

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

**TEFSİR LİTERATÜRÜNDE
İSİMLENDİRME VE SEBEB-İ TESMİYE**

Yüksek Lisans Tezi

FATMA NUR AKKİRAZ

İstanbul – 2023

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

**TEFSİR LİTERATÜRÜNDE
İSİMLENDİRME VE SEBEB-İ TESMİYE**

Yüksek Lisans Tezi

FATMA NUR AKKİRAZ

Danışman: Prof. Dr. ÖMER ÇELİK

İstanbul- 2023

GENEL BİLGİLER

Adı ve Soyadı: Fatma Nur Akkiraz

Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri

Bilim Dalı: Tefsir

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Ömer Çelik

Tez Türü ve Tarihi: Yüksek Lisans- 2023

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Tefsir, Tefsir Literatürü, İsimlendirme, Sebeb-i Tesmiye

ÖZET

Tefsir Literatüründe İsimlendirme ve Sebeb-i Tesmiye

Bu çalışmada tefsir literatüründe ortaya çıkmış eserler üzerine isim araştırması yapılmakta ve özelde sebeb-i tesmiye yani isimlendirme sebepleri konu edilmektedir. Çalışmada tefsir eserlerine isim vermenin tarihi, genel özellikleri, isimlere etki eden faktörler, şekil ve üslup özellikleri, isim-müsemma uyumu gibi başlıklar tefsir tarihinden örnekler ile incelenmektedir. Bu minvalde konu öncelikle kavramsal ve tarihi arka planı ölçeğinde ele alınarak, konunun tefsir tarihi ve literatüründeki yerine temas edilmektedir. Ardından tefsir isimlerinin genel özelliklerine geçilerek problematik yönüne, tesmiye sebepleri ve türleri ile müsemma ilişkisine dair ayrıntılı bilgi verilmektedir. Ayrıca çalışmanın sonunda geçmişten günümüze tefsir tarihi içerisinde isimlerin gelişimi örnek eserler üzerinden gösterilmekte, günümüzde tefsir sahibi müfessirlerin isimlendirme süreçlerine dair yapılan röportajlar ile konu zenginleştirilmektedir.

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname: Fatma Nur AKKIRAZ

Main Department: Basic Islamic Sciences

Department: Commentary of the Qur'ân

Supervisor: Professor Omer CELIK

Degree Awarded and Date: Master - 2023

Keywords: Qur'ân, Tafsir, Tafsir Literature, Naming, Reasons for naming.

ABSTRACT

Naming in The Literature of Tafsir and Its Main Reasons

In this study, a name research was realized on the works that emerged in the tafsir literature and the reasons for naming were specifically analyzed. In the study, the history of the naming of tafsir works, general characteristics, factors affecting the names, form and style features, and the harmony of ism-musamma are studied with examples from the history of tafsir. In this respect, the subject is first discussed in terms of its conceptual and historical background, and its place in the history and literature of tafsir is mentioned. Then, the general characteristics of the names of tafsir are discussed and detailed information is given about the problematic aspect, the reasons and types of naming, and the relationship between musamma. In addition, at the end of the study, the development of names in the history of tafsir from past to present is shown through exemplary works, and the subject is enriched with interviews on the naming processes of today's exegetes.

ÖNSÖZ

Kur'ân-ı Kerîm'i belli esaslar çerçevesinde okuyup anlama faaliyeti, on dört asır boyunca Müslümanların temel gayesi olmuştur. Muhtevastaki incelikleri ortaya çıkarma ve anlaşılmasına katkıda bulunmak üzere derli toplu bir şekilde tefsir etme ameliyesini tefsir ilmi üstlenmiştir. Tedvin edilmesinden günümüze değin tefsir ilminin literatürü, oldukça hacimli eserleri bünyesine katmıştır. Bu çalışmada ilgili tefsir telifâtı, eser isim araştırmasına konu edilmekte, müfessirlerin arka planda yer alan şahsî, siyasî, çevresel, dönemsel, sosyal ve kültürel pek çok etmen dolayısıyla tefsirlerine verdikleri isimlerin ardına düşülmektedir. Bunlara bakıldığında hicrî ilk asırlarda tefsir kitapları müellifine veya onu rivayet eden râvâsine nispetle anılarak Kur'ân'ın “Kitâb” olarak isimlendirilmesinin de etkisiyle “*Kitâb*” yahut şiihre mesafeli yaklaşımın da etkisiyle yalın ve secili olmayan “*Tefsîr, et-Tefsîr, Tefsîrû'l-Kur'ân*” gibi isimlerle anılmaktadır. Üçüncü hicrî asra gelindiğinde tefsir ilmindeki çeşitlenmeyle eş zamanlı olarak eser isimlerinde de çeşitlilik görünmüş, tesmiyede isim-müsemma uyumu sağlanmaya başlamıştır.

Taberî (ö. 310/ 923) tefsirine *Câmi 'u'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Sa'lebî (ö. 427/ 1035), *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân*, Zemahşerî (ö. 538/ 1144) *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmizi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl* veya Ebû Hayyân el-Endelûsî (ö. 745/ 1344) *el-Bahrü'l-Muhît* ve muhtasarına *en-Nehrü'l-mâd* derken kaleme aldıkları bu güzide eserlerin muhtevalarını tam manasıyla ortaya koyacak bir isimlendirmeyi sağlamaya gayret ettikleri görülmüştür. Bu bilgilere ulaşmak için tabakât eserleri ve tefsir mukaddimleri detaylı olarak incelenmiş, tefsir eserlerinin isimlerindeki uyumluluk, uzunluk-kısalık, muhteva ile uygunluk ve faktörel unsurlar gibi birtakım özellikler tespit edilmeye çalışılmıştır. Müfessirlerin büyük çoğunluğunun eserlerinde, dil ve edebiyattaki behrelerinin de etkisiyle secili ve muhtevayı destekleyici türden isimler kullandıkları tespit edilmiştir. Kimi müfessirler son derece kısa isimle tefsirini tesmiye ederken, kimisi on kelimeyi aşan uzun isimler de kullanmıştır. Bazı eserlerde ise verilen bu uzun isimlerin bizzat müfessir yahut sonrakiler tarafından ihtisar edildiği görülmüştür. Özellikle müfessirin adına nispetle tefsiri isimlendirmenin her dönemde devam ettiği, bazen asıl ismin dahi önüne geçtiği olmuştur.

Bu çalışmada tefsir tarihine dair bilgi sunan tabakât ve bibliyografya türü eserlerde yer alıp tam ve müstakil tefsir türüne giren tefsirler çalışmaya dahil edilmiştir. Tefsirlerin tamamının ayrıntılı tesmiye bilgisine ulaşıldığını ifade etmek böylesi bir tezin kapasitesinin

oldukça üzerindedir. Zira tefsirlerin büyük çoğunluğunun yazma halinde olması, basımının yapılmaması sebebiyle muhtevasına ulaşılamaması yahut sebab-i tesmiye bilgisini içeren kısımlarının kayıp olması veya bulunmaması gibi nedenlerle isimlendirme bilgisine ulaşamadığı olmuştur. Bu çalışmada literatüre giren tam tefsirler, ulaşılabilmişse isim-müsemma uyumu, varsa sebab-i tesmiye bilgisi ve isimlendirme problemi gibi çeşitli yönlerden incelenmiştir. Teşekkül, sistemleşme, tekâmül, tahkik, tecdid ve çağdaş döneme ait çeşitli tefsirlere ek olarak bilhassa günümüzde yaşayan müfessirlerle yapılan röportajlar neticesinde, birinci ağızdan tefsir eserlerini kaleme alma süreçlerine ve bunların sebab-i tesmiyelerine yer verilmiştir. Bu araştırmanın sonuçları sürdürülebilir düzeyde ileri okuma ve incelemelere de imkân vermektedir.

Bu tezin yazılma sürecinde birçok kişi ve kuruma teşekkürü borç bilirim. Öncelikle bu çalışmanın ortaya çıkması ve şekillenmesinde verdiği öneri ve yönlendirmelerin yanı sıra sağladığı kolaylıklardan dolayı danışmanım Prof. Dr. Ömer ÇELİK'e şükran borçluyum. Kaleme aldıkları tefsir eserleriyle ilgili röportaj yapma teklifini kabul edip teze önemli katkılar sunan Prof. Dr. Süleyman ATEŞ'e, Prof. Dr. Sadrettin GÜMÜŞ'e, Prof. Dr. Sait ŞİMŞEK'e, Doç. Dr. Muhammed COŞKUN'a ayrıca teşekkür ederim. Gerek akademik çalışmaları gönülden desteklemeleri gerekse maddî-manevî katkılarından ötürü Kadın ve Demokrasi Vakfı (KADEM) ailesine ve İlim Yayma Vakfı'na (İYV), ayrıca Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (MÜİF)'ndeki dönem arkadaşlarıma, hassaten tezimin okunması sürecindeki katkılarından dolayı Selvinaz TAŞDEMİR'e şükranlarımı sunarım. Son olarak bugünlere gelmemde desteklerini yoğun bir şekilde gösterip üzerimden esirgemeyen canım anne babam Nebahat ve Mehmet ARISOY'a, ablam Ayşe Nur'a; tezin yazılması esnasında beraber çalışma imkânı sunarak gerek röportaj toplantılarının düzenlenmesinde gerekse tezin sair aşamalarında yanımda olan değerli eşim Mustafa Talha AKKİRAZ'a ve manevî desteklerini hissettiğim yavrularım Ömer Mâhir ve Mehmet Ârif'e teşekkürü borç bilirim. Tevfik ancak Allah'tandır.

Fatma Nur AKKİRAZ

İstanbul- 2023

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT.....	II
ÖNSÖZ	III
İÇİNDEKİLER	V
KISALTMALAR	VII
GİRİŞ: ARAŞTIRMANIN KONUSU VE KAYNAKLARI	1
1. KONU, AMAÇ VE YÖNTEM	2
2. KAYNAKLAR.....	4
BİRİNCİ BÖLÜM: KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE TARİHİ ARKA PLAN	
1. TEFSİR'DE İSİM, MÜSEMMÂ VE SEBEB-İ TESMİYE KAVRAMLARI.....	10
1.1. TEFSİR.....	10
1.2. İSİM	11
1.3. MÜSEMMÂ.....	14
1.4. SEBEB-İ TESMİYE	16
2. TEFSİR İSİMLERİNİN TARİHİ ARKA PLANI.....	21
2.1. TEFSİR LİTERATÜRÜNE GENEL BAKIŞ	21
2.2. TEFSİR TELİFÂTINDA TESMİYENİN ORTAYA ÇIKIŞI	24
2.3. TEFSİR İSİMLERİNDE VE TESMİYE'DE ÇEŞİTLENME.....	27
İKİNCİ BÖLÜM: TEFSİR'DE TESMİYE'NİN GENEL ÖZELLİKLERİ	
1. TEFSİR ESERLERİNDE İSİMLENDİRME PROBLEMİ	35
2. TEFSİR İSİMLERİNE ETKİ EDEN FAKTÖRLER.....	35
3. TEFSİR'DE İSİM-MÜSEMMÂ İLİŞKİSİ.....	46

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE TEFSİRDE İSİMLENDİRME

1. TEFSİRİN TARİHİ SEYRİ İÇERİSİNDE İSİMLENDİRMENİN YERİ	60
1.1. Teşekkül Dönemi	60
1.2. Sistemleşme Dönemi.....	65
1.3. Tekâmül Dönemi.....	72
1.4. Tahkik Dönemi.....	84
1.5. Tecdid Dönemi.....	97
1.6. Çağdaş Dönem	107
2. GÜNÜMÜZ TÜRK MÜFESSİRLERİNİN İSİMLENDİRME SÜREÇLERİ	115
2.1. <i>Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri</i> (Süleyman ATEŞ).....	115
2.2. <i>Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir</i> , (Heyet)	116
2.3. <i>Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri</i> (M. Sait ŞİMŞEK)	118
2.4. <i>Hakk'ın Dâveti Kur'an-ı Kerîm Meâli ve Tefsîri</i> , (Ömer ÇELİK)	120
2.5. <i>Tevhit Mesajı</i> , (Hasan ELİK, Muhammed COŞKUN)	124
SONUÇ	127
EK: DEĞERLENDİRME FORMU	134
KAYNAKÇA.....	135

KISALTMALAR

a.mlf.	: aynı müellif
b.	: bin, ibn
bk.	: bakınız
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
ed.	: editör
h.	: hicrî
İFAV	: İlahiyat Fakültesi Vakfı
İSAM	: İslam Araştırmaları Merkezi
Ktp.	: Kütüphane
m.	: milâdî
MÜİF	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
n. /nşr.	: neşr / neşreden
ö.	: ölümü
s./sy.	: sayı
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: tahkik
ts.	: tarihsiz
Üni.	: Üniversite
vb.	: ve benzeri
v.dğr.	: ve diğerleri
Yay.	: yayınları
YEK	: Yazma Eserler Kurumu
yy.	: yayın yeri / yayıncı yok

GİRİŞ: ARAŞTIRMANIN KONUSU VE KAYNAKLARI

1. KONU, AMAÇ VE YÖNTEM

Kur'ân metninin belirli bir usûl çerçevesinde ne dediğini anlamak ve anlatmak tarih boyunca her bir müfessirin vazifesi olmuştur. Bu doğrultuda yoğun gayretler ile oluşan tefsir birikimi de her dönemin ihtiyacına göre telif edilmiş muhalles eserler ile meydana gelmiştir. Böylece tedvin edilmesinden günümüze kadar zengin bir literatür ortaya çıkmıştır. Tefsir tarihine dair bu literatüre bakıldığında ilk dönem eserlerinin daha çok lugavî ağırlıklı ve rivayete önemli ölçüde yer veren hacimli çalışmalar olduğu gözlenmektedir. İlimlerin zamanla gelişip çeşitlenmesi ile daha da zenginleşen bu literatür, zamanla farklı yöntem ve üsluplar ile kaleme alınan eserleri de bünyesine katmıştır. Tefsir tabakât eserleri bunları genel hatları ile aklı, nakli ve işareti esas alan tefsirler şeklinde ayırmaktadır. Özellikle tedvin sonrası dönemde görülen bu tefsir çeşitliliğini takip etmek için en önemli noktalardan biri isimlerinin peşine düşmektir. Alt alta koyulduğunda görüldüğü kadarı ile tefsir isimleri yazıldıkları dönem ve gayelerinden, muhteva ve uzunluklarına kadar birçok hususa dair okuma yapma fırsatı vermektedir.

Tefsir isimlerinin mahiyeti, muhteva ile uyumu ve sebep-i tesmiyesi şeklinde sınırlandırmaya çalıştığımız bu araştırmamızın konusu itibariyle geniş bir alanı kapsadığını ifade etmek gerekmektedir. Özellikle sayıları yüzleri geçkin tefsir literatürü ve onların üzerine yazılan ikincil literatür dikkate alındığında ihatasının zorluğu ve önemi ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple araştırmamızın öncelikli amacı, henüz yeteri kadar çalışılmadığını fark ettiğimiz bu konunun önemini her dönemden ulaşılan önemli örnekler üzerinden gösterilmeye çalışılması olacaktır. Bu sebeple konuya ışık tutacağı düşünülen etkili eserler bulunarak seçilmeye gayret edilmiştir. İkinci olarak da araştırmamızın hedefini tefsir eserlerine koyulan isimlerin ne gibi kriterler ile koyuldukları, bu isimlerin müsemma ve muhtevası ile ne kadar uyum içerisinde oldukları hususu şeklinde belirtmek mümkündür. Bu minvalde özellikle sonda söylenecek hususu başta ifade etmekte fayda vardır. Şöyle ki; böylesi bir konunun sınırlı sürede yapılmış bir araştırma ile tüketilebilmesi mümkün değildir. Bu sebeple önemine binaen farklı düzeylerde akademik çalışmaları da beklediği belirtilmelidir.

Tefsir tarihi boyunca telif edilmiş eserlerin mahiyetini doğru tespit edebilmek için önemli olan hususlardan biri bu faaliyeti ifade eden isimlerin sahip oldukları ıstılahî ve kavramsal arka plan ile bu çerçeveyi belirleyen tarihî argümanların anlaşılmasıdır. Araştırmamızda bu sebeple birinci bölüm kavramsal çerçeve ile tarihi arka planın ele alındığı iki ana başlıktan meydana gelmiştir. Birinci başlık altında ilk olarak araştırmamızın temel terimleri olan tefsir, isim ve müsemma kavramları lugavî ve ıstılahî çerçevede incelenmiştir. Her ne kadar bu hususlarda,

farklı bakış açılarına göre farklı tanımların olduğu bilinse de ortak noktalarda kalınmaya çalışılmıştır. İkinci başlıkta ise ilk olarak araştırmanın konusunu belirleyen tefsir literatürü ana hatları ile gösterilmeye çalışılmış; ikinci olarak da bu edebiyatta tefsir isimlerinin ortaya çıkışı hususu ele alınmıştır. Çünkü tefsir isimlerinin ortaya çıkışını konuşmanın, tefsir tarihine dair bütüncül bir malumat verilmeden mümkün olmadığı gözlemlenmiştir. Özellikle tefsir literatürüne ve bu literatürdeki kırılma noktalarına değinildikten sonra bunların isimlere yansımaları ele aldığımız tefsir isimlerinin çeşitlenmesi konusu da bu bölümün son başlığı olarak genel hatları ile gösterilmeye çalışılmıştır.

Araştırmamızın konusunu kavramsal ve tarihi arka plan ölçeğinde değerlendirerek vermeye çalıştığımız ilk bölümün sağlaması ve tamamlayıcısı sadedinde ikinci bölüme geçilmiştir. Bu minvalde tefsir isimlerinin genel özellikleri, isimlendirme problemi, isimlere etki eden faktörler ve isim-müsemma yani muhteva uyumu konusunu ele aldığımız ikinci bölümümüz de üç ana başlıktan oluşmuştur. Bu bölümde ilk olarak tefsirde tesmiye problemi ele alınmış, ikinci olarak sebep-i tesmiye yani tefsir isimlerine etki eden faktörler genel hatları ile araştırılarak klasikten moderne örnek eserler üzerinden okuma yapılmaya çalışılmıştır. Çünkü bu konuda genel bir kanıya varmak için bunların farklı dönemlere ait örneklerine başvurmak gerekmiştir. Son olarak da tefsir isimleri ile müsemma ve muhtevalarının uyumu hususu yine örnek eserler üzerinden gösterilmiştir. Esasında geniş bir konu olan bu başlık, araştırmamızın konusunu aşmaması için müelliflerin mukaddimelerinde verdikleri bilgiler ile sınırlı tutulmuştur. Üçüncü bölümde de geçmişten günümüze tefsir isimleri ele alınarak klasikten moderne okuma yapılmıştır. Burada özellikle tefsir tabakâtlarının verdiği bilgiler esas alınarak iki ana başlıkta değerlendirilmiştir.

Son bölümün ilk başlığında tefsir tarihi içerisinde altı döneme yayılan eser isimleri ele alınmıştır. Burada yüzyılları bulan bu literatür içerisinde konunun sınırlarının aşılması ve değişimlerin daha net okunması için çağdaş tefsir tarihi yazımında kabul edilen dönem adları esas alınmıştır. Dikkate alınan bu dönem isimlerini “Teşekkül, Tasnif, Tekâmül, Tahkik, Tecdid ve Çağdaş Dönem” şeklinde ifade etmek mümkündür. Bu bölümün ikinci başlığında da günümüzde berhayat olan müfessirler ile yapılan mülakatlar neticesinde, müfessirlerin eser yazım ve isim tercih süreçlerindeki tecrübeleri kayıt altına alınmıştır. Bu mülakatlarda öncelikli olarak müfessirin varsa eser ismine dair yazılı bir dökümü ona ulaşılmış yoksa tarafımızca yapılan görüşmelerdeki kayıtlarda esas alınan sorulara verdikleri cevapların dökümleri konumuz açısından değerlendirilerek sunulmuştur.

Sonuç Bölümü'nde de araştırmamızın konusu genel hatları ile özetlendikten sonra, ulaşılan sonuçlar ve tespit edilebilen ileri çalışma konuları belirtilmeye çalışılmıştır. Araştırmamızda genel olarak kavram merkezli kronolojik okumanın eşlik ettiği analitik değerlendirme yöntemi takip edilmiştir. Anket ve ölçek gibi veri toplama araçları kullanılmamış, ihtiyaç duyulduğunda mülakat ve sözlü tarih çalışması yapılmıştır. Buna göre müfessirlerin tefsir isimlerinde tercih ettikleri kelimelerin tanımlarından hareketle tümevarıma dayalı okumalar yapılmıştır. Ayrıca dönemsel kimlik, ilgi ve bağlamların da dikkate alındığı tündengelim yönteminin de uygulaması yapılmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda araştırmamızda esas olarak karma bir yöntemin takip edildiği ve imkân dahilinde olanların kullanılmaya çalışıldığı ifade edilmelidir. Böylece ilgili eser isimlerinin zamansal gelişim ve değişimleri belirlenmeye çalışılmıştır.

2. KAYNAKLAR

Tefsir literatürünü isim ve müsemma uyumu açısından ele almaya çalıştığımız bu araştırmamızın en önemli klasik kaynakları arasında tefsir mukaddimleri yer almaktadır. Müfessirlerin tefsir mukaddimesi yazmaya başlamalarından itibaren, bu giriş sadedinde kaleme alınan bölümlerin, eserlerin muhtevassından yazılma yöntem ve gayelerine kadar birçok hususa işaret eden bilgileri içerdikleri bilinmektedir. Özellikle klasik dönemde çok etkin bir yazım çeşidi olan ve haşiye ihtisar gibi telif tarzlarına da konu olan mukaddime yazımı, tefsir tarihine dair pek çok açıdan önemli bilgileri içermektedir. Araştırmamız boyunca örneklerini göstermeye çalıştığımız üzere tefsir isimleri açısından da mukaddimler, vazgeçilmez kaynaklar arasındadır. Yine konuya dair tefsirleri ve mukaddimelerini çalışan akademik makalelerin de fayda açısından benzeri bir öneme sahip olduğunu ifade etmek gerekir. Mukaddime yazımının henüz yaygınlık kazanmadığı döneme ait olan veya kendine ya da mukaddimesine ulaşamayan eserler için de tefsir tarihi ve tabakât eserleri konumuzun en önemli kaynakları arasında yer almıştır.

Bilindiği üzere tabakât müellifleri tabakâtü'l-müfessirîn türü eserlerinde bazı müfessirleri tefsir isimleriyle birlikte zikrederken bazı müfessirleri yalnızca bir tefsir eserine sahip oldukları kaydıyla ele almaktadır. Kimi tefsirleri kaç ciltlik olduğu, başlangıcının hangi ibarelerle başladığı, kaç yılında yazıldığı, tam tefsir mi tamamlanmamış bir tefsir mi olduğu, nâtamam bir tefsir ise hangi sûreye kadar kaleme alındığı, eserin hangi kütüphanede kayıtlı olduğu gibi çeşitli malumatla birlikte zikrederken kimi tefsirler hakkında herhangi bir bilgiye de yer vermezler. Çalışmamız esnasında yeri geldiğinde tabakât türü eserlerde yer alan müellif ve tefsirlerine değinirken bu tür eserlerde geçen söz konusu kayıtlara da temas edilecektir. Erken

dönemde Muhammed b. İshâk en-Nedîm'in (ö. 385/ 995) *el-Fihrist* adlı bibliyografik eseri bu okumayı yapmaya elverişli en erken tarihli kaynaklardandır. Fihrist'in içerdiği alt başlıklardan biri *Tesmiyetü'l-kütüb el-Musannefe fî Tefsîri'l-Kur'ân* yani Kur'ân tefsiri alanında te'lîf edilmiş kitapların tesmiyesi/isimlendirilmesi başlığını taşımaktadır. Müellif bu başlık altında kırk dört tefsir ismine yer vermiştir.¹ Nedîm, bu eserlerin tamamını “Filanca'nın tefsir kitabı (كتاب تفسير فلان)” şeklinde müelliflerine nisbetle sırayla vermiştir. Sonda yer verdiği Ebû Ali el-Cübbâî (ö. 303/916), Ebû'l-Kâsım el-Belhî el-Ka'bî (ö. 319/ 931), Ebû Müslim el-İsfahânî (ö. 322/934) gibi bazı Mu'tezilî âlimlerin eserlerinden ve tefsire dair olduğu anlaşılan birkaç isimden yalnızca “kitâb” olarak bahsetmiştir.²

İlk dönem İslâm kültür atlası³ olarak da adlandırılan Nedîm'in (ö. 385/ 995) söz konusu çalışması çok yönlü bir eserdir. Eserde bölümler fenlere; fenler de alt başlık olarak makalelere ayrılmıştır. *el-Fihrist*'in üçüncü fenninin birinci makalesi ulemânın ahabârı ve kitaplarının isimlerine dairdir.⁴ Nedîm, *Tesmiyetü'l-kütüb el-musannefe fî tefsîri'l-Kur'ân* başlığı altında ilk saydığı eser Kitâbü'l-Bâkır Muhammed b. Ali b. el-Hüseyin'e ait olup Zeydiyye'nin Cârûdiyye kolunun reisi olan Ebu'l-Cârûd Ziyâd b. Münzir kendisinden rivayet etmiştir. İkinci eser olarak *Kitâbü İbn Abbâs*'ı zikreder. Ardından “İbn Sa'leb'in *Kitâbü't-Tefsîr*'i, *Kitâbü Tefsîr-i Ebî Hamza es-Sümâlî*, *Kitâbü Tefsîri Muhammed b. Ali b. Cinnî*, *Kitâbü't-Tefsîr an Zeyd b. Eslem*, *Kitâbü Tefsîri Mâlik b. Enes*, *Kitâbü Tefsîri's-Süddî*, *Kitâbü Tefsîri İsmail b. Ebî Ziyâd*...” şeklinde “Filanca'nın kitabı/ tefsir kitabı” adı altında kitap isimlerini zikretmeye devam ettiği görülmektedir.⁵

Tefsir'de tabakât türünün ilk eserlerinden biri Celâleddin es-Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*'ının son bölümüdür. “fî Tabakâtî'l-Müfessirîn” başlığını taşıyan ilgili bölüm İtkân'ın sekseninci ve son bölümüdür. Süyûtî'nin tamamlamadığı *Tabakâtü'l-Müfessirîn* adlı müstakil çalışması da alanın ilklerindendir. Bu kitapta müellif, tefsir tabakâtına duyulan ihtiyacı dile getirir ve müfessirleri dört tabaka halinde ele alır. İlk tabakada sahâbe, tâbiûn ve etbâu tâbiûn nesli yer alır. İkinci tabakada muhaddis müfessirler, üçüncü tabakada diğer Ehl-i sünnet müfessirleri yer alırken dördüncü tabakada Mu'tezile, Şia gibi bid'at ehli

¹ Mehmet Yolcu, “İlk Dönem Tefsîr Kitapları ve Müellifleri”, *İstanbul Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6, 2, (2015): 95.

² Muhammed b. İshâk İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrâhim Ramazan, (Beyrût: Dâru'l-Marife, 1997), 1/ 50-51.

³ Yolcu, “İlk Dönem Tefsîr Kitapları ve Müellifleri”, 54.

⁴ en-Nedîm, *Kitâbü'l-Fihrist*, 1/36.

⁵ en-Nedîm, *Kitâbü'l-Fihrist*, 1/ 50-51.

müfessirlere yer vermiştir.⁶ Süyûtî'nin ardından öğrencisi Dâvûdî (ö. 945/ 1539), hocasının eserini geliştirmiş ve eserinde yedi yüz dört müfessirin tabakâtına yer vermiştir. Dâvûdî'den sonra yaşayan müfessirleri de ele alan Edirnevî'nin (ö. 1095/ 1684) tabakât eseri, kronolojik olarak müfessirleri ele alması ve kapsamlı olması bakımından önemlidir. Nitekim Edirnevî'den önceki tabakât müellifleri olan Süyûtî ve Dâvûdî, eserlerini alfabetik sıraya göre tertip etmişlerdir.⁷

Tefsir tabakâtına dair yazılan eserlerin son ve önemli örneklerinden biri de Ömer Nasuhi Bilmen'in (ö. 1391/1971) kaleme aldığı *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakâtu'l-Müfessirîn* adlı eseridir. Bilmen, eserinde on dört tabakaya ayırdığı altı yüz altmış üç müfessir ve tefsir eseri hakkında bilgi vermektedir. Modern dönemde yazılmış tefsir tarihi ve usulüne dair eserlerin satır aralarında da konumuzu ilgilendiren bilgiler bulunmaktadır. Özellikle araştırmamızın temelini oturtmaya çalıştığımız tefsir tarihinin dönemleri ve kırılma noktaları açısından, modern tefsir tarihi çalışmalarına başvurduğumuzu belirtmek gerekir. Tefsir isimlendirmelerine dair çağdaş kaynaklar arasında en yoğun bilgiyi bulabildiğimiz eserlerden biri de Diyanet İslam Ansiklopedisi olmuştur. Buradaki tefsir maddelerinde konumuz açısından önemli malumatlar bulunmaktadır. Ayrıca müfessir biyografileri ve tefsir eserlerine dair maddeler de temel düzeyde başvuru noktamızı teşkil etmiştir.

Doğrudan tefsir isimlendirmelerine dair kaleme alınmış akademik çalışmaların sayısı ise bir elin parmaklarını geçmemektedir. Bu konu özelinde bir adet Türkçe bir adet de Arapça olmak üzere iki akademik çalışmaya ulaşılmıştır. Yer yer istifade ettiğimiz ve ufuk açıcı olarak gördüğümüz, Hikmet KOÇYİĞİT'in kaleme aldığı "Tefsir Kitaplarının İsimlerine Dair" makale ile Abdülaziz b. Abdurrahman ed-Dâmir'in yazdığı "Anâvînu Kütübî't-Tefsîr" adlı çalışması konuya ışık tutar niteliktedir. Nitekim Koçyiğit'in makalesinde tefsir isimlerinin genel özelliklerine yer verilmekte ve belli başlı tesmiye örnekleriyle sınırlı tutulmaktadır. Ayrıca herhangi bir dönem tasnifine gidilmeden konu yüzeysel düzeyde ele alınmıştır. Makalenin sonunda yer verilen ileri çalışma örnekleri ise bu tezin oluşmasında yönlendirici bir etkiye sahip olmuştur. Aynı zamanda ed-Dâmir'in bahse konu olan çalışması da oldukça faydalı olmakla birlikte tefsir literatürüne bütüncül bakmaması dolayısıyla eksik yönleri bulunmaktadır. Bu konuya dair Sami ARSLAN'ın "Kitap Kültürü Terminolojisine Bir Katkı:

⁶ Celaleddin es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, nşr. Ali Muhammed Ömer, (Kâhire: Mektebetü Vehbe, 1976), 1/ 21.

⁷ Mehmet Çiçek-Burhan Yazıcı, "Edirnevî'nin Tabakâtü'l-Müfessirîn Adlı Eserinin Tefsir Tabakat Literatüründeki Yeri", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22, 41, (2020): 130.

Sebeb-i Tesmiye” başlıklı sunumu da bu konudaki öncü araştırmalardan olması hasebiyle son derece önemlidir. Ancak yazma eser araştırmaları özelinde kalması yanında kavramı genel hatlarıyla ele alıyor oluşu ve “yeni bir kavram” olarak önerildiğini ifade etmesi değerlendirilmeye açıktır. Konunun sebeb-i tesmiye kısmı yeni bir araştırma alanı olarak ortaya koyuluyor ve ilk kez çalışılıyor olsa da bir kavram olarak yeni olmadığı ve literatürümüzde çok çeşitli örnekleri olduğu yeri geldikçe gösterilmeye çalışılmıştır.

Araştırmamızda genel olarak isimlendirme meselesi incelendikten sonra tefsir literatüründeki isimlendirme konusuna geçiş yapılmıştır. Burada tefsir ilminin şerh, haşiye gibi kavramlardan ayrı olarak neden tefsir olarak isimlendirildiği sorusuna yanıt verilerek başlanmıştır. Akabinde isim, müsemma, sebeb-i tesmiye kavramları inceleme konusu yapılmıştır. Konunun kavramsal çerçevesinin sunulduğu kısımda önemli ansiklopedik ve etimolojik sözlüklerden istifade edilmiştir. Bunlara arasında İbn Manzûr’un (ö. 711/ 1311) *Lisânu’l-Arab*’ı, Tehânevî’nin (ö. 1158/ 1745) *Keşşâfü Istılâhâtî’l-Fünûn ve’l-Ulûm*, gibi müelliflerin bu türdeki eserleri zikredilebilir. Tefsir isimlerinin tarihi arka planının el alındığı kısımda da tefsir tarihi ve tabakâtı türünden eserlerden istifade edilmiştir. Bunlara örnek olarak Süyûtî’nin (ö. 911/ 1505) *Tabakâtü’l-Müfessirîn*’i Ömer Nasuhi Bilmen’in (ö. 1391/ 1971) *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakâtü’l-Müfessirîn*’i, Âdil Nüveyhiz’in *Mu’cemü’l-müfessirîn -min Sadri’l-İslam ve Hatte’l-Asri’l-Hâdir-*’i (n. 1409/1988) zikredilebilir.

Bilindiği üzere tabakât türü eserlerin kendi içerisinde eser isimlerini de aşan özel bir sıralaması yer almaktadır. Bununla birlikte özellikle “*et-Tefsîr*” veya “*Tefsîrû’l-Kur’ân*” gibi isimler ile müelliflere tefsirler de atfedilir. Fakat bu isimlere sahip eserlerin bazıları tam olmayan tefsirler veya ulûmu’l-Kur’ân eserleri olabilmektedir. Dolayısıyla birçok tefsirin yalnızca ismine yahut künye bilgisine ulaşılmıştır. Muhtevasına ulaşabildiğimiz her tefsirin de isimlendirme bilgisine ulaşmak mümkün olmamaktadır. Dolayısıyla on dört asırlık bir tefsir birikiminin tamamının araştırılması oldukça uzun soluklu bir araştırmayı gerektirmektedir. Hz. Peygamber’den başlayıp günümüze kadar devam eden ve devasa bir literatürü oluşturan tefsir te’lifâtının isimler üzerinden inceleme konusu edildiği bu çalışmamızın hacmini aşacağı endişesi ve eserlerin muhtevasına ulaşmanın imkansızlığı dolayısıyla günümüze ulaşan tam tefsirler daha detaylı inceleme konusu yapılmıştır. Nitekim tamamlandığında eşi benzeri olmayacak kadar nitelikli olacak olan nâtamam tefsirlerin varlığından haberdarız. Böylesi eserlere de yalnızca tezimizle ilişkisi bulunuyorsa yeri geldiğinde temas edilmiştir. Bununla birlikte geçmişten günümüze tefsir isimlerinin serdedildiği bölümde çağdaş tefsir tarihi yazımında kabul gören dönem isimleri esas alınmıştır. Bu dönem isimlendirmesinde Mesut

Kaya'nın *Taberî Tefsiri'nin Kaynakları* (2022) adlı çalışmasında yer alan tefsir tarihinin dönemlerine dair giriş bölümünden istifade edilmiştir.

Tefsir eserlerinin isimlerini araştırma konusu yapmak, ilgili literatürü tanımak açısından oldukça önemlidir. Haddizatında bilim tarihi içerisinde isimleri, içermiş oldukları sosyo-kültürel ve dilbilimsel unsurlar ile değerlendirerek çalışmak özel bir metot ve çalışma alanı olarak da kabul edilmektedir (Halil İnalçık, “V. Beynelmilel Onomastik İlimler Kongresi”. *Belleten Dergisi*). Özellikle tefsirin kavramsal yoğunluğu düşünüldüğünde müfessirlerin eser isim seçiminde tefsir yaklaşımlarını yansıttıkları görülmektedir. Ayrıca bazı müfessirlerin isim tercihinde bulunurken hangi kaygıları güttükleri de gözlemlenmektedir. Bu durumun klasik dönemde de ulemanın gündeminde olduğu görülmektedir. Erken dönemde ulema değerlendirmeye tabi tuttıkları eserlere isimlerinden dolayı yer yer eleştiriler de getirmektedirler. Bununla birlikte tefsir eserlerini kronolojik olarak okumaya tabii tutarak bakıldığında eser isimlerinde en çok hangi kelimelerin tekrar ettiği, hangi isimlerin daha çok kullanıldığı, muhtevası ile en uygun ismin hangisi olduğu, en uzun, en kısa, en belîğ ve en nadir eser isimlerin tespiti gibi hususlar merak uyandırmaktadır. Özetle bu çalışmamızda başlangıçtan modern döneme değin müfessirlerin telif ettikleri tefsirlere ne gibi isimler verdikleri, bu isimlerin eser muhtevaları ile uyumu yanında sebep-i tesmiye yani bu isimleri seçmede etkili olan faktörler üzerinde durmaya çalışılmıştır.

**BİRİNCİ BÖLÜM: KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE
TARİHİ ARKA PLAN**

1. TEFSİR'DE İSİM, MÜSEMMÂ VE SEBEB-İ TESMİYE KAVRAMLARI

1.1. TEFSİR

Tefsir sözlükte bir şeyi açıklamak, beyan etmek, üzeri örtülü olan şeyi açmak, keşfetmek demek olup فسر (fesere) kökünden تفعيل (tef'îl) vezninde bir mastardır. Kur'ân-ı Kerim'de Furkan sûresi 25/33. ayette “ahsene tefsir^{an}” şeklinde “en güzel tefsir” anlamında geçmektedir. Tefsir, müşkil lafızdan murad edileni ortaya çıkarmaktır. Te'vîl ise lafzı zahirinden alıp muhtemel manalardan birine döndürmek demektir. İstif'âl babında kullanıldığında ise kişinin bir kimseden kendisine sorduğu şeyi açıklamasını istemek manasına gelir. Ayrıca tıp alanında فسر (fesr) lafzından türeyen تفسيرة (tefsiratⁱⁿ) kelimesi doktorun incelemek üzere hastadan aldığı idrar numunesine denmektedir. Doktorlar bununla hastalığın sebebini araştırırlar.⁸

Terim olarak tefsir “Arap dili ve belâgatı ile ilgili bütün araçları kullanıp, âyetleri çevreleyen tarihsel şartlar da dikkate alınarak Allah'ın muradının kitap ve sünnet çerçevesinde ortaya çıkarılması.”⁹ olarak tanımlanabilir. Tanımdaki kitap (Kur'ân) ve sünnet kayıtlarından tefsir ameliyesinin genel kabule göre doğruluğu kesin deliller kullanılarak yapılması söz konusudur. Tefsir lafzının taklîb yoluyla oluşan ve فسر kökünün manasındaki manevi keşfe karşılık maddi keşif ve beyanı ifade eden سَفَر (sefere)'den türediği de iddia edilmektedir. Ancak Emin el-Hûlî, mana ile ilişkili olması dolayısıyla sözü edilen kelimenin fesere'den türetilmiş olduğunu kabul eder.¹⁰ Söz konusu kelimedeki harflerin yerlerinin değişmesiyle yeni mana ve yapıda bir kelime oluşmuştur.

Vahy-i münzeldeki murâdullahı beyân etme çabası olan tefsirin birçok tanımı yapılmıştır. Bu tanımlar tefsirin ilmîliği tartışmalarında daha da çeşitlenmiştir. Tefsirin bir ilim olarak isimlendirilmesinin dahi klasik dönemde tartışıldığı görülmektedir. Bazı müfessirler tefsirin ilim olmadığını savunurken kahir ekseriyet ilim olduğunda hemfikirdir. Örneğin Ebû Hayyân el-Endelûsî *Bahrü'l-Muhîr*'in başında tefsiri bu sebeple şu şekilde tanımlamıştır “علم يبحث فيه عن¹¹ كيفية النطق بالفاظ القرآن ومدلولاتها وأحكامها الافرادية والتركيبية ومعانيها التي تحمل عليها حالة التركيب وتتمتات لذلك

Böylece tefsiri bir ilim olarak gören Ebû Hayyân, bu tanımıyla ilk vurguyu ilim olmasına

⁸ Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, (Beyrut: Dar-u Sadır, t.s.), 5/55. Ayrıca bk. Mustafa Talha Akkiraz, *Osmanlı Tefsirciliğinde Bir Telif Yöntemi Olarak Telhis*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 12-15.

⁹ Muhsin Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2011), 275.

¹⁰ Muhsin Demirci, *Tefsir Usulü*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2017), 19.

¹¹ Ebû Hayyân el-Endelûsî, *el-Bahrü'l-Muhîr fi't-Tefsîr*, thk. Sıdkı Muhammed Cemil, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2010), 1/ 26.

yapmış, sonrasında tefsir ilminin başta kıraat ve dil ilimleri olmak üzere diğer ilimlerle olan ilişkisini de ortaya koymuştur.

Kur'ân'ın açıklama ve yorumu ile uğraşan ilim tefsir olsa da bu faaliyeti karşılayan tek terim tefsir olmayıp, “te’vîl, tebyîn, tavzîh, şerh ve i’râb” kavramları da zaman içerisinde bu hususu ifade etmek için kullanılmış, aralarında tefsir kavramının kullanımı yaygınlık kazanmıştır. Tefsir ilminin bu kavram ile anılmasının sebep-i tesmiyesi sadedinde Zürkânî, kelimenin barındırdığı keşf ve beyan etme anlamlarının etkili olduğunu ifade eder.¹² Burada Taberî’nin ve Salebî’nin tefsir isimlerinde bu kelimelerin öne çıkmasının sebep-i tesmiyeleri açısından anlamlı olduğu söylenmelidir.¹³ Ancak Zürkânî müradifî olan diğer kelimelerin aksine tefsirin öne çıkmasının sebebini de murâdullahı açıklama anlamını diğerlerinin aksine en ziyade bu kelimenin kapsaması sebebiyle olduğunu söyler.¹⁴ Tefsirin ıstılâhî anlamının içerisine bu alanda yazılan eserler de girmekte olduğundan, bu kitaplar çoğul olarak tefâsîr diye isimlendirilir.¹⁵ Çalışmamızın başlığında yer alan tefsirin isimlendirilmesi hususu ile tefsir faaliyetinin sonucu olarak ortaya çıkan bu eserlerin isimleri kastedilmektedir.

1.2. İSİM

Sözlükte “işaret, alamet, makam, mevki, şeref” gibi manalara gelen “isim” kelimesi, “yücelik, yükseklik, ululuk” manalarını barındıran “السُّمُّوُ (es-sümüvvü)” kökünden türetilmiştir.¹⁶ Diğer bir görüşe göre de “وَسَمَ (veseme)” kökünden türemiştir. Ancak bu iddia, söz konusu kelimenin ism-i tasgîrinin (وسيماً) benzer kelimelerin ism-i tasgîrleriyle karıştırılma ihtimali dolayısıyla tercih edilmemektedir. Terim anlamı itibarıyla isim, “Bir şeyin kendisi vasıtasıyla bilindiği ve hükme varıldığı şey”¹⁷ anlamını ifade etmektedir. “Bir şeye delalet eden lafız” olarak da tanımlanmaktadır. Farsça’da isim, “nâm” olarak geçer. Benzer şekilde İngilizce’de “name” olarak kullanılır.¹⁸ Cürcânî, ismi “kendi nefsinde bir manaya delalet eden ancak üç zamandan (mâzî, hâl, istikbâl) biriyle ilişkisi (mukterin) olmayan şey (kelime)” olarak

¹² Arafat b. Tantâvî, *el-Menhecû't-Te'sîlî li Dirâseti't-Tefsîri't-Tahlîlî*, 6-7 <https://shamela.ws/book/756/6#p1> (01.02.2023); Muhammed Abdulazim ez-Zürkânî, *Menahilü'l-İrfân*, (Kahire, el-Fenniyyetü'l-Müttehîde, t.s.), 2/3.

¹³ Ayrıca bk. Mesut Kaya, *Taberî Tefsiri'nin Kaynakları*, (İstanbul: İFAV Yay., 2022), 71-116.

¹⁴ Zürkânî, *Menahilü'l-İrfân*, 2/3.

¹⁵ Abdulhamid Bırışık ve M. Suat Mertoğlu, “Tefsir”, *DİA*, (İstanbul: TDV İSAM Yay., 2011), 40: 281-294; Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, 283.

¹⁶ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 14/ 397-403.

¹⁷ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 14/ 402.

¹⁸ Muhammed A'lâ b. Ali et-Tehânevî, *Keşşâfû Istılâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, thk. Refik el-Acem-Ali Dehrûc, (Beyrût: Mektebe Lübnan Nâşirûn, 1996), 1/ 181.

tarif eder. İsmi de kendi içinde ism-i ayn ve ism-i mânâ olmak üzere ikiye ayırmak suretiyle inceler. İsm-i ayn, Zeyd ve Amr isimlerinde olduğu gibi bir manaya delalet eden isimdir. İsm-i mânâ ise manası ister “ilim” kelimesinde olduğu üzere vucûdî olsun ister “el-cehl” kelimesindeki gibi ademî olsun zatıyla kâim olmayan isme karşılık gelir.¹⁹

Bir diğer tanıma göre ise isim, “Cevher veya araz için vaz’ edilmiş bir lafız olup birini diğerinden temyiz etmeye yarar.”²⁰ Yani isim, cevher ve araz türünden bütün varlıkların isimlerini içine alan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. İsim ile yücelik anlamındaki aynı kökten türeyen “semâ” sözcüğü ise yeryüzünün mukabili olup kişinin üzerinde olan ve onu gölgelendiren şeye denmektedir.²¹ Buradan şöyle bir benzetmede bulunmak yerinde olsa gerektir: Nasıl ki semâ yani gökyüzü, altındaki varlıkları gölgelendirmekte, bir bakıma onları kuşatmakta ise aynı şekilde isim de işaret ettiği manayı kapsamakta, onu çepeçevre kuşatmaktadır. Türkçede isim “ad” ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Arapçada ise eserin ismi yahut başlığı daha çok “unvan” (عنوان / عنوان) kelimesi ile ifade edilmektedir. Bu kelime, “عن” sözcüğünden türemiş bir kelime olup mânaya (معنى) delalet etmektedir. “İçindeki açığa çıkaran, gösteren” anlamına gelmekle birlikte “esir almak, boyun eğdirmek, kuşatmak” anlamlarına da gelmektedir. Ancak Arapça’da da unvan yerine Türkçe’de olduğu gibi isim, isimlendirme/ tesmiye kelimelerini kullanmak mümkündür. Nitekim İbnü’n-Nedîm (ö. 385/ 995), *el-Fihrist* adlı eserine ikinci bir isim olarak “تسمية الكتب المصنفة في تفسير القرآن” “Kur’ân Tefsir’i Üzerine Te’lif Edilmiş Kitapların Tesmiyesi/ İsimlendirilmesi” başlığını koymuştur.²²

Her varlığa bir isim verildiği gibi kitaplara da verilmiştir. Yazılan bir eser iki kapak arasına getirildiğinde ona isim verilmesi eskiden beri uygulanagelen bir gelenektir. Bu durumun en güzel örneği olarak Kur’ân-ı Kerîm’in cemedildikten sonra İbn Mes’ûd tarafından “Mushaf” olarak adlandırılması hadisesi gösterilebilir.²³ İsim konulduğu şeyin bilinmesini sağlar. Kitaplara verilen isimler de o kitabı niteleyen, diğerlerinden ayırt eden unsurlardır. Bir eserin ismi de sonrasında gelecek olan muhtevayı adeta esir alır ve onu mana itibariyle kuşatır. Bizim bu çalışmamızda ele aldığımız isim kelimesinden murad edilen ise kelimenin terimsel manası

¹⁹ Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *Mu’cemu’-t-Ta’rîfât*, thk. Muhammed Sadîk el-Mînşâvî (Dâru’l-Fadîle, 1983), 1/ 23.

²⁰ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 14/ 401.

²¹ Şevki Dayf, “Semâ”, *el-Mu’cemu’l-vasît*, (Mısır: Mektebetü’s-Şuruku’d-Düveli, 2011), 470.

²² Dayf, “Unvan”, 655-656.

²³ Hikmet Koçyiğit, “Tefsir Kitaplarının İsimlerine Dair”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (Mart 2015), 91.

olup tefsir kitaplarının ön yüzünde ve mukaddimelerinde bulunan, kendisini diğer kitaplardan ayıran ve kitabın muhtevası hakkında bilgi veren lafız veya lafızlar olacaktır.

İsimlere dair inceleme yapan bilim dalına onomastik yani adbilim denmektedir. Bu alan bilim tarihinin ve dilbilim alanının yardımcı bilim dallarından kabul edilmekte olup isimlerin kökenini inceler ve anlamlarını araştırır. Onomastik bilimi kendi içinde üç kısma ayrılır. Bunlar toponomi yani yer adları bilimi, hidronom veya oronomi yani coğrafya adları bilimi ve antroponomi yani kişi adları bilimidir.²⁴ Eser isimleri Arap Edebiyatı'nda da “عتبات النص” paratext yani metindışı öğeler kategorisine dahil edilmektedir. Buna göre metnin dışında kalan başlık, mukaddime, naşirin sözleri gibi unsurlar paratext/dışmetin olarak adlandırılmaktadır. Dışmetinler bir metnin anlaşılma ve değerlendirilmesinde önemli rol oynamaktadır. Bunlar metnin anlam çerçevesini genişletebilir, ona yeni açılımlar getirebilir ve yorumlanmasını etkileyebilir. Ayrıca okuyucuyu metni okumadan evvel yönlendirme gücüne de sahiptir.²⁵

Bir metnin yahut eserin başlığının da böyle bir gücünün olduğu ve muhatapta eserin muhtevasına dair yönlendirici işleve sahip olduğu kabul edilmektedir. Esasında paratext/metindışı unsur kapsamına dahil olan eser yahut metin isimleri, başına geldikleri eserin/metnin tarihî olarak açıklanması ve yorumlanması hususunda önemli bir rol oynamaktadır. İnsanların günlük yaşantılarında da deneyimledikleri üzere bir kitaba verilen isim ne derece özlü ve kitabın konusunu ortaya koyucu mahiyette ise okuyucuya o derece pratik fayda sağlamaktadır. Eğer okuyucu, spesifik bir meselede bir araştırma yapıyor ve belli bir konuda kaleme alınmış eser veya eserleri arıyorsa ilk olarak konusunu, karşılaşacağı isimler üzerinden sınırlandıracaktır. Bu pratik fayda dahi eser isim ve müsemma arasındaki ilişkiyi yansıtmaktadır. Bu minvalde ismi değerlendirirken, ismin konulduğu şey anlamındaki müsemma kavramının üzerinde de ayrıca durulması gerekmektedir.

²⁴ Halil İnalçık, “V. Beynelmilel Onomastik İlimler Kongresi”. *Belleten Dergisi* 20, s. 78, (1956): 223-236.

²⁵ İbrahim Öztürk, *Dışmetinlerin Kurmacaya Etkisi: Bir Muâdele-i Sevda*, (Ankara: İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 13-25.

1.3. MÜSEMMÂ

Sözlükte müsemma kelimesi “bilinen, belirlenmiş²⁶, yaygın, meşhur ismin delalet ettiği şey²⁷” gibi manalara gelmektedir. İsim, varlıklara verilen ad; müsemma da adlandırılan varlığa denmektedir. Bu hususta ilgili bir diğer kavram ise tesmiye yani isimlendirme demek olup isim ile müsemma arasındaki irtibatı ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Ayrıca “isim, bir hakikate delâlet eden mutlak lafza; müsemma, bu hakikatin kendisini oluşturan şeye; tesmiye de isim ile müsemma arasındaki irtibatı sağlayan manaya denir.”²⁸ şeklinde de tarif edilmiştir. Bir lafzın hangi anlam karşılığında kullanıldığını bilmenin, lafızla medlûlü arasındaki özel nispeti bilmeye bağlı olduğu da ifade edilmiştir.²⁹ Nitekim buraya kadar geçen isim, müsemma, tesmiye ve delalet kavramları gerek dilcilerin gerekse usulcû ve kelamcılar tarafından erken dönemden itibaren tartışma konusu olmuştur. Dilcilerin “isnad”, kelâmcıların “tesmiye” dedikleri isim ile müsemma arasındaki nispetin durumunu usulcüler isimlerin müsemmayı delâletinin keyfiyeti açısından araştırmışlardır.

Konumuzun sınırlarını aşsa da kısaca değinecek olursak, kelâm alimleri sıfâtullah meselesi altında isim ile müsemmanın zatın aynı mı yoksa gayrı mı olduğunu tartışmışlardır. İslam kelâmcılarının konu edindiği asıl mesele ise felsefeciler gibi duyular âlemine ilişkin varlıklar ile ilgili olarak örneğin “yeryüzü” veya “nehir” gibi isimlerle bunların müsemmaları olan toprak ve akarsu arasındaki ilişki değil Allah’ın zâtı ile esmâsı/ isimleri arasındaki ilişkidir.³⁰ Buradaki temel fark fenomenler alemindeki isimlerin tecrübî bilgiye dayalı olarak konulmuş olmasındadır. Allah’ın esmâ-i hüsnâsı söz konusu olduğunda ise vaz’ında yani bu isimlerin ortaya çıkışında böyle bir şey söz konusu değildir, Allah’ın bildirmesi iledir.³¹ Buna göre kelamcılar Allah’ın “Rahmet eden, Kahhâr olan” gibi isimlerinin zatı açısından anlamını tartışmış bu da isim-müsemma konusunda sıfat problemini doğurmuştur. Netice itibarıyla de bu konuda temel olarak ikiye ayrılmışlardır. Mutezile, Cehmiyye ve Şia gayrı yani zatın sıfatın gayrı olduğunu söylerken, Ehli Sünnet alimlerinden aynı olduğu görüşünü savunanlar olduğu gibi ne aynı ne de gayrıdır diye açıklayanlar da olmuştur.³²

²⁶ Dayf, “Semâ”, 471.

²⁷ Ömer Ahmed Muhtar, “Müsemma”, Mu’cemü’l- Lügati’l-Arabiyyeti’l-Muâsıra (Kahire: Âlemü’l-Kütüb, 2008).

²⁸ İlyas Çelebi, “İsim-Müsemma”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/ 448/449.

²⁹ Çelebi, “İsim-Müsemma”, *DİA*, 22/ 448/449.

³⁰ Çelebi, “İsim-Müsemma”, *DİA*, 22/ 448/449.

³¹ Bekir Topaloğlu, “Esmâ-i Hüsnâ”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/404-418.

³² İlyas Çelebi, “Klasik Bir Kelam Problemi Olarak İsim-Müsemma Meselesi”, *İLAM Araştırma Dergisi* 3/ 1 (Ocak-Haziran, 1998), 103.

İsimlendirme meselesinin çıkış noktasına bakılması da konunun tefsire yansıyan veçhesinin anlamlandırılması için gereklidir. Bilindiği üzere Bakara Sûresi'nin 31. âyetinin başında “وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا” (Ve Âdem'e bütün isimleri öğretti.)” buyrulmak suretiyle kavramsallaşmış ifadesiyle ta'lîm-i esmâya vurgu yapılmaktadır. Bu bağlamda dilin kökeni ve kaynağının ilâhî olup olmadığı, bu kökenin ne olduğu tarih boyunca araştırma konusu edilmiştir.³³ Dilin kaynağı ile ilgili geliştirilen teoriler mitolojik, felsefî ve dinî-teolojik olmak üzere üç anlama geleneğinin ürünleri olarak ortaya çıkmıştır. Mitolojik teorilerden en eskisi olan Babil Mitosu'na göre insanlar kendi kendilerine ad seçme yoluna gitmişlerken, Yunan mitolojisinde ad verme eylemi hem tanrısal hem insanî bir faaliyet olarak algılanmış ve bu mitolojik metinlere yansımıştır. Felsefî açıdan dilin kaynağıyla ilgili teoriler ise tanrının geri planda kaldığı ve insanın hâkim olduğu bir süreci ifade etmektedir. Örneğin Platon'a göre adlandırma ancak bilge insanların ehil olduğu bir faaliyet olarak görülmüştür.³⁴

Dinî-teolojik açıdan dilin kaynağında ise Tanrı'nın her şeyin yaratıcısı olduğu kabulünden hareketle isimlendirme eyleminin Tanrı tarafından gerçekleştirildiği ve İlâhî olduğu fikri hâkim olmuştur. Kitâb-ı Mukaddes'in Tekvin bölümünde bu duruma şöyle temas edilir: “Rab Tanrı yerdeki hayvanların, gökteki kuşların tümünü topraktan yaratmıştı. Onlara ne ad vereceğini görmek için hepsini Âdem'e getirdi. Âdem her birine ne ad verdiyse, o canlı o adla anıldı. Âdem bütün evcil ve yabanıl hayvanlara, gökte uçan kuşlara ad koydu.” Ancak burada Âdem'in isimleri nereden öğrendiğine değinilmemiştir. Kur'ân-ı Kerîm'de Bakara 2/31. ayette ise Âdem'e isimlerin Allah tarafından öğretildiği açık bir şekilde ortaya konur. Ayrıca Rûm 30/22. âyette “O'nun kanıtlarından biri de gökleri ve yeri yaratması, dillerinizin ve renklerinizin farklı olmasıdır. Kuşkusuz bunda bilenler için ibretler vardır.” buyrulurken dilin Allah'ın varlığına ve yüceliğine işaret eden delillerden olduğu ifade edilmekte, dillerin de yaratılmış olduğu açıkça beyan edilmektedir. Yine Rahmân suresi 55/1-4 ayetlerinde “Kur'ân'ı Rahmân öğretti. İnsanı O yarattı. Ona anlama ve anlatmayı öğretti.” buyrulurken dilin insana öğretildiğine işaret edilmektedir.³⁵

Dilin ilâhî kaynaklı olduğunu kabul eden kelâm ulemâsı epistemolojik açıdan birbirinden farklı dil teorileri ortaya atmışlardır. Bunlardan tevkîfilik teorisine göre isimlendirmeyi bizzat Allah Teâla, Hz. Âdem'e vahyetmiş, oradan da çocuklarına ve diğer nesillere intikal etmiştir.

³³ Hamdullah Arvas, “Kelâm'da “Ta'lîm-i Esmâ”: Dil Teorileri Bağlamında İlâhî Mânaların İsimlendirilmesi Meselesi”, *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 18/2 (2020), 500.

³⁴ Arvas, “Kelâm'da “Ta'lîm-i Esmâ”: Dil Teorileri Bağlamında İlâhî Mânaların İsimlendirilmesi Meselesi”, 506-510.

³⁵ Arvas, “Kelâm'da “Ta'lîm-i Esmâ”: 506-510.

Yani dilin ilk taşıyıcısı peygamberlerdir.³⁶ Diğer bir teoriye göre dil insanların uzlaşması sonucunda inşa edilmiştir. İstılâhîlik teorisi olarak bilinen bu görüşe göre toplumun ileri gelen akl-ı selim kişileri eşyaya aralarında anlaşılarak belli bir isim vermişlerdir. Böylece o şey söz konusu isim ile anılır hale gelmiştir.³⁷ Tevkîfilik teorisi ile ıstılâhîlik teorisinin orta noktasında ise meleke teorisi yer alır. Zira tevkîfilik teorisinde dilin ilâhî kaynaklı olduğu savunulurken beşerin dil üzerindeki etkisi üzerinde durulmamaktadır. İstılâhîlik teorisinde ise tam tersi beşerin dil inşasındaki kapasitesinin ilâhî oluşu yadsınmaktadır. Meleke teorisinde insana dili vaz' etme kuvvesi fitrî olarak kendisine bahşedilmiştir. Bu teoriyi savunan kelimcilerden Ebû Haşim el-Cübbâî (ö. 321/ 933), ta'lim-i esmâ ayeti olan Bakara 2/31 ayetindeki “عَلَّمَ” ifadesi “dil yetisi” olarak yorumlamıştır.³⁸ Bununla birlikte dilin ve isimlendirmenin kaynağına dair çok sayıda görüş ortaya atılmıştır. Bu çalışmamızda üzerinde duracağımız temel husus konunun bu felsefî ve kelâmî tartışmalarının ötesinde, tefsir eserlerinin isim - müsemma ilişkisi ve tesmiye süreçleri açısından incelenmesi olacaktır. Bu noktada isimlendirmeye etki eden hususlar anlamında sebab-i tesmiye kavramını da ele almak gerekmektedir.

1.4. SEBEB-İ TESMİYE

Sebeb-i tesmiye terkinde yer alan “sebeb” kelimesi, “kesmek ve yermek” anlamındaki es-sebbu (السَّبَب) kökünden gelmektedir. Ayrıca aynı kökten gelen es-sibbu (السَّبَب) kelimesi de “örtmek, örtü, çarşaf, sarık, ince kıyafet, ip” gibi anlamları ifade etmektedir. Çoğulu esbâb (الأسباب) olarak gelen es-sebeb kelimesi ise “kendisi ile başka bir şeye ulaşılan şey (كُلُّ شَيْءٍ يَتَوَصَّلُ بِهِ إِلَى شَيْءٍ)” anlamındadır. Bir kimseyi aracı kılma manasında da kullanılan bu kelime, Kur’ân’da “وَتَقَطَّعَتْ بِهِمُ الْأَسْبَابُ” (Bakara 2/ 166) ayetinde “aralarındaki bağlar kopacaktır” manasında gelmiştir. Sebeb, yakınlık ilişkisi anlamında da kullanılmaktadır. Nitekim ayette geçen bu bağların sevgi (meveddet) ve ortak yollar (menâzil) şeklinde iki veçhesi olduğu söylenmiştir. Yine “وَقَالَ فِرْعَوْنُ يَا هَامَانَ ابْنِ لِي صَرْحًا لَّعَلِّي أَبْلُغُ الْأَسْبَابَ السَّمَوَاتِ” “Firavun: “Ey Haman! Bana yüksek bir kule yap” dedi, “Umarım ki böylece yollara ulaşırım. Göklere giden yollara.” (Mü’min 40/ 36-37) ayetinde de “yollar, gök tabakaları, kapılar” gibi manalara gelecek şekilde kullanılmaktadır. Kendisiyle göğe, yüksek bir yere çıkılan şey için de sebeb kelimesi kullanılır. Ancak bu yalnızca yukarı bir konuma ulaşmak için araç olarak kullanılabilecek türde şeyler için söz konusudur.³⁹

³⁶ Arvas, “Kelâm’da “Ta’lim-i Esmâ”, 510.

³⁷ Arvas, “Kelâm’da “Ta’lim-i Esmâ”, 514.

³⁸ Arvas, “Kelâm’da “Ta’lim-i Esmâ” 516.

³⁹ İbn Manzûr, *Lisânu l-Arab*, 1/ 455-459.

Cürcânî'ye göre lügat anlamı itibariyle sebep, kendisiyle maksûda ulaşılan isme denirken; şeriatte, hükme tesir etmeksizin sonuca ulaştıran yolu ifade etmektedir.⁴⁰ Hakiki anlamı bu iken, sebep kelimesinin bu terkipteki yaygın anlamı ile kullanımı da mecazî bir ip vazifesi görmesinden gelmektedir. İsim kökünden türetilen ve tef'îl babından gelen tesmiye (التسمية) kelimesi ise “(وضع الاسم للمعنى)” belirli bir manaya gelecek şekilde isim koyma/vaz' etme” manasında kullanılmaktadır. Bilindiği üzere lafızların belirli bir anlama karşılık gelecek şekilde ilk kez konulmasını ve lafız-anlam ilişkisini konu edinen dilbilim dalı vaz' ilmidir.⁴¹ Araştırmanın kapsamının dışında kalması dolayısıyla ayrıntılarına girilmeyecektir. Burada tesmiye kavramı, bir şeyi ismiyle zikretmek anlamındadır.⁴² Sebeb ve tesmiye kelimelerinden müteşekkil izafet terkiibi olan sebeb-i tesmiye (سبب التسمية), isimlendirme sebebi manasında olup bu çalışmamız özelinde tefsir eserlerinin isimlendirme sebepleri anlamında kullanılmaktadır.

Klasik dönemde eser kaleme alan ve onları okuyan kimselerin dikkate almaları beklenen belirli hususlar vardır. Bunlar bazen telif edilen metinlerin başlarında veya sonlarında da yer almaktadır. Metne muhatap olanların gözetmesi icap eden ve ilgili esere ilişkin temel unsurları ihtiva eden bu hususlara ruûs-ı semâniyye yani sekiz temel ilke denmektedir. Bunlar 1. Garaz (maksat), 2. Menfaat (İlmin tahsil edilmesindeki fayda), 3. Tesmiye (İsimlendirme), 4. Müellif, 5. İmin Türü, 6. Mertebe, 7. Taksim, 8. Öğretim Metodları şeklinde sıralanabilir.⁴³ Ruûs-ı semâniyye içerisinde yer alıp bir eseri tanımak için bir nevi kimlik maddeleri gibi önerilen unsurlardan konumuzla ilişkili olanı kitabın isimlendirmesinin bilinmesi ilkesidir. Burada yer alan tesmiye maddesinin, okuyucunun metnin söz konusu ettiği ilmin konu ve meselelerine dair netlik arayışının bir gereği olarak da okunabilir.⁴⁴ Burada unvan yahut ism-i kitâb yerine tesmiyetü'l-kitâb ibaresinin kullanılması da bu açıdan önemlidir.⁴⁵ Bu durumun metinler üzerine yeni metin inşa eden uzmanları olarak ifade edilebilecek haşiye ve muhtasar yazarları tarafından dikkate alındığı görülmektedir. Süyûtî'nin (ö. 911/ 1505) hadis ilmine dair *Cami'u's-Sağîr*'ini *et-Tenvîr* adıyla şerh eden San'ânî eser'in neden böyle isimlendirildiğini şöyle ifade etmektedir: “Eserin sebeb-i tesmiyesi şöyledir: Süyûtî bu alanda *Cem'u'l-Cevâmi* diğer adıyla

⁴⁰ Muhammed A'lâ b. Alî et-Tehânevî, *Keşşâfû Istılâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, thk. Refik el-Acem- Ali Dehrûc (Beyrût: Mektebe Lübnan Nâşirûn, 1996), 924; Cürcânî, *Mu'cemu't-Ta'rîfât*, 1/ 101.

⁴¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Şükran Fazlıoğlu, “Vaz'” TDV İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012) 42/576-578.

⁴² Tehânevî, *Keşşâfû Istılâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, 181.

⁴³ Mehmet Zahit Tiryaki, “Ruûs-ı Semâniyye Kavramına Mukayeseli Bir Yaklaşım”, *Süreklilik ve Değişim Arasında Düşünce ve Hayat*, ed. Adem Başpınar-Murat Şentürk, (İstanbul: Yedirenk, 2010), 43-45.

⁴⁴ Tiryaki, “Ruûs-ı Semâniyye Kavramına Mukayeseli Bir Yaklaşım”, 56-57.

⁴⁵ Sami Arslan, “İslam Kitap Literatüründe “Şerhi Meşrûha Bağlamak: Kitap İsimlerinde Secî”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 14 (2019), 125.

Câmi 'u'l-Kebîr adlı eserini yazınca, bunu ihtisar edip bir takım ilaveler de yaparak sadece kavli ve sahih hadislerin olduğu bir eser daha kaleme aldı. Yaptığı bu telhise de *el-Câmi 'u's-Sağîr min Hadîsi 'l-Beşîri 'n-Nezîr* diye isim verdi.”

Bir metne muhatap olan kişinin bilmesi gereken hususları ifade eden ruûs-ı semâniyye kavramına benzer şekilde bir metni kaleme alacak kişinin yazmaya başlamadan evvel edinmesi gereken bilgileri içeren maddeler (tarik, tarâik) de bulunmaktadır. Şihâbeddin es-Sivâsî (ö. 860/1456), *el-Muhtâc 'alâ Ferâizi's-Sirâciyye* adlı eserinin mukaddimesinde müellifin telif başlamadan önce öğrenmesi gereken yedi vazifesinin olduğundan bahsetmektedir. Bu vazifelerin üçü vacip/zorunlu dördü ise caiz/îmkân mesabesinde görülüp müellifin tercihine bırakılmıştır. Buna göre îmkân dahilinde olan ilkelerden biri esere isim verilmesi olarak tespit edilmiştir. Dolayısıyla kaleme alınan eseri tesmiye etmek yahut sebab-i tesmiyesini zikretmek zorunlu değildir. Bu durum İslam telif geleneğinde bazı eserlere neden isim verilmediğini açıklar mahiyettedir.⁴⁶ Ancak bibliyografya türü eserlere bakıldığında birçok esere müellifleri tarafından oldukça özenli isimlerin verildiği de görülmektedir. Ayrıca çoğunlukla müellifler isim verirken lafız ve mana dengesine özel dikkat etmişlerdir. Mana bakımından telmih yani hatırlatma yaparak muhataba hitap ederken; lafız bakımından seciye uyarak eserlerine isim vermişlerdir. Eserin telmih ettiği hususlar söz konusu eserin muhtevâsını ortaya koyucu mahiyette olduğu gibi yazıldığı tarihe yahut sebab-i te'lîfine yönelik bir gönderme de ihtiva edebilmektedir.⁴⁷

Eserlerin sebab-i te'lîfleri beyan edilirken sebab-i tesmiyeye dair hususlar da zikredilmektedir. Zikredilen bu telif sebepleri arasında müellifin kendi himmet ve gayretini ifade edenler yer aldığı gibi dönemin padişahı yahut yakınları gibi haricî kimselerin istek veya taleplerinin yönlendirmeye kaleme alındığı zikredilmektedir. Bunlarla birlikte telif sebepleri arasında rüya ve ilhamların bulunduğu da görülmektedir. Özellikle tasavvufî eserlerin sebab-i telifine dair zikredilen gerekçelerden biri budur. Sebeb-i telif zikredilen bir diğer husus da hâmî-mahmî ilişkisi çerçevesinde eser yazdırma uygulamasıdır. Ayrıca bu gibi uygulamalarda eseri yazdıranın, yazarın, eseri isimlendirme sürecine müdahalesi de söz konusu olabilmektedir. Ayrıca bazı eserlerin tesmiyesinin bizzat Allah (c.c) tarafından gerçekleştirilmiş olduğunu söyleyen müellifler de bulunmaktadır.⁴⁸ Esasında kitapların çoğunun en az bir tane

⁴⁶ Arslan, “İslam Kitap Literatüründe “Şerhi Meşrûha Bağlamak: Kitap İsimlerinde Secî”, 125-126.

⁴⁷ Arslan, “İslam Kitap Literatüründe “Şerhi Meşrûha Bağlamak: Kitap İsimlerinde Secî”, 126.

⁴⁸ Arslan, “İslam Kitap Literatüründe “Şerhi Meşrûha Bağlamak: Kitap İsimlerinde Secî”, 127-128.

aslî bazılarının ise ârizî isimleri bulunmaktadır. Eser isimlerinin barındırdıkları hususiyetlerin, kitap ve yazma eser kültürü geliştikçe daha iyi anlaşılacağı düşünülmektedir.⁴⁹

Klasik dönemde sebep-i tesmiye kavramının kullanım alanına bakıldığında yer, zaman, fırka, mezhep ve ilim dallarının isimlendirme sebeplerine dair bilgiler bu başlık altında yer almaktadır. Örneğin kelâmın neden kelim, belâğatin neden belâgat, nahvin neden nahiv diye isimlendirildiği ilgili kitaplardaki zikredilen örnekleri arasındadır. Meşhur kelimci Şehristânî (ö. 548/ 1153) de kelâm ilminin böyle isimlendirme sebebinin felsefecilerin mantık ile kastettikleri şeye mukabele edilme gayesi dolayısıyla olduğunu söyler. Buna göre kelim ve mantık eş anlamlı kavramlar olup felsefecilerin mantık ile kastettikleri şeyle kelimcilerin kastı aynıdır.⁵⁰ Belâğatin böyle isimlendirilme sebebinin, “belağa” kelimesinin içerdiği “varma, ulaşma” anlamından geldiği, bu ilim sayesinde manaların muhatabın kalbine ulaşarak zihnine işlediği ve dinleyenin o manayı tam olarak anladığı ifade edilmektedir.⁵¹ Nahiv ilminin böyle isimlendirilmesinin, Hz. Ali'nin “أَنْحُ نَحْوَ هَذَا” (bu yöne yönel)” sözünden isimlendirildiği, nahiv ile de kelimelerin hangi yönde kullanılacağını öğretilmesinden kaynaklandığı belirtilmiştir.⁵² İlimlerin alt konularının isimlerine dair sebep-i tesmiyelerin de bu başlık altında zikredildiği görülmektedir. Yine dil biliminde çeşitli edat ve kelime gruplarının isimleri, kelim’da farklı mezhep ve fırkaların isimleri, fıkıhta çeşitli ibadetlerin almış oldukları isimler, tarihte de farklı yer, zaman ve savaşların isimlendirme sebepleri, sebep-i tesmiye konusu ile ifade edilmektedir. Arap dilinde edatların dahi pek çok isminin ve alt anlamının olduğu bilinmektedir.⁵³ Arap dil bilgini Cürcanî (ö. 471/1078) müteradif kavramına dair şöyle der: “Müteradif’in böyle isimlendirilme sebebi teradüf kelimesinin kök anlamından gelmektedir. Bu kelime binekte birinin arkasına binme anlamı yer almaktadır. Böylece sanki lafız öndeki binici, ona yüklenen müteradif mana da redifi yani arkasına bindirilmiş olmaktadır.”⁵⁴

Klasik dönemde çeşitli ilimlerdeki eser isimlerinin sebep-i tesmiyelerine dair de zikre değer hususlar vardır. Cahiliyye şiirine dair *Muallakâtü's-Seb'a*'nın böyle isimlendirilmesinin

⁴⁹ Sami Arslan, “Kitap Kültürü Terminolojisine Bir Katkı: Sebeb-i Tesmiye”, *Kitap Kültürü Konuşmaları I.* (16.02.2022) <https://yazmaeserler.fsm.edu.tr/Yazma-Eserler-Uygulama-ve-Arastirma-Merkezi-Konusmalar-Kitap-Kulturu-Konusmalari--Kitap-Kulturu-Konusmalari-I>. (16.02.2022).

⁵⁰ Muhammed Yüsri İbrahim, *Tariku'l-Hidâye Mebâdi ve Mukaddemat inde Ehli's-sünne ve'l-Cemaat*, (Kahire, y.y. 2006), 23.

⁵¹ Muhammed Ahmed Kasım, *Kitabu Ulumi'l-Belâğa: el-Bedi ve'l-Beyân ve'l-Meânî*, (Trablus: el-Müessesetü'l-Hadîse li'l-Kitâb, 2003), 11.

⁵² Abdülkerim el-Hudayr, *Şerhu'l-Âcurrûmiyye*, 1/5-6 <https://shamela.ws/book/21509/6#p1> (12.07.23)

⁵³ Örnek olarak bk. Yakup Kara & Ş. Fazlıoğlu, “Umûm-Husûs Bağlamında Harf-i Ta'rifin Anlam Yelpazesi”, *Şarkiyat Mecmuası - Journal of Oriental Studies* 37 (2020): 127-139.

⁵⁴ Muhammed b. İbrahim el-Hamad, *Mustalahât fî Kütübi'l-Akâid*, (Riyad: Daru İbn Huzeyme, 2005), 33.

sebebi olarak Kabe'ye asılıyor oluşu meşhurdur.⁵⁵ İbn Teymiyy (ö. 728/1328) *Tis'îniyye* adlı eserini böyle isimlendirme sebebi olarak kelim-i nefsi'yi inkâr edenlere doksan yünden reddiye yazmak için olduğunu ifade eder.⁵⁶ Yine Şafiî furûu fıkhnına dair İbn Rıf'a'nın *el-Kifâye* adlı eser üzerine *el-Hidaye ila Evhâmi'l-Kifâye* adlı eserin isimlendirilme sebebinin anlaşılır olduğu ifade edilmiştir. Buna göre İbn Rıf'at *et-Tenbîh* (Şîrâzî'nin ö. 476/1083 muhtasar eseri) üzerine *Kifâyetü'n-nebîh* adlı bir şerh yazmış, ancak *el-Kifâye* yazıldıktan sonra çeşitli eleştiriler almıştı. Bunun üzerine İsnevî (ö. 772/1370), eserdeki eleştirilen hususları ayıkladığı, evham ürünü hususları dışarda tutarak fetva ve kaza'da mutemed olan önemli meseleleri tehzib ve ihtisar ettiği *el-Hidaye ila Evhâmi'l-Kifâye* adlı eserini kaleme almıştır.

Sebeb-i tesmiye kavramı, tefsirlerde de eser isimleri dışında sûre ve âyet isimlendirmeleri yanında çeşitli ayetlerde geçen kavramların isimlendirme sebeplerine dair bilgi verilirken de kullanıldığı görülmektedir.⁵⁷ Tefsir eserlerine bakıldığında eser ismi dışında bu tarz bilgilere bazen sebeb-i nüzûl zikrinden sonra⁵⁸ bazen de sebeb-i nüzûl bilgisinden önce yer verildiği görülür.⁵⁹ Nitekim tefsirler ilgili yerlerde Kur'ân'ın isimlerine de girerek örneğin el-Furkan adıyla anılmasının sebeb-i tesmiyesine dair çeşitli görüşlerin bulunduğunu ancak hakk ile batılı ayıran olması sebebiyle bu adın verildiğini belirtmektedir.⁶⁰ Sebeb-i tesmiye bilgisinin yer aldığı yerlerde “سبب إطلاق هذا الاسم سُمِّيَ بِذَلِكَ” sebeb-u itlâki hâze'l-ism” yahut “سبب تسميته كذا” sebeb-i tesmiyetihî keza” şeklinde ifadeler kullanılmaktadır. Klasik dönemde maruf olsa da henüz yeni araştırma konusu yapılan bu terkiplerle ilgili olarak, müellifin eserini hangi gerekçelerle isimlendirdiğini anlattığı yahut telmih ettiği kısmın sebeb-i tesmiye kavramıyla kullanıldığı söylenebilir.⁶¹ Asıl konuya geçmeden tefsirin ve eser isimlerinin arka planını da ele almak gerekmektedir.

⁵⁵ Abdülkerim el-Hudayr, *et-Talik ala Tefsîri'l-Celâleyn*, <https://shamela.ws/book/23842/620> (22/9).

⁵⁶ Takıyyüddîn İbn Teymiyye, *Tis'îniyye*, (Suud: Mektebetü'l-Maârif, 1999), 1/57.

⁵⁷ Abdullah Hıdr Hamad, *el-Kifâye fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr ve'd-Dirâye*, (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 2017), 4/400.

⁵⁸ Fatiha'nın neden Fatihatü'l-Kitap şeklinde isimlendirilmesinin sebeb-i tesmiyesi olarak Salebî (ö. 427/1035), inen ilk sure olduğundan dolayı olduğunu söyler. Bk. Nadiye bt. İbrahim en-Nefise, *Akvâlü'l-Hüseyn b. el-Fadl fi't-Tefsîr*, (Riyad: Camiatu'l-İmâm Muhammed b. Suud el-İsla'miyye, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 38; Ebû İshak Ahmed b. İbrahim es-Sa'lebî, *el-Keşfü ve'l-Beyan*, (Cidde: Dâru't-tefsîr, 2015), 15/503.

⁵⁹ Yusuf Kıssası'nın böyle isimlendirilmesinin sebebi olarak bu kıssayı en ayrıntılı şekilde ele alması zikredilmektedir. bk. Ahmed Mahmud Halil eş-Şevabike, *Kitabu Ğurerü'l-Beyan min Sureti Yusuf (a.s.) fi'l-Kur'ân*, (Amman, Daru'l-Faruk, 2010), 17.

⁶⁰ Abdullah Hıdr Hamad, *el-Kifâye fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr ve'd-Dirâye*, (Beyrut: Daru'l-Kalem, 2017) 6/11.

⁶¹ Bk. Sami Aslan. “Kitap Kültürü Terminolojisine Bir Katkı: Sebeb-i Tesmiye” <https://yazmaeserler.fsm.edu.tr/Yazma-Eserler-Uygulama-ve-Arastirma-Merkezi-Konusmalar-Kitap-Kulturu-Konusmalari--Kitap-Kulturu-Konusmalari-I> (16.02.2022).

2. TEFSİR İSİMLERİNİN TARİHİ ARKA PLANI

2.1. TEFSİR LİTERATÜRÜNE GENEL BAKIŞ

Hiz. Peygamber'e (s.a.v.) hicrî 610 yılında kırk yaşında nübüvvet görevi verilmiştir. Bu risalet görevinin tebliğ ve tebyin şeklinde iki fonksiyonu bulunmaktadır. Hiz. Muhammed (s.a.v.), Allah tarafından vahiy meleği Cebrâil (a.s.) aracılığıyla kendisine nazil olan Kur'ân ayetlerini insanlara tebliğ etmekle yetinmemiş aynı zamanda kendisine bildirildiği kadarını da beyân ederek açıklamıştır. Dolayısıyla sünnetin bir gereği olarak yerine getirmiş olduğu tebyin faaliyeti aynı zamanda Kur'ân tefsirinin de ilk nüvelerini oluşturmuştur. Allah Resûlü'nün ayetlere dair açıklamaları tefsir faaliyetlerinin başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Sünnetin bu işlevi literatürde “السنة قاضية على الكتاب” (Sünnet kitaba hâkimdir); “السنة مبينة للكتاب” (sünnet kitabı açıklayıcıdır)” şeklinde ifade edilmiştir. Ayrıca Hiz. Peygamber, her vahyin inişini müteakiben inen bu ayetleri vahiy katiplerine yazdırmıştır. Bu yazdırma işlemi kaynaklardan öğrendiğimize göre erken dönemden itibaren başlamıştır. Peygamber'in vefatına kadar Kur'ân-ı Kerîm'in tamamının mevcut yazı malzemelerine yazıldığı fakat iki kapak arasına getirilmediği bilinmektedir. Yani bu dönemde tefsire dair izahlar şifahi düzeyde kalarak henüz tedvin edilmiş değildir.

Vahiy katiplerinin bir kısmı nazil olan Kur'ân pasajlarını çeşitli malzemelere yazarken Abdullah b. Mes'ûd ve Übey b. Kâ'b gibi sahâbîler sahifelere yazmak suretiyle şahsî nüshalar oluşturmuşlardır. Bu nüshalardan İbn Mes'ûd'un nüshasına bakıldığında Kur'ân metnine derkenar olarak tefsir kabilinden birtakım ibarelerin bulunduğu bilinir. O, Hiz. Peygamber'den duyduğu tefsir kabilinden açıklamaları nüshasına kaydetmiştir. Bu açıklamalar Kur'ân ayetlerinin tamamını içermemekte ve metni değiştirici özellikte olmayıp anlaşılması için ilave bilgi gerektiren yerleri açıklayıcı nitelik arz etmektedir. Hanefî ulemânın yemin kefareti hususunda orucun peş peşe tutulması gerektiğine dair hükmü, İbn Mes'ûd mushafındaki söz konusu âyetin (el-Mâide 5/ 89) tefsiri mahiyetindeki “peş peşe” manasındaki “متتابعات” ifadesinden çıkarmaları buna örnek teşkil etmektedir.⁶² Hiz. Peygamber'in vefatını takip eden yıllarda da sahâbîler tarafından yürütülen tefsir faaliyetleri sonucunda Kur'ân-ı Kerîm'i anlama çalışmaları devam etmiştir.

Sahabe, Hiz. Peygamber'den öğrendiklerini kendilerinden sonra gelen tâbiûna aktarmış, fethedilen topraklara İslamiyet'i götürmekle kalmamış buralarda Kur'ân ve tefsir medreseleri

⁶² İsmail Cerrahoğlu, “Abdullah b. Mes'ûd”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 1988), 1/ 116.

kurarak tefsir ilminin gelişmesine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bu sahâbîlerin başında Hz. Peygamber'in "Allah'ım, onu dinde derin anlayışlı kıl ve ona te'vîli öğret" şeklindeki duasına mazhar olmuş olan, Kur'ân'ın inceliklerine nüfuz etmesi dolayısıyla "Tercümânu'l-Kur'ân" ismiyle şöhret bulmuş Abdullah b. Abbas (ö. 68/ 687-88) gelmekte olup tefsirde Mekke çevresi olarak bilinen okulun öncülüğünü yapmıştır. Diğer sahâbîlerden Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/ 652-53) ise Kûfe, Ubey b. Ka'b (ö. 33/ 654) da Medine çevresi tefsirinde kurucu rol almış ve çoğu mevâliden olan çok sayıda nitelikli müfessir yetiştirmişlerdir. Tefsirde bir diğer önemli isim de Hz. Ali'dir (ö. 40/ 661). Bazı aşırı taraftarları tarafından kendisine izafe edilen haberler bir yana özellikle dile ve ahkâma taalluk eden ayetlerin tefsirinde görüşlerine itimat edilen bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶³

Hz. Peygamber ile başlayan sahâbe ve tâbiûn ile şifahen aktarılacak devam edegelen Kur'ân-ı Kerîm'i tefsir faaliyeti tebe-i tâbiîn ile genişleyerek devam etmiştir. Bu minvalde devralınan bu mirasın kuşaktan kuşağa aktarılırken belli ölçüde dönüşüme uğradığını hesaba katmak, yorumlama faaliyetinin dönemin tarihi ve kültürü ile harmanlandığını göz önünde bulundurmak önemlidir.⁶⁴ Rivayetlerin Hz. Peygamber'den sonraki nesillere aktarılınca de isnad zincirinin uzaması ve Arap dilinin giderek genişlemesi neticesinde tefsir faaliyetlerinin de giderek geliştiği ve çeşitlenmeye başladığı görülmektedir. Tebe-i tâbiîn dönemine gelindiğinde tefsire ait birikim yazıya geçirilmeye başlanmıştır. Tefsire dair sözlü rivayetlerin kaybolması, unutulması yahut değiştirilmesi gibi olumsuz durumların önüne geçilmesi amacıyla matuf olan bu faaliyet öncelikle söz konusu malumatın hadislerle de eş zamanlı yazılması suretiyle gerçekleşmiştir.

Tedvin edilen hadis eserlerinin de bir bölümü "Kitâbu't-tefsir" başlığı altında tefsire dair rivayetlere tahsis edilmiştir. Yezîd b. Hârûn es-Sülemî (ö. 117/ 735), Şu'be b. el-Haccâc (ö. 160/ 776) ve Süfyân es-Sevrî (ö. 161/ 777) gibi bazı alimler çeşitli İslam beldelerini dolaşarak sahih hadisleri bir araya getirmeye çalışmışlardır. Dolayısıyla Resulullah'ın Kur'ân'a dair izahlarını ve sebep-i nüzûle dair rivayetleri de hadis cüzlerine kaydetmişlerdir.⁶⁵ Ancak zamanla insan düşüncesinin gelişmesi ve İslam coğrafyasının genişleyerek farklı etnik unsurların İslam'a girişi neticesinde meydana gelen yeni durumlara çözüm bulma çabaları

⁶³ Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016), 87-95.

⁶⁴ Muhammed Coşkun, *Tefsirin İlk Çağları* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2019), 35.

⁶⁵ Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, 281-282.

sonucunda dirâyet tefsiri ortaya çıkmış ve bu tefsire dair birikimin de muhafaza edilmesi ihtiyacı hâsıl olmuştur. Böylece tefsir kısa zamanda müstakil bir ilim haline gelmiştir.⁶⁶

Müstakil bir ilim haline gelen tefsir ilmi, gelişim aşamasında rivayet ve dirâyet olmak üzere çift yönlü bir eksenle şekillenmiştir. İlk dönem âlimleri arasında Kur'ân'ı tefsirde en doğru yöntemin rivayet yöntemi olduğu kanaati yaygındı. Zira isnad zincirine sahip olmayan bir rivayetin güvenilir olması imkansızdı. Ayrıca rivayet dışında bir yöntemle (dirâyet/ re'y) yapılan tefsir ise zan ifade etmekteydi. Buna göre Tefsir, Kur'ân ancak yine Kur'ân ile, Hz. Peygamber'in sünnetiyle, Arap Dili ve cahiliye şiiri ile tefsir edilmeli şeklinde kurala bağlanmıştır. İsrâiliyyât ve uydurma haberler gibi olumsuz faktörlere başvurulmadıkça bu yöntem güvenilirliğini korumuştur. Diğer yöntem ise re'y veya aklî tefsir metodu olarak da bilinen dirâyet yöntemidir. Bu tefsir tarzında müfessir, rivayet malzemelerine ek olarak dil, edebiyat, astronomi, coğrafya gibi muhtelif ilimlerden de yararlanmak suretiyle eldeki kaynakları aklın süzgecinden geçirir.⁶⁷ Müfessirin bir bakıma ictihâd yaptığı söylenebilir. Dirâyet tefsir metodu, farklı düşünme biçimlerine kapı aralaması dolayısıyla mezhebî, işarî, bilimsel gibi farklı tefsir çeşitlerini bünyesinde barındırmaktadır.

Klasik dönemde ulemânın bir kısmı isnadların ortadan kalkıp çeşitli ilimlerin tefsirlere girmesini olumsuz karşılamış ve bu tür tefsirleri eleştirmişlerdir. Süyûtî, Taberî'den sonraki müfessirleri isnadları hazfetmeleri ve sahih nakil konusunda titiz davranmayı bırakmaları dolayısıyla eleştirir. Bu dönemde müfessirler tefsir eserlerinde belli bir ilme ağırlık vermeye başladılar. Dil biliminde yoğunlaşan müfessirlere Zeccâc (ö. 311/ 923), *el-Basît*, *el-Vasît* ve *el-Vecîz* adlı tefsirleriyle Vâhidî (ö. 468/ 1076), *el-Bahr* ve *en-Nehr* tefsirleriyle Ebû Hayyân (ö. 745/ 1344) örnek olarak gösterilebilir. Haber ve kıssa türü rivayetler üzerinde yoğunlaşan müfessirlere ise Sa'lebî (ö. 427/ 1035) örnek verilir. Fıkha ağırlık veren müfessirlere Kurtubî (ö. 671/ 1273) misal verilir. Süyûtî, aklî ve felsefî ilimlere ağırlık verenlere Râzî'yi, Mutezile ehlinde tefsir yazanlara örnek olarak Zemahşerî'yi ve ilhâdî tefsir yapanlara Rafizîler'i örnek verir. Ardından okunması makul olan tefsirin Taberî tefsiri olduğunu söyler.⁶⁸ Bununla birlikte çeşitli ilimlerden faydalanılarak tefsir yazılmaya devam edilmiş ve tefsirdeki çeşitlenme eser isimlerindeki çeşitliliği ve edebî görünümü desteklemiştir.

⁶⁶ Muhsin Demirci, *Tefsire Giriş* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013), 69-70.

⁶⁷ Abdülhamit Birişik, "Tefsir", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/ 286.

⁶⁸ Suyûtî, *el-İtkân*, 1/ 788-789.

2.2. TEFSİR TELİFÂTINDA TESMİYENİN ORTAYA ÇIKIŞI

Hicrî I. asrın sonlarında tefsir telifinin başladığı düşünülmektedir. Sa'îd b. Cübeyr (ö. 94/ 713), Mücâhid b. Cebr (ö. 103/ 721), Katâde b. Diâme (ö. 117/ 735), İbn Cüreyc (ö. 150/ 767), Mukatil b. Süleyman (ö. 150/ 767), Süfyan-ı Sevrî (ö. 161/ 778), Vekî' b. Cerrâh (ö. 197/ 812), Yahya b. Sellâm (ö. 200/ 815) bu müelliflerden bazılarıdır. Ancak bu dönemde yazdığı tefsir eserine özel bir isim veren olmamış, daha çok bu dönemin eserleri “Tefsîru fülân” (Filanca’nın tefsiri) şeklinde müfessirine nispetle anılmıştır. İlk dönem tefsirlerin rivayet yöntemiyle kaleme alınmış olması dolayısıyla yalnızca rivayetlerin derlemesi mahiyetinde olması bu durumun bir sebebi olarak ileri sürülebilir. Bu nedenle müfessirler tefsirlerini yalnızca “tefsîr veya tefsîru’l-Kur’ân” şeklinde adlandırmakla yetinmişlerdir. Nitekim bu dönemde tefsirin henüz sema ve imlaya dayanması, bu isimlerin müelliflerinin değil de onu rivayet eden öğrencilerine ait olma ihtimalini de artırmaktadır. Ayrıca tefsir veya Tefsîru’l-Kur’ân adlandırmasının müelliflerin bizzat kendilerine mi ait olduğu tartışmalıdır.

Erken dönemde birtakım tefsirlerin onu rivâyet eden râvîye nisbetle isimlendirildiği tespit edilmiştir. Bu tür tefsirlere tâbiûn âlimlerinden Katâde’nin (ö. 117/ 735) tefsiri örnek olarak verilebilir. Eseri Tefsîru Katâde olarak meşhur olmakla birlikte kaynaklarda “Tefsîru Saîd b. Ebî Arûbe” adıyla da anılmaktadır.⁶⁹ Yine aynı eserin yani Katâde’nin tefsirinin Ma’mer b. Râşid tariki de “Tefsîru Muhammed b. Sevr” adıyla da bilinmektedir.⁷⁰ Nitekim Katâde’nin öğrencisi İbn Ebû Arûbe (ö. 156/ 773) aynı zamanda tefsirinin de râvîsidir. Aynı zamanda Ebû’l-Âliye er-Riyâhî’nin (ö. 90/ 709) tefsiri, onu nakleden Rebî b. Enes el-Horasânî’ye (ö. 139/ 756) nisbetle “Tefsîru Rebî b. Enes” ismiyle kaynaklarda yer almaktadır.⁷¹ Tâbiûndan Zeyd b. Eslem’in (ö. 136/ 754) tefsiri de kendisine nisbetle anıldığı gibi “Tefsîru Abdurrahman b. Zeyd veya Câmiu Abdullah b. Vehb” olarak da anılmaktadır.⁷²

Hicrî II. asrın sonlarına gelindiğinde ise müfessirlerin tefsir eserlerine verdikleri isimlerde “kitâb” veya “Kur’ân” lafızları öne çıkmaktadır. Nitekim Kur’ân-ı Kerîm birçok ayetinde kendisini “kitâb” olarak isimlendirmektedir. Nisa Sûresi’nin (4/ 105) “Kitâb’ı sana hak olarak indirdik” ayeti ile Bakara Sûresi’nin (2/ 2) “Kendisinde hiçbir şüphe bulunmayan şu yüce kitap” ayetlerinde bu durum görülmektedir. Kur’ân’da yaklaşık iki yüz elli yerde geçmekte olan kitâb

⁶⁹ Mesut Kaya, *Taberî Tefsiri’nin Kaynakları*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2022), 254.

⁷⁰ Kaya, *Taberî Tefsiri’nin Kaynakları*, 259.

⁷¹ Kaya, *Taberî Tefsiri’nin Kaynakları*, 235.

⁷² Kaya, *Taberî Tefsiri’nin Kaynakları*, 285.

kelimesi, su kırbasının ağzını sıkıca bağlamak,⁷³ deriden yapılmış ip ile bir şeyi bağlamak demek olan “ketebe” sözcüğünden mastar olup sözlükte “cem” (birleştirmek) anlamına gelmektedir.⁷⁴ Allah’a nisbet edildiğinde “takdir etmek, karar vermek, farz ve vacip kılmak” gibi anlamlara gelmekle birlikte esasen Kur’ân, her türlü yazılı malzemeyi “kitâb” olarak isimlendirmektedir. Literatürde bu lafız Kur’ân, Tevrat, vahiy, mektup, belge, iki kapak arasına toplanmış bilgi gibi manalarda kullanılmaktadır.

Kur’ân’da kitâb aynı zamanda emir (Nisâ 4/ 24), farz (Nisâ 4/ 103), amel defteri (İsrâ 17/ 14), mektup (Neml 27/ 28), müddet (Bakara 2/ 235), mükâtebe (Nûr 24/ 33) gibi manalara da gelmektedir.⁷⁵ Bu manada mektup düzeyinde yazılmış bir sayfalık yazı da ciltler dolusu ansiklopedi de kitap olmaktadır. Aynı şekilde Kur’ân’ın bir ayeti de kitap; tamamı da kitap olmaktadır. Bununla birlikte sûre başlarında gelen “kitâbün” ifadelerinin sûre manasında olduğu, Kur’ân’ın yalnızca o bölümünü kapsadığı bilinmektedir.⁷⁶ “Kitâbet” kelimesi de aslen yazı ile dizmek, bir araya toplamak manasındadır. Buna göre esasında bir hitap olsa da Kur’ân’a özel bir isim olarak el-Kitâb denmiştir. Kur’ân-ı Kerîm’in söz konusu lafız ile isimlendirilmesinden hareketle erken dönemlerde müellifler eserlerini genelde “kitâb” kelimesini muzaf kılmak suretiyle adlandırmışlardır. Söz gelimi Halîl b. Ahmed (ö. 175/ 791) sözlüğüne “*Kitâbu’l-ayn*” ismini, Sîbeveyhi (ö. 180/ 796) nahve dair eserine “*el-Kitâb*” adını İbn Mace (ö. 273/887) “*Kitâbu’t-tefsir*” ismini vermiştir. Bu açıdan bakıldığında tefsirin ilk yazılı kitabiyyatı arasında yer alıp hadis mecmualarında da bu ismi taşıyan kısımlar daha anlaşılır olmaktadır.

Tefsirine özel bir isim veren ilk müelliflerden biri Muhammed b. Cerîr et-Taberî’dir. O, birçok eserine müstakil isimler verdiği gibi tefsirine de bir isim vermiştir. Bu eseri *Câmiu’l-Beyân fî Tefsîri’l-Kur’ân* ve *Tefsîru İbn Cerîr, Tefsîru’t-Taberî* adlarıyla da bilinen *Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*’dır.⁷⁷ Taberî’nin söz konusu tefsirinin ismi eserin muhtevasını ortaya koyucu mahiyette “جَامِعُ الْبَيِّنَاتِ - عَنْ تَأْوِيلِ - آيِ الْقُرْآنِ” şeklinde olmak üzere altı kelimededen müteşekkildir. “جَامِعُ الْبَيِّنَاتِ” ifadesi, Kur’ân ayetlerinin manalarını izahta başka bir esere müracaat etmeye ihtiyaç bırakmayacak derecede kapsamlı ve zengin bir eser oluşu manasındadır.

⁷³ Dayf, “ketebe”, 803.

⁷⁴ Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, “Ketb”, *Kitâbu’l-Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî ve İbrahim es-Sâmerrâî, (Beyrut: Dâru ve Mektebetü’l-Hilâl, t.s.), 5/842.

⁷⁵ Muhsin Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2014), 159- 160.

⁷⁶ Murat Sülün, *Kur’ân Kılavuzu: Mutlak Gerçeğin Sesi*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013), 119-124.

⁷⁷ İsmail Cerrahoğlu, “Câmiu’l-beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/ 105.

Muhtemelen yaşadığı dönemde tefsir için daha çok “te’vîl” kelimesi kullanılmaktadır. Bu sebeple tefsirine isim olarak bu kelimeyi kullanmıştır. Ancak eserin muhtevası incelendiğinde görüleceği üzere daha çok “tefsir” kelimesine ağırlıklı olarak yer vermiştir. Taberî’nin tefsirinin isminin sonuna seciyi yakalamak için “الْفُرَّان” lafzını eklemesi erken dönem tefsir isimlerinde edebi sanatların kullanıldığının bir göstergesidir.⁷⁸ Benzer şekilde Ebû Mansur el-Matürîdî (ö. 333/ 944) de “te’vîl” kelimesinin çoğulunu tercih ederek eserini “Te’vîlâtü’l-Kur’ân” olarak isimlendirmiştir. Buna göre erken dönem eserlerinde tefsir ve te’vîlin genelde aynı manada kullanıldığını söylemek mümkündür.

Sa’lebî ’nin (ö. 427/ 1035) *el-Keşf ve’l-Beyân ‘an Tefsîri’l-Kur’ân* isimli tefsirinin mukaddimesinde tefsirini kaleme alırken yararlandığı tefsir eserlerini içeren bir kaynakça bulunmaktadır. Bu kaynakça erken dönem tefsir eserlerinin isimlendirmelerine dair bir ipucu vermektedir. İlgili verilere bakıldığında hicrî ilk asırlardaki tefsir isimlendirmelerinde sürdürülen ortak bir tutumun varlığını söylemek mümkün değildir. Buna göre tefsirler genellikle “*Tefsîru Mücâhid*” şeklinde müelliflerine nispetle anılırken, bir kısım tefsirler “*Me’âni’l-Kur’ân, Garîbu’l-Kur’ân*” gibi ağır bastığı alana işaretle bazısı ise *Te’vîlu Müşkili’l-Kur’ân* gibi özel bir isimlendirme ile anılmaktadır. Dolayısıyla *el-Keşf*’in mukaddimesinden erken dönem tefsir eserlerinin spesifik bir kurala bağlı olmaksızın, yazıldığı ortamda öne çıkan hususları yansıtan veçhiyle isimlendirildiğini söylemek mümkündür.⁷⁹

⁷⁸ Abdülaziz b. Abdurrahman ed-Dâmir, “Anâvîn Kütübi’t-Tefsîr”, *Mecelletü Tibyân li’d-Dirâsâti’l-Kur’âniyye*, 2017, 442.

⁷⁹ Mehmet Akif Koç (ed.), *Kur’ân İlimleri ve Tefsir Tarihi*, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2021), 160.

2.3. TEFSİR İSİMLERİNDE VE TESMİYE'DE ÇEŞİTLENME

Hicrî II. asırda yazılan ve günümüze ulaşan tefsirler içerisinde başlı başına mukaddimesi bulunan ilk tefsir, Mukâtil b. Süleyman'ın (ö. 150/ 767) tefsiridir.⁸⁰ Beş sayfadan oluşan mukaddimenin başında tefsirin rivayet metodu ile ortaya konulduğunu gösteren isnad zinciri yer almaktadır. Muhtevasını Mukâtil'in tefsire dair görüşleri ile sahabe ve tabiûna ait nakiller oluşturmakla birlikte tefsirin isimlendirme sürecine dair bilgi yer almamaktadır.⁸¹ Erken dönem tabakât kaynaklarında da esere atıf yapanlar, bir isim vermeksizin Mukâtil'in tefsirinin varlığından söz ederler. Eser Nedîm tarafından *et-Tefsîrû'l-Kebîr* adıyla zikredilir. Bunun Mukâtil'in kendi isimlendirmesi olmayıp diğer tefsir eserinden ayrışması için böyle isimlendirildiği düşünülmektedir. Çünkü eserin adı yazma nüshalarda da bahsedilen kullanıma uygun olarak sadece *et-Tefsîr*, yahut *Tefsîrû'l-Kur'ân* ismiyle geçtiğinden modern çalışmalarda da *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman* ve *et-Tefsîrû'l-kebîr* şeklinde zikredilmektedir.⁸²

Yine *Garîbu'l-Kur'ân*, *Mecâzü'l-Kur'ân*, *Î'râbu'l-Kur'ân*, *Müşkilü'l-Kur'ân* ve *Meânî'l-Kur'ân* gibi terkipler erken dönem tefsir eserlerinin isimlendirmelerinden bazılarıdır. “*Meânî'l-Kur'ân*” ismi ile Kur'ân'da müşkil diye tabir olunan âyetlerin açıklanması kastedilmektedir. Bir diğer isim olan “*Mecâzu'l-Kur'ân*” terkiplerini ilk kez kullananın Ebû Ubeyde (ö. 209/ 824) olduğu kaynaklarda geçmektedir. Aynı zamanda mukaddime ile başlayan ilk kitap da sayılan Ebu Ubeyde'nin *Mecâzü'l-Kur'ân* adlı söz konusu eseri, mecâz lafzını tefsir ve te'vîl manalarına gelecek şekilde kullanmaktadır. Ebû Ubeyde, Kur'ân'da geçen garip kelimeler ve mecâzî tabirlerdeki anlaşılma zorluğu gidermek amacıyla eserini kaleme almıştır.⁸³ Dolayısıyla eser isminin yazılış amacı ve muhtevası ile uyumlu olduğunu söylemek mümkündür.

İlk dönem rivayet nitelikli tefsirlerin ardından dirâyet metoduyla kaleme alınmış ve çeşitlenmenin baş gösterdiği eserlerin isimlendirmelerinde de daha çok estetik değer göze çarpmaktadır. Bu minvalde es-Sa'lebî'nin (ö. 427/ 1035) rivayet tefsirinin özelliklerini içerisinde barındırmakla birlikte hocası Sülemî'nin etkisiyle tasavvufî îzahlara da yer vermesi sebebiyle işârî tefsirler arasında da sayılmış olan *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân* adlı eserini zikretmek mümkündür. Zira eserin göze hitap eden secili bir isme sahip olduğu hemen

⁸⁰ Ali Bulut, *Erken Dönem Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Açısından Değerlendirilmesi*, (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 54.

⁸¹ Ebu'l-Hasen Mukatil b. Süleyman el-Belhi, *Tefsîru Mukatil*, thk. Abdullah Mahmur Şihate, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 2002), 1/25-30.

⁸² M. Suat Mertoğlu, “Mukâtil b. Süleyman ve Tefsire Dair Eserlerinin Klasik Dönemdeki Tedavülü”, *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 26, 50, (2021): 183-222.

⁸³ Adem Yerinde, “Mecâzü'l-Kur'ân”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/ 225.

fark edilmektedir. *el-Keşf ve'l beyân* tefsirinin ismindeki ögeler “el-Beyân, et-Tibyan, el-Keşşâf, el-Îzâh, el-Vâzıh” gibi “Tefsir” lafzının bizzat kendisi yahut lugavî manalarından biriyle isimlendirilmesine örnek olarak gösterilebilir.⁸⁴ Ayrıca söz konusu eserin işârî mahiyet arz etmesi de isimlendirmesine etki etmiş olabilir. Zira tefsir, tasavvuf erbabı nezdinde keşif ve ilhama dayalı bir bilgi türü olup Allah Teâlâ’nın muradını keşfetme faaliyetidir. Sa’lebî, tefsirinin mukaddime kısmında kendinden önce yazılmış tefsirlerin yetersiz ve anlaşılmaz olduğunu vurguladıktan sonra halkın yoğun talebi üzerine böyle bir tefsir yazmaya karar verdiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla eserine bu gayesi doğrultusunda isim vermiş olduğu görülmektedir. Ayrıca Sa’lebî her ne kadar tefsirinde senet vermemiş olsa da mukaddimesinde zikrettiği kaynakları erken dönem tefsirini tanıma açısından oldukça önemlidir. Bunlar arasında Taberî’nin tefsirini pek çok açıdan beğendiğini, ancak rivayetlerle tefsiri boğduğunu ifade eder. Taberî tefsirine duyduğu bu ilgiden dolayı benzer bir isimle isimlendirmiş olabilir.

Bilim tarihine bakıldığında gerek diğer ilimlerde gerekse tefsir sahasında kaleme alınan eser isimlerinin oldukça estetik ve melodik olduğu kolayca fark edilir. Bunun sebeplerinden biri halihazırda Kur’ân’ın mu’ciz kelâm oluşu ve belâgatıdır. Bir diğer sebep olarak da müfessirlerin dilde usta olmaları ve bazısının da şâir kimliklerinin de olması gösterilebilir.⁸⁵ Bu nedenle müellifler okuyucuyu ilk bakışta cezbederek eserlerine olan ilgiyi artırmayı hedeflemişlerdir. Bunun en güzel örneklerinden biri Mu’tezilî müfessir Zemahşerî’nin (ö. 538/ 1144) dirâyet tefsiri alanında “eşsiz” kabul edilen ve *el-Keşşâf* olarak meşhur olmuş eseri *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmizi’t-Tenzîl ve Uyûni’l-Ekâvîl fî Vücûhi’t-Te’vîl* adlı tefsirini de zikretmek yerinde olacaktır. Bu eserde âyetler, öncelikle dil ve belâgat kaideleriyle eski Arap şiirleri dikkate alınarak tefsir edilmiştir. Ayrıca çok ince tahlillerle kelimelerin ihtiva ettiği mecazi mânalar “keşfedilmeye” çalışılmıştır.⁸⁶ Yine aynı dönemde yaşamış olan İbn Atıyye El-Endelüsî (ö. 541/ 1147), rivayet ve dirâyeti birlikte kullanmış olduğu *el-Muharrerü’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-Azîz* adlı tefsirinin mukaddimesinde Hz. Peygamber’in “İlmi yazı ile tespit ediniz.” şeklindeki rivayetine yer verdikten sonra eserinin isimlendirilmesini, “bu eserin câmî (kapsamlı), veciz (öz) ve muharrer (yazılı ile tespit edilmiş) olmasını amaçladım” sözleriyle dile getirir. Ardından “Böylece tefsir meclislerinde ilm-i tefsire ve âyetlerin manalarının tertibine dair zihnime düşen yorumları yazmaya koyuldum” demektedir.⁸⁷

⁸⁴ Abdülaziz ed-Dâmir, “Anâvîn Kütübi’t-Tefsîr”, 446.

⁸⁵ Koçyiğit, “Tefsir Kitaplarının İsimlerine Dair”, 98.

⁸⁶ Ali Özek, “el-Keşşâf”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/ 329.

⁸⁷ Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib İbn Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-Azîz*, thk. Abdusselam Abdüşşafi Muhammed, (Beyrut: Darul-Kütübi’l-İlmiyye, 2001), 1/33-60.

Tefsir isimlerinin ve sebep-i tesmiyelerinin zaman içerisindeki çeşitlenmesine bakıldığında bazı müfessirlerin Kur'ân muhtevâsından seçtikleri ifade ve terkipleri tefsir eserlerini isimlendirirken kullandıkları görülmektedir. Bu eserlerin başında kuşkusuz Râzî'nin *Mefâtîhu'l-Gayb*'ı gelir ki bu terkip En'âm 6/59 ayetinde “وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ” (Gaybın anahtarları yalnızca Allah'ın katındadır.)” şeklinde geçmektedir. Yine Hatib eş-Şirbinî'nin (ö. 977/ 1570) *es-Sirâcu'l-Münîr*'i Ahzâb 33/46 ayetindeki “nûr saçan bir kandil olarak وَسِرَاجًا” ifadesinden; Abdürrezzâk Kâşânî'nin (ö.730/ 1330) *es-Sirâcul-Vehhâc*'ı Nebe 78/13 ayetindeki “سِرَاجًا وَهَاجًا” (parıl parıl parıldayan bir kandil olarak)” ifadesinden; Alûsî'nin (ö. 1270/ 1854) *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Sebi'l-Mesânî* adlı eseri Hicr 15/44. âyet olan “سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ” Sana sebu'l-mesâni'yi “daima tekrarlanan yedi âyet-i kerîme'yi” ve Kur'ân-ı Azîm'i verdik” ayetindeki ibarelerden ilham alınarak tesmiye edilmiş tefsirlerdir. Kur'ân'daki bazı ayetlerden mülhem eserlere isim koyma geleneği günümüzde de devam etmektedir. Örnek olarak Mahmut Toptaş'ın *Kur'ân-ı Kerîm Şifâ Tefsiri* ile R. İhsan Eliaçık'ın *Yaşayan Kur'ân*'ı verilebilir.⁸⁸ Onlar ilgili ayetleri baz alarak tefsirlerine isim vermişlerdir.⁸⁹ Yeri gelince bu hususa temas edilecektir.

Bu minvalde Osmanlı geleneğindeki tefsir eserlerine değinmek yerinde olacaktır. Bu dönemde telif edilen tam tefsirlerin bir kısmının isimlendirmelerinin son derece secili ve özenle seçilmiş isimler ile yapıldığı görülmektedir. Osmanlı müfessirleri, tam ve müstakil tefsir, cüz ve sure tefsirleri, haşiye, ta'lik ve telhis vb. alanlara dair pek çok eser kaleme almışlardır. Konumuzun sınırlarını aşacağı endişesi ile haşiye ve telhis türü eserlerin isimlendirmesi üzerinde durulmayacaktır. Osmanlı tefsir geleneğine göz atılacak olursa, Hacı Paşa el-Aydîni (ö. 827/ 1424) tefsirine *Mecmau'l-Envâr fî Cemûi'l-Esrâr* şeklinde secili bir isim verdiği hemen fark edilmektedir. Aynı şekilde Şehâbeddin Sivâsî'nin (ö. 860/ 1456) tefsir eserinin ismi *Uyûnü't-Tefâsîr li'l-Fuzalâi's-Semâsîr* olup bu isimde kelimelerin birbiriyle uyumunun gözetildiği görülmektedir. Ayrıca bu dönemde tasavvuf ehli müfessirler de kıymetli eserler vermişler ve eserlerinde özenli isimler seçmişlerdir. Bunlara örnek olarak Molla Halil Siirdî'nin (ö. 1257/ 1841) *Basiratü'l-Kulûb fî Kelâm-i Allâmi'l-Guyûb* adlı eseri zikredilebilir.⁹⁰ Musannifek'in (ö. 875/ 1470) bazı işârî yorumları içermesi sebebiyle *Mülteka'l-Bahreyn*, Sultan II. Mehmed'e ithaf edildiğinden dolayı *el-Muhammediyye* olarak da bilinen ve asıl adı *eş-Şifâ fî Tefsîri Kelâmi'llâhi'l-Münzel mine's-Semâ* olan tefsirinde de söz konusu durumu

⁸⁸ Koçyiğit, “Tefsir Kitaplarının İsimlerine Dair”, 98-99.

⁸⁹ Koçyiğit, “Tefsir Kitaplarının İsimlerine Dair”, 98-99.

⁹⁰ Murat Kaya, “XIX ve XX. Asırda Osmanlı'da Mutasavvıf Müfessirler”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 13, 29, (2012): 43-77.

görmek mümkündür.⁹¹ Netice itibariyle tefsir isimlendirmelerindeki çeşitliliğin yalnızca müfessirin benimsemiş olduğu tefsir yöntemi ile ilişkili olduğunu söylemek güçtür. Zira aynı yönteme ve benzer özelliklere sahip iki tefsirin isimlendirmelerinin birbirinden çok farklı olduğu görülmektedir. Bu hususta uzunluk-kısalık gibi farklı unsurlar da göz önünde bulundurulmalıdır. Dolayısıyla bu çeşitliliğin muhtelif etmenlere bağlı olduğu sonucuna ulaşmamız mümkün olmaktadır. Yeri gelmişken bu konuya da kısaca değinmek gerekmektedir.

Tefsir eserlerinin isimlerinin ortalama beş kelime ve bu sayıyı aşmayacak uzunlukta olduğu görülmektedir. Ancak on ve üzeri kelime sayısına sahip uzun isimlere de rastlamaktayız. Verilen en uzun isme sahip tefsir, el-İskenderânî'nin (ö. 1306/ 1889) en iki kelimededen oluşan *Keşfü'l-Esrâri'n-Nûrâniyyeti'l-Kur'âniyye fî mâ Yeteallaku bi'l-Ecrâmi's-Semâviyye ve'l-Arziyye ve'l-Hayevânât ve'n-Nebâtât ve'l-Cevâhiri'l-Madeniyye* isimli eseri olup, ondan sonra Mekki b. Ebû Tâlib'in (ö. 437/1045) *el-Hidâye ilâ Bulûği'n-Nihâye fî İlmi Meâni'l-Kur'ân ve Tefsîrihî ve Ahkâmihî ve Cümelin min Fünûni Ulûmih* adlı tefsiri gelmektedir. Edatların haricinde on bir kelimededen müteşekkil bir isme sahip bu eseri Şirbînî'nin (ö. 977/ 1570) on kelimededen oluşan *es-Sirâcü'l-Münîr fî'l-Îlâne alâ Marifeti Bazi Meânî Kelâmi Rabbine'l-Hakîmi'l-Habîr* isimli eseri takip etmektedir.⁹² Eserlere bu denli uzun isimlerin verilmesi, kanaatimizce muhteva ile isim arasındaki uyumu tam manasıyla sağlama gayretinin bir neticesidir.

Erken dönemden çağdaş döneme değin kaleme alınan tefsirlerde belli başlı kelimelerin isimlendirmede sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Örneğin Bahr (deniz) kelimesi çoğul formuyla birlikte tefsir eserlerinde sıklıkla rastlanan bir isimlendirmedir. Bu kelime tefsirlerde *Bahrü'l-Hakâik*, *Bahrü'l-Muhît*, *Bahrü'l-Ulûm*, *el-Bahrü'l-Muhît*, *Bihârü'l-Kur'ân* gibi çeşitli formlarda karşımıza çıkmaktadır. Bu hususta Lokman Sûresi 31/ 27. âyet'te geçen “وَلَوْ أَنَّ مَا فِي الْأَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ أَقْلَامٌ وَالْبَحْرُ يَمُدُّهُ مِنْ بَعْدِهِ سَبْعَةُ أَبْحُرٍ مَا نَفِدَتْ كَلِمَاتُ اللَّهِ” (Eğer yeryüzündeki bütün ağaçlar kalem, denizler de mürekkep olsa, arkasından buna yedi deniz daha eklense, imkânı yok, Allah'ın kelimeleri yazmakla bitmez.)” İfadeleri etkili olmuş olabilir. Yine delil, hüccet manasındaki burhân kelimesi de tekil formuyla *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, *el-Burhân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, *el-Burhân fî Tenâsübi's-Süver*, *el-Burhân fî Esrâri'l-Kur'ân* gibi çeşitli şekillerde tefsir ve tefsire dair kitap isimlerinde yerini almıştır. Bu kullanımda Nisâ Sûresi 4/ 174.âyet olan “يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ بُرْهَانٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ نُورًا مُبِينًا” Ey insanlar! Rabbinizden size

⁹¹ Mehmet Akif Koç (ed.), *Tefsir El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 276.

⁹² Abdülaziz ed-Dâmir, “Anâvîn Kütübi't-Tefsîr”, 444.

kesin bir delil geldi ve size yolunuzu aydınlatan apaçık bir nûr indirdik.” ifadesinin etkili olduğu görülmektedir.

Suyûtî (ö. 911/ 1505) *Mecmeu'l-Bahreyn* adıyla tamamlayamadığı bir tefsir eseri kaleme almak ister. Bu maddi veya manevi olarak iki denizin birleşmesi demektir.⁹³ Eser isimlendirmelerinde bu terkip, mecâzî manada veya soyut bir anlama gelecek şekilde kullanılmıştır. İki deniz misali büyük ve kıymetli eserin mezcedildiği eser manasında İbn Saatî'nin (ö. 694/ 1295) Hanefî fihhına dair kaleme aldığı *Mecmau'l-Bahreyn ve Mülteka'n-Neyyireyn* adlı esere de isim olmuştur. Nitekim İbn Sââtî, Kudûrî'nin (ö. 428/ 1037) el-Muhtasar'ı ile Ebû Hafs en-Nesefî'nin (ö. 537/ 1142) *Kenzü'd-dekâik*'ini bir araya getirdiği eserinin başında söz konusu iki eseri deniz (bahr) ve ışık (nur) olarak, kendi eserini de bu iki denizin kavuştuğu, birleştiği yer olarak nitelendirir.⁹⁴ Yine aynı isme sahip bir sözlük eseri de bulunmaktadır. Sözlük, Radiyyüddin es-Sâgânî'ye (ö. 650/ 1252) ait olup Cevherî'nin (ö. 400/ 1009'dan önce) *es-Sihâh*'ı (Tâcü'l-luga) ile aynı müellifin *et-Tekmile ve'z-Zeyl ve's-Sıla* adlı eserlerini kapsamaktadır.⁹⁵

En çok kullanılan kelimelerden biri de şüphesiz el-beyân ve benzer manadaki et-tebyîn ve et-tibyân kelimeleridir. Beyân kelimesi tesmiyede *el-Beyân*, *Arâisü'l-Beyân*, *Câmiu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, *Hulâsatü'l-Beyân*, *Mecmau'l-Beyân*, *Rûhu'l-Beyân*, *el-Keşf ve'l-Beyân*, *Nihâyetü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, *Nihâyetü't-Te'mîl fî Beyâni Esrâri't-Tenzil*, *Nuğbetü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* gibi farklı izâfet terkipleriyle muzâf veya muzâfun ileyh olarak gelmektedir. Tibyân kelimesi de *Cevâmiu't-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* veya *Türkçe Tibyân Tefsiri* gibi pek çok şekilde kullanılmıştır. Bunda el-Beyân kelimesinin aynı zamanda Kur'ân'ın isimlerinden biri olmasının⁹⁶ yanı sıra birçok ayette geçmesi de etkili olmuş görülmektedir. Bunlara Âl-i İmrân Sûresi 3/ 138. âyette “هَذَا بَيَانٌ لِلنَّاسِ” (İşte bu Kur'ân, insanlar için bir beyan/açıklamadır)” ifadesi ile Rahmân Sûresi 55/ 1-4 âyetler olan “الرَّحْمَنُ عَلَّمَ الْقُرْآنَ خَلَقَ الْإِنْسَانَ عَلَّمَهُ الْبَيَانَ” Rahmân olan Allah, Kur'ân'ı öğretti. İnsanı yarattı. Ona beyan'ı/açıklamayı öğretti.” âyetlerindeki ifadeler örnek verilebilir. Nitekim *Hakk'ın Daveti* tefsirinde geçtiği üzere Kur'ân-ı Kerîm'in tefsir ve

⁹³ Celal Kırca, “mecmeu'l-bahreyn”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/ 256.

⁹⁴ Muzafferüddin İbnü's-Sââtî, *Mecmau'l-Bahreyn ve Matlau'n-Neyyireyn*, thk. İlyas Kaplan (Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2005), 58.

⁹⁵ Mehmet Görmez, “Sâgânî, Radiyyüddin”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/ 488.

⁹⁶ Abdulhamit Birışık, “Kur'ân”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: İSAM Yay., 2002), 26/383-388.

tercümesi nimetine ulaşmak beyân sayesinde mümkün olabileceği düşünülmektedir.⁹⁷ Yine Nahl Sûresi 16/ 89. âyetle “وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ” (Rasûlüm! Biz sana bu kitabı her şeyi açıklayıcı olması için indiriyoruz.)” olarak geçen tibyân kelimesi de örnek olarak gösterilebilir.

Diğer ilim dallarında olduğu gibi tefsir ilminde de câmi kelimesi eserlere isim olarak verilmiştir. Kelimenin “toplayan, bir araya getiren” anlamı sebebiyle kendi alanı ile ilgili bütün hususları içeren başta tefsir olmak üzere çeşitli ilim dallarında yazılan eserlerin ilk ismi bu kelime ile başlamıştır. Hicrî ikinci yüzyıldan itibaren tasnif edilmeye başlanan bu tarz eserlerin sayısı Kâtib Çelebi’nin *Keşfü’z-Zunûn*’unda yüz otuz, zeylinde ise yüz sayısını bulduğu tespit edilmiştir.⁹⁸ Kelimenin ifade ettiği kök anlamı erken dönem tefsiri için kullanıldığında daha da anlamlı olmaktadır. Câmi kelimesi başta *Câmiu’l-Beyân* olmak üzere, *Câmiu’t-Te’vîl*, *Câmiu’t-Tefâsîr*, *et-Tafsîlü’l-Câmi*, *Câmiu’l-Esrâr*, *el-Câmiu’l-Kebîr* şeklinde tekil formuyla veya *Cevâmiu’t-Tibyân* isminde olduğu haliyle çoğul formuyla karşımıza çıkmaktadır. Bu kelime daha ziyade ansiklopedik mahiyetteki hacimli tefsirlerde kullanılmaktadır.

Nûr, envâr, tenvîr sözcükleri de tefsirlere isim olarak sıklıkla verilmiştir. *Mecmau’l-Envâr fî Cemû’l-Esrâr*, *Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl*, *Envârü’l-Hakâiki’r-Rabbâniyye fî Tefsîri’l-Letâifi’l-Kur’âniyye*, *el-Envâr fî Tefsîri’l-Kur’ân*, *Nûru’l-Kulûb*, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, *Tahkîku’t-Tefsîr fî Teksîri’t-Tenvîr* bu tefsirlerin bazısıdır. Bilindiği gibi nûr kelimesi de Kur’ân’da pek çok ayette geçmekte olup bunlardan bir kısmında Cenâb-ı Hakk bizzat kendini, ilahi kitaplarını, Kur’ân’ı yahut belirli ayetleri nûr ile isimlendirmekte, bu isimle bir sûre de yer almaktadır. Mâide Sûresi 5/ 15. âyet’te “فَدَجَاءَكُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَكِتَابٌ مُبِينٌ” (Gerçekten size Allah’tan bir nûr ve gerçeği açıkça gösteren bir kitap geldi)” şeklinde Nisâ Sûresi 4/ 174. âyet’te de “يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ بُرْهَانٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ نُورًا مُبِينًا” (Ey insanlar! Rabbinizden size kesin bir delil geldi. Ve size apaçık bir nûr indirdik.)” şeklinde geçmektedir. Kelime Allah’a yahut Kur’ân’a nisbet edildiğinde “nur kaynağı” veya sıfat olarak “nurlandıran”⁹⁹ diye anlaşılmakta, tefsirlere isim olduğunda da “aydınlatan” şeklinde anlamak mümkündür.

⁹⁷ Ömer Çelik, *Hakk’ın Daveti Kur’ân-ı Kerim Meâli ve Tefsiri*, (İstanbul: Erkam Yayınları, 2013), 4/716-717.

⁹⁸ Hulusi Kılıç, “Câmi”; *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: İSAM Yay. 1993), 7/93. Ayrıca bk. M. Yaşar Kandemir, “Câmi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay. 1993), 7/94.

⁹⁹ Bekir Topaloğlu, “Nûr”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: İSAM Yay., 2007), 33/243-244.

Kur'ân'ın isimleri de onu tefsir eden kitapların isimlendirmesini etkileyen başlıca unsurdur. Müfessirler tefsir eserlerinde Kur'ân'ın isimleri olan tenzîl, furkân, azîm gibi isim ve sıfatları isim terkiplerinde kullanmışlardır.¹⁰⁰ Bazı müfessirlerin de kaleme aldıkları tefsirlerin isimlerinde de özel olarak Esmâ-i Hüsna'dan isimleri kullandıklarına rastlanmaktadır. Bunlara örnek olarak Mirgânî'nin (ö. 1268/ 1852) *Tâcu't-Tefâsîr li-Kelâmi'l Meliki'l-Kebîr*'i, “*Tefsîru's-Sâ'dî*” olarak da bilinen *Teysîru'l-Kerîmi'r-Rahmân fî Tefsîr-i Kelâmi'l-Mennân*, İbn Nakîb el-Makdisî'nin tefsiri *et-Tahrîr ve't-Tahbîr li Akvâli Eimmeti't-Tefsîr fî Me'ânî Kelâmi's-Semî'i'l-Basîr*'i verilebilir.¹⁰¹ İsimlendirmeye dair bir genellemeye gidilecek olursa, tefsirlerin hemen hemen tamamının tesmiyesinde, âyetlerden telmihlerin bulunduğu görülmektedir. Ayrıca tefsirlerde yapılan ameliyeye karşılık gelecek şekilde tefsir, te'vîl, tenzîl, tafsil, câmi vb. kelimelerin farklı form ve şekillerde yerini aldığı tespit edilmiştir.

¹⁰⁰ Koçyiğit, “Tefsir Kitaplarının İsimlerine Dair”, 112.

¹⁰¹ Koçyiğit, “Tefsir Kitaplarının İsimlerine Dair”, 100.

İKİNCİ BÖLÜM: TEFSİR'DE TESMİYE'NİN GENEL ÖZELLİKLERİ

1. TEFSİR ESERLERİNDE İSİMLENDİRME PROBLEMİ

Bir eser iki kapak arasına getirildikten sonra isimlendirilmesi kadim bir gelenektir. Bilindiği gibi isim, isimlendirilen şeyin bilinmesini sağlar. Kitaplara verilen isimler de o kitabı niteleyen, diğerlerinden ayırt eden unsurlardır. Bir eserin ismi içeriğindeki muhtevayı adeta mana itibarıyla kuşatmaktadır. İsim araştırmalarının esas itibarıyla linguistiğin yani dil bilimin konusuna girdiği kabul edilmektedir. İsimlere dair inceleme yapan bilim dalına onomastik yani adbilim denirken bunun edebiyattaki karşılığı paratext yani metnin dışında kalan öge olmaktadır. Buna göre metnin dışında kalan, isim, mukaddime, iç başlıklar gibi unsurlar dış metin olarak görülmektedir. Bu unsurlar arasında özellikle isim, kendi içerisinde uzun yılların etnik, sosyal ve dilbilimsel etkilerini içeren canlı bir öge olarak düşünülmektedir. Bahsedilen bu ilimlerin yardımıyla isimleri çeşitli unsurlarından ayırt ederek tahlil etmek ise artık günümüzde özel bir çalışma alanı olarak kabul edilmektedir.¹⁰² Tarihteki isim verme örneklerinden biri Kur'ân-ı Kerîm'in cem' ve istinsah edilmesinden sonra İbn Mes'ûd (ö. 32/ 652) tarafından *Mushaf* olarak adlandırılması hadisesi olarak görülebilir.¹⁰³ Buna göre sahifelerde yazılı ve basılı olan metnin ismi Mushaf, okunan, ezberlenen ve zihinlerde olan metnin adı da Kur'ân olarak isimlendirilmiştir.

İsim, sadece bir dil olayı değildir. İlgili metnin anlaşılma ve değerlendirilmesinde ismin önemli rol oynadığı aşikardır. Çünkü isim, ilgili metnin anlam çerçevesini hem genişletme hem daraltma hem de metninle karşılaşmadan evvel okuyucuyu yönlendirme gücüne sahiptir.¹⁰⁴ Klasik dönemde bir metne muhatap olanların gözetmesi icap eden ve ilgili esere ilişkin dikkate alması gereken temel unsurlar demek olan ruûs-ı semaniyye/ sekiz temel ilkedden biri olarak da tesmiye/ isimlendirmenin zikredilmesi bu sebeptendir.¹⁰⁵ Çünkü isimler, içerimindeki sosyo-kültürel unsurlar dikkate alınmadan yalnızca kelime manasından yahut bir tarihte içerdiği dilsel özelliklerden hareket edilerek değerlendirildiğinde, yanlış sonuçlara gidilmesi de mümkündür.¹⁰⁶ Bunun tefsirdeki meşhur örneklerinden biri İbn Teymiyye (ö. 728/ 1328) gibi bazı alimlerin Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/ 1210) iddialı kabul ettikleri *Mefâtihu'l-Ğayb* adlı eserine yönelik eleştirileridir.¹⁰⁷ Elbette *Mefâtihu'l-gayb* gibi bir ismin müfessirin donanımını da yansıtan iddialı bir isim olduğu söylenebilir.¹⁰⁸ Ancak bu isim ile eserini tesmiye ederken

¹⁰² Halil İnalçık, "V. Beynelmîlel Onomastik İlimler Kongresi" (1956): 223-236.)

¹⁰³ Hikmet Koçyiğit, "Tefsir Kitaplarının İsimlerine Dair", (2015): 91.

¹⁰⁴ İbrahim Öztürk, *Dışmetinlerin Kurmacaya Etkisi: Bir Muâdele-i Sevda*, 13-25.

¹⁰⁵ Mehmet Zahit Tiryaki, "Ruûs-ı Semâniyye Kavramına Mukayeseli Bir Yaklaşım", 43-45.

¹⁰⁶ Halil İnalçık, "V. Beynelmîlel Onomastik İlimler Kongresi" (1956): 223-236.)

¹⁰⁷ Koçyiğit, "Tefsir Kitaplarının İsimlerine Dair", 106.

¹⁰⁸ Koçyiğit, "Tefsir Kitaplarının İsimlerine Dair", 105-106.

arka planda yer alan sosyo-kültürel faktörler dikkate alınmadan bu problemi çözmek mümkün görünmemektedir. Bu duruma başka bir örnek olarak Alûsî'nin (ö. 1270/ 1854) tefsiri zikredilebilir. Taşıdığı *Rûhu'l-Meânî* isminden dolayı işârî tefsir olarak anlaşılmış ve farklı kategoriler altında değerlendirilmiştir. Ancak muhtevasına ve metoduna bakıldığında Alûsî'nin çoğu durumda zâhirî manayı öncelediği görülmektedir. Genel olarak da klasik tefsir kaynaklarında yerleşik üç ana damar olan rivayet, dirâyet ve işâret metodlarının tamamını kullanmaktadır. İşârî tefsire ise ikincil olarak yer vermekte, önceliği dirâyet ve rivayet tefsirine vermektedir.¹⁰⁹ Tefsirin mukaddimesinde de belirttiği üzere asıl olanın işârî anlam değil, rivayet ve dirâyet yoluyla elde edilen zahirî anlam olduğunu da vurgulamaktadır. Söz konusu tefsirin isim-müsemma uyumuna bakıldığında daha ziyade dirâyet yönünün ön planda olduğu; işârî yönünün tefsirin az bir kısmına karşılık geldiği görülmektedir.¹¹⁰ Bu da salt ismin çağrışımından hareketle yapılan değerlendirmelerin eksik olacağını bir kez daha göstermektedir. Bu ve benzeri isimlerin anlam dünyası ve müfessirlerin isimlendirme süreçleri gibi konular tefsir isimlerinde tesmiyenin problematik yanını teşkil etmektedir.

Tefsir sahibi müfessirler ilk dönemden günümüze değin çok sayıda eser telif etmişlerdir. Erken dönemlerde kaleme alınan eserler genelde konusuna, müellifine yahut râvîsine nispetle anılırken hicrî üçüncü asra gelindiğinde tefsir ilminin gelişmesine paralel olarak tefsir isimlerinde bir çeşitlenme, içeriklerinde zenginleşme, ilmî ve edebî amaç gütmeye başlamıştır. Bununla birlikte eseri müfessirine nispetle anma durumu her zaman ikinci bir isim olarak da yer almıştır. Buna daha detaylı bakılacak olursa, tefsirde tasnif ve sistemleşme döneminin başlatıcısı olan *Câmi'ul-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kurân* adlı tefsiri ile İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/ 923) döneminin en meşhur tefsirini kaleme almıştır. Taberî, birçok eserinde olduğu gibi tefsirine de özel bir isim vermiştir. Söz konusu *Camîu'l-Beyân* ismi ile yaptığı işe uygun düşecek şekilde hacimli bir eserdir.¹¹¹ Zira câmi kelimesinin toplamak, bir araya getirmek, kapsamlı olmak gibi anlamları bulunmaktadır. Taberî tefsirinin ismi, eserin muhtevasını da ortaya koyucu mahiyette “Câmi‘, el-beyân, an, tevîl, ây, el-Kur’ân” şeklinde altı kelimeden oluşmaktadır. “جامع البيان/ câmi‘u'l-beyân” ifadesi, Kur’ân ayetlerinin manalarını izahta başka bir esere müracaat etmeye ihtiyaç bırakmayacak derecede kapsamlı ve zengin bir eser olması manasındadır. Câmi‘ oluşu, yazıldığı döneme kadarki tefsir rivayetlerini ve

¹⁰⁹ Harun Abacı, *Kur’ân’ın Anlam Farklılaşmasına İ’râbın Etkisi: Âlûsî Tefsiri Örneği*, (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Doktora, 2015), 23-24.

¹¹⁰ Çelik, “*el-Âlûsî’nin Rûhu’l-Me’ânî İsimli Eserinde “İşârî Tefsir”*”, 28.

¹¹¹ Hikmet Koçyiğit, “Tefsir Kitaplarının İsimlerine Dair”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2015): 110.

müktesebâtını muhtevasında toplamasındandır. İsimlendirmede te'vîl lafzını tercih etmesi de o dönemde tefsir eserleri için çoğunlukla te'vîl kelimesinin kullanılmasındandır. Eserin muhtevası incelendiğinde görüleceği üzere içerikte daha çok tefsir kavramına yer vermiştir.¹¹² Söz konusu tercih meselesi de problematik yöne dahil edilebilir.

Tefsir isimlerine dair araştırma yapmak, sebab-i tesmiyelerini tespit edebilmek için en kıymetli bilgileri mukaddimeler vermektedir. Bir yazım biçimi olarak mukaddimeler III. asrın ortalarında şekillenip IV. asırda müstakil bir tür halini almıştır. Zamanla mukaddime yazım üslûbu da gelişerek belli başlı ortak özellikleri bünyesinde barındırmaya başlamıştır. Mukaddimelerin ortak noktaları denebilecek hususlar “besmele, hamdele veya salvele” kısımlarının ardından gelen “emmâ ba'd/ ve ba'd” ibareleridir. Bunu müellifin eseri te'lif etme sebebi takip eder. Bu kısım mukaddimelerin asıl bölümü konumundadır. Mukaddimenin asıl kısmında eserin ismi ve içeriğine ilişkin bilgiler de verilir.¹¹³ Ayrıca tefsir mukaddimleri, başlarında bulundukları eserlerin muhtevası, yazılış amacı ve metodu başta olmak üzere gerek esere gerekse yazıldığı döneme dair bilgiler de verebilmektedir. Mukaddimelerin estetik değeri olan edebî bir yönünün olduğu, bu durumun özellikle tefsir mukaddimleri için söz konusu olduğu bilinmektedir.¹¹⁴ Bunun bir örneği olarak Taberî tefsirinin Kur'ân ilimleri ve tefsir tarihiyle ilgili kıymetli bilgiler içeren mukaddimesi verilebilir. Bu uzunca mukaddime Taberî, eserine verdiği isimde kullanmış olduğu “te'vîl” konusuna da değinir. Taberî'ye göre Kur'ân-ı Kerîm'i şahsî görüşüne göre te'vîl eden kimse tahmin ve zanna dayalı bir çıkarımın ötesine geçemediği için hata etmiş olur.¹¹⁵ Bu sebeple şöyle söyler:

Kur'ân'ın te'vîli ve ayetlerinin manalarını beyân etme konusunda bilinmesine ihtiyaç duyulan her şeyi kapsayan, “câmi”, insanların başka kitaplara başvurmalarına gerek bırakmayacak kadar yeterli bir kitap meydana getireceğim. Bütün bu hususlarda bize kadar ulaşan ittifak ve ihtilafları ilgili yerlerde “beyân” edeceğim. Bunlar içerisinden bize göre en sahihini mümkün olan en veciz ve özlü şekilde açıklayacağım.¹¹⁶

¹¹² Abdülaziz b. Abdurrahman ed-Dâmir, “Anâvîn Kütübi't-Tefsîr”, *Mecelletü Tibyân li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye*, (2017): 442.

¹¹³ İsmail Durmuş, “Mukaddime”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/116.

¹¹⁴ Nizamettin Bayrakçı, *Taberî Tefsiri Mukaddimesinin Kur'ân İlimleri Açısından İncelenmesi*, (Konya: Selçuk Üniversitesi, 2010), 5-6.

¹¹⁵ İbn Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân* thk. Abdullah b. Abdü'l-Muhsin et-Türkî (Kâhire: Dâr-ı Hicr li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 2008), 1/7.

¹¹⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 1/7.

Müfessirin bu ibareleri te'vîle dair görüşleri için ön bilgiyi oluşturmakta; devamında tefsir ve te'vîl tanımlarının da yer aldığı Kur'ân ilimlerine dair bilgi veren kısma geçmektedir. Taberî, tefsirinde hem tefsir hem de te'vîl kavramlarına beraber yer vermektedir. Bir ayeti izah ederken “te'vîlu kavlihi teâlâ” diyerek söze başlamaktadır. Eserde te'vîl kavramını çoğunlukla tefsir ile müradif yani aynı manaya gelecek şekilde kullanmaktadır.¹¹⁷ Bu kullanımı o dönemde Taberî dışındaki müfessirlerde de görmek mümkündür. Bu dönemde başta Taberî ve Ebû Mansur el-Mâtürîdî (ö. 333/ 944) olmak üzere birçok müfessir de tefsirine isim olarak te'vîli kullanmıştır. Te'vîl kelimesi ile zahirine uygun düşün yahut düşmesin bir sözün tefsir ve beyânı manasını kastetmişlerdir.¹¹⁸ Taberî tefsirini öne çıkaran en önemli hususlardan biri Taberî'nin naklettiği tevîllere ek olarak kendi te'vîl ve tercihlerine yer vermesidir.¹¹⁹ Taberî'nin te'vîli tefsirin ileri bir aşaması olarak ve onun yerine tercih ettiğine dair bir karine bulunmamaktadır.¹²⁰

İsmail Cerrahoğlu (ö. 1443/ 2022) da Taberî'nin te'vîli tefsir yerine kullandığını ifade etmekte ve devamında bunun tevâzu göstergesi olabileceğini de eklemektedir.¹²¹ Ancak bu iki kavramın o döneme kadar aynı manada kullanıldığı başka kaynaklarda da geçmektedir.¹²² Örnek olarak bu dönemde İbn Kuteybe (ö. 276/ 889) de eserine *Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân* ismini vermektedir. Yine Mâtürîdî de tefsirine *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* ismini vermiştir. Bu durum müelliflerin yaptıkları yorumların kesinlik ifade etmediğini izhar etme amacına matuf olduğu da söylenmektedir.¹²³ Ancak bununla birlikte aynı müfessirin *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân* adlı eseri de bilinmektedir. Bu durum erken dönem ulemasının eserlerini isimlendirmede te'vîl kavramını tefsirden ayırt ederek kullandıklarını söylemeye engel teşkil etmektedir.¹²⁴ Dolayısıyla Taberî örneğinde ilk dönem tefsir faaliyetlerinde tefsir ve te'vîl kavramlarının kesin çizgilerle birbirinden ayrıştığını söylemek zordur. Genel kanaate göre erken devirde müfessirler te'vîle

¹¹⁷ Atik Aydın, *İbn Cerîr et-Taberî'nin Kur'ân Anlayışı ve Te'vil Tercihleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004), 66.

¹¹⁸ Yusuf Işıcık, *Kur'ânı Anlamada Temel Bir Problem (Te'vil)* (İstanbul: Esra Yayınları, 1997), 61-62; Yusuf Işıcık, “Kur'ânda Temel İki Kavram: Te'vil ve Müteşabih”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13, 13 (2002): 25.

¹¹⁹ Atik Aydın, *Taberî'nin Kur'ân Anlayışı ve Te'vil Tercihleri*, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1, 1, (2010): 271-272.

¹²⁰ Aydın, *İbn Cerîr et-Taberî'nin Kur'ân Anlayışı*, 72.

¹²¹ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016), 215.

¹²² Bayrakçı, *Taberî Tefsiri Mukaddimesinin Kur'ân İlimleri Açısından İncelenmesi*, 114-115.

¹²³ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988), 1/ 26.

¹²⁴ Aydın, *İbn Cerîr et-Taberî'nin Kur'ân Anlayışı*, 71.

tefsir manası vermişlerdir.¹²⁵ Bununla birlikte Taberî âşık bir şekilde tefsir/ tevîl, tefsir ehli/ tevîl ehli, müfessir/ ilim ehli vb. ifadelerinin tamamını beraber kullanmaktadır.¹²⁶

Mâtürîdî'nin (ö. 333/ 944), *Tevîlâtü'l-Kur'ân* adlı eseri de isim açısından benzerdir. Öğrencilerine yaptığı takrirlerden oluşan bu tefsirin, kaynaklarda ayrıca *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, *Te'vîlâtü'l-Mâtürîdiyye* ve *Te'vîlât li-Ebî Mansûr el-Mâtürîdî* şeklinde isimleri de yer almaktadır.¹²⁷ Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/ 767) tenzîl-te'vîl ayırımından etkilenen Mâtürîdî'ye göre tefsir rivayet, te'vîl ise dirâyet çerçevesine girmektedir. Mâtürîdî'nin yahut öğrencilerinin esere *Te'vîlât* olarak isim vermesinin nedeni söz konusu tefsir-te'vîl ayırımıdır.¹²⁸ Bazı *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* yazmalarının mukaddimesinde geçen tefsir ile te'vîl ayırımını ortaya koyan tarifler, müellifin bu konu hakkındaki görüşlerini açıklığa kavuşturur mahiyettedir. Bu tanımların eserin müellifine, şârihine yahut öğrencilerinden birine ait olma ihtimali de bulunmaktadır.¹²⁹ Yaygın kanaate göre söz konusu tarifler Mâtürîdî'ye aittir.

Mâtürîdî'ye göre tefsir, Allah'ın âyetten murad ettiği anlamın kesin bir hükümle bildirilmesidir. Buna ancak nüzûl sebebini ve âyetin nazil olduğu ortamı bilen sahabe nesli güç yetirebilir. Te'vîl ise ayetin muhtemel manalarından birini tercih etmektir. Te'vîlin bu manası te'vîl lafzının “bir şeyi aslına rücu ettirmek” şeklindeki lugavî anlamından hareketle verilmektedir. Tefsir, te'vîlden farklı olarak tek bir hüküm üzerine kaimdir. İlgili nüshada devamında gelen sebeb-i tesmiye'ye dair bilgiye göre Mâtürîdî'nin tefsirinin *Te'vîlât'ül-Kurân* olarak isimlendirilmesi müfessirin bu anlayışının neticesinden başka bir şey değildir. Bu da sonuç olarak tefsirin tesmiyesinin müellifin bizzat kendisi tarafından veya müfessirin tefsir ile te'vîle dair söz konusu anlayışına vakıf olan öğrencileri tarafından yapıldığı düşünülmektedir. Tefsir incelendiğinde görülür ki Mâtürîdî, tefsir ve te'vîl metotlarının her ikisini de kullanmaktadır. Zira tefsirinde Kur'ân ayetlerini izah ederken başta Abdullah b. Abbas olmak üzere sahabeden nakledilen rivayetleri aktarmakla birlikte bir yandan da âyet hakkında kendi görüşlerini ve çıkarımlarını sunmaktadır. Genelde kendi görüşlerini aktarırken ihtiyatlı davranarak “Allâhu a'lemu (Allah en iyisini bilir.)” kaydını da eklemektedir.¹³⁰

¹²⁵ Yusuf Şevki Yavuz, “te'vîl”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/27.

¹²⁶ Aydın, *İbn Cerîr et-Taberî'nin Kur'ân Anlayışı*, 73-74.

¹²⁷ Bekir Topaloğlu, “Te'vîlâtü'l-Kur'ân”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 2012), 41/32.

¹²⁸ Koç, *Kur'ân İlimleri ve Tefsir Tarihi*, 179.

¹²⁹ Bekir Topaloğlu, *Ebû Mansûr el-Mâtürîdî Te'vîlât'ül-Kur'ân'dan Tercümeler* (İstanbul: İmam Ebû Hanîfe ve İmam Mâtürîdî Araştırma Vakfı, 2003), 3.

¹³⁰ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vîlât'ül-Kur'ân*, thk. Ahmed Vanlıoğlu, (İstanbul: Dâru'-Mizân et-Türkiye, 2005), 1/37-38.

Mâtürîdî'nin tefsir anlayışının hem nakle hem de akla dayandığını ve bu anlayışın onun tefsir ve te'vîl mefhumuyla ilişkili olduğunu söylemek yanlış olmasa gerektir. Tefsirinde yapısal olarak dirâyet metodunun daha ön planda olsa da rivayet açısından kaynakları araştırıldığında, müfessirin yaklaşık doksan sahâbe ve tâbiinden nakilde bulunduğu tespit edilmiştir. Dirayet açısından yirmiden fazla lûgat ve tefsir âliminden istifade ettiği görülmüştür. İsimlerinin yanı sıra Mâtürîdî'nin tefsir yönteminin de çağdaşı olan Taberî ile benzeşen yönlerinin olduğu açıktır. Bir diğer ortak yönleri ise ayetleri izah ederken serdedilen görüşler arasında tercihte bulunmalarındır.¹³¹ Mâtürîdî'nin tefsir ile te'vîl ayırımına yer verdiği mukaddime bölümüne bakıldığında, tefsir kelimesinde âyete verilen anlama Allah'ı şahit tutmanın söz konusu olduğunu; te'vilde ise böyle bir şahitliğin olmadığını ifade ettiği görülmektedir. Buna göre tefsir sahabeye ait iken te'vîl fukahaya ait bir iştir. Te'vîlin mefhumunda “Allah'ın bu ayetten muradı budur.” gibi bir söylem bulunmaz. Mâtürîdî tefsirin “zû vechin vâhid” (tek ihtimalli); te'vîlin “zû vücûh” (çok ihtimalli) olduğunu ifade eder.¹³²

Mâtürîdî'nin tefsir-te'vîl ayırımının kendisinden önce bulunup bulunmadığı sorusu bu dönemdeki tefsir isimlendirmelerinde tefsir-te'vîl tercihlerinin sebebine de ışık tutmaktadır. Alâuddîn Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî'nin (ö. 539/ 1144), Mâtürîdî tefsiri üzerine kaleme aldığı *Şerhu't-Te'vîlât*'ında bu ayırımın öncesinde de var olduğuna dair ifadeler bulunmaktadır. Hâşiye'nin giriş kısmında mezkûr ayırımın birtakım gerekçelerine yer verilir. Buradan anlaşıldığına göre Mâtürîdî, tefsirin mukaddimesinde re'y ile tefsirin nehyini ifade eden hadisi zikrettikten sonra hadisteki tehdit ifadesine muhatap olmamak, hadis ve icmâ gibi kesin deliller ile çelişme durumunu ortadan kaldırmak adına tefsir ile te'vîl ayırımı yapan tarafta yer almıştır. Dolayısıyla bu ayırımı savunan ve bir kısmı kendisinden önceki dönemin âlimi olan bir grubun bulunduğu anlaşılmaktadır. Buna göre bu ayırımı ilk defa ortaya koyanın Mâtürîdî olmadığı, ondan önce de bu ayırımı savunan âlimlerin bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca bu tanımın başında müfessir “denildiğine göre tefsir ile te'vîl arasındaki fark şudur” ifadesini kullanmasından da kendisinden önce bu ayırımın bilindiğini söylemek mümkün olmaktadır.¹³³

Mâtürîdî'nin mezkûr tanımından hareketle sahâbe dışında kimsenin tefsire ehil olamayacağını söylemek müellifin tefsirindeki birtakım izahlarla çelişir mahiyettedir. Onun ayet açıklamalarında gerek sahabeden gerekse sahabe sonrası âlimlerden gelen bazı rivayetlerde belirli şartlar getirmesi bu ayırımın esnekliğini göstermektedir. Ona göre bir rivayet

¹³¹ Mâtürîdî, *Te'vîlât'ül-Kur'ân*, 1/39-42.

¹³² Mâtürîdî, *Te'vîlât'ül-Kur'ân*, 1/3-4.

¹³³ Enes Büyük, “Mâtürîdî'nin Tefsir-Te'vîl Ayırımı ve Bunun Te'vîlât'taki Pratik Değeri Üzerine Bir İnceleme”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23, 1 (2019): 218-220.

sahabeden gelse dahi tevâtüre dayalı bir sahihlik durumuna sahip değilse bu tefsir değil te'vîl ve re'ye dayalı olmaktadır. Netice itibariyle onun mukaddimede yer verdiği tefsirin sahabeye ait olduğu ifadesi sahabenin te'vîl yapmayacağı şeklinde anlaşılmamalıdır.¹³⁴ Mâtürîdî ile başlatıldığı kabul edilip zaman gelişen bu tefsir-te'vîl ayrımının¹³⁵ temelde üç nedeni olduğu söylenebilir. Bunların ilki daha evvel ifade edildiği üzere re'y ile tefsiri yasaklayan hadisin kapsamına girmemek, ikincisi sahabe sonrası neslin tefsirde meşruluğunu sağlamak, üçüncüsü de re'y ile tefsir yaptığını bildiğimiz sahabe neslinin tutumuna açıklık getirmektir.¹³⁶

Mâtürîdî, nakle dayalı bilginin yanında mesnetsiz ve indî olmamak kaydıyla müfessirlerin yorum hürriyetine sahip olduğunu savunmaktadır. Onun eserine Te'vîlât adını koymasının altında yatan arka bilgisi de bu şekilde açığa çıkmaktadır.¹³⁷ Taberî ve Mâtürîdî'nin tefsirleri dirâyet geleneğinin ilk örnekleri olmasına rağmen bu yönleri, sonra yazılan tefsirlerin gölgesinde kalmıştır. Taberî'ye nazaran da Mâtürîdî'nin eserinin rivayet yönü daha az ön plana çıkmıştır. Bu durum nakle dayanmayan tefsirin bid'at olduğuna dair algının neticesi olabilir. Hem Taberî'nin hem de Mâtürîdî'nin tefsir isimlerinde te'vîli ön plana çıkarmaları, yaşadıkları dönemde mevcut olan bid'at ithamına karşı alınmış bir tedbir olarak da görünmektedir. Müfessirlerin bu tercihlerinde Allah kelamı hakkında söz söylemenin verdiği çekinceyle birlikte Kur'ân ayetlerinin gerçek manası ile müfessirin anlama çabasını birbirinden ayırma konusundaki titiz tutumun etkili olduğu da teslim edilmelidir.¹³⁸

Eser isimlerinde ilk dönemlerden itibaren tefsir-te'vîl eşleşmesi ile birlikte yine ıstılâhî anlamına vurgu sadedinde “keşf” kelimesinin ve “keşşâf” vb. türevlerinin sıklıkla kullanıldığı görülür. Nitekim Taberî'de görüldüğü üzere tefsir bir “keşf” faaliyeti olarak kabul edilmektedir. V. Asırda yaşayan Sa'lebî'nin (ö. 427/ 1035) *el-Keşf ve'l-Beyân*'ı da bunun bir örneğidir. Sa'lebî, tefsirinin mukaddimesinde kapsamlı ve öz bir eser ortaya koymayı amaçladığını ve eserini *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kurân* olarak isimlendirdiğini ifade etmektedir.¹³⁹ Sa'lebî, “Kur'ân ilmi ve tertibi bâbı” başlığı altında tefsir ve te'vîle dair görüşlerini de vermektedir. Ona göre tefsir, bir lafızdan murâd edilen üstü kapalı manayı ortaya koyma ve anlama ameliyesidir.¹⁴⁰ Buna göre tefsiri bir “keşf” ve “beyân” olarak ifade etmekte, bu iki

¹³⁴ Büyük, “Mâtürîdî'nin Tefsir-Te'vîl Ayrımı”, 224.

¹³⁵ Ahmet Sait Sıcak, *Kur'ân Tefsirinde Öznellik* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 144.

¹³⁶ Büyük, “Mâtürîdî'nin Tefsir-Te'vîl Ayrımı”, 231.

¹³⁷ Talip Özdeş, *Mâtürîdî'nin Tefsir Anlayışı* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 92-93.

¹³⁸ Murat Sülün, *Tefsir ve Otoriteleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2017), 125-126.

¹³⁹ Ahmed Ebû İshâk es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân (Tefsîru's-Sa'lebî)*, thk. Ali b. Âşûr Ebû Muhammed (Dâr-u İhyâ et-Türâs el-Arabî, 2002), 75.

¹⁴⁰ es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, thk. Ali b. Âşûr Ebû Muhammed, 86-87.

kavram eser isminde de kendini göstermektedir. Te'vîlin tefsirden farklı olduğu görüşünü benimseyen Sa'lebî'nin eser isminde "tefsir" sözcüğünü bilinçli olarak tercih ettiğini söylemek mümkündür. Mukaddimesinde yer verdiği tefsirin te'vîli de içeren geniş tanımının eser ismine ve muhtevasına da yansıdığı görülmektedir.¹⁴¹

Dönemin öne çıkan diğer özelliği olan işârî tefsirlere de değinmek gerekir. Abdülkerim Kuşeyrî'nin (ö. 465/ 1072) *Letâifu'l-İşârât*'ı bu eserlerdendir. Eserin yönteminin isimde kendini gösterdiği görülmektedir. İsimde yer alan "latîfe/ letâif" kelimesi tasavvufta "insandaki ilâhî cevher, kelimelerle açıkça anlatılamayan ince ve öz mana ifade eden"¹⁴² bir terim olup "işâret/ işârât" de "bir mânâyı üstü kapalı bir şekilde anlatma"¹⁴³ anlamında başka bir tasavvuf terimidir. Kuşeyrî, bunu tefsirinin mukaddimesinde de şu ibarelerle "Bu kitabımız mârifet ehlinin dilinden Kur'ân'ın bazı işâretlerini ele almaktadır. Bu işâretlerin manalarına da yer vererek, muhatabı usandırmadan özlü bir eser ortaya koymaya çalıştık."¹⁴⁴ şeklinde ifade etmektedir. Eser isminin ayrıca türünü de iyi yansıttığı düşünülmektedir. Nitekim tasavvuf ilmine "işâret ilmi" dendiği de bilinmektedir. İşârî tefsir tamlamasındaki işârî kelimesinin kökü de bu işâret kelimesidir.¹⁴⁵

Tasavvuf ilmine "işâret yahut bâtın ilmi" denmesinin sebebi ise söz konusu ilmin kelimelerle anlatılması zor olan ve kalbe doğan ilâhî hakikatleri konu edinmesidir. Mutasavvıfların kanaatine göre bu ilâhî hakikatler birer işâret olup ifade edilmesi halinde aksine daha kapalı bir hal alırlar.¹⁴⁶ Tasavvufta önemli bir kavram olan latîfenin çoğulu olan letâif, bir seyr-i sülûk usulü olan letâif-i hamseye de isim olmuştur.¹⁴⁷ İşârî yorumun ileri derecelerinde elde edilen bilgiye de latîfe dendiği gibi "hakikat ve sır" isimleri de verilmiştir. Bu tür bilgilerin bir araya getirildiği tefsir eserleri de bu kelimeler veya bunların çoğul versiyonları ile isimlendirilmektedir. Yine bu dönemde yaşayıp hem Sa'lebî'nin hem de Kuşeyrî'nin hocaları arasında yer alan Ebû Abdurrahmân es-Sülemî'nin (ö. 412/ 1021) *Hakâiku't-Tefsîr*'i ile sonraki dönemin mutasavvıflarından Necmeddin Dâye'nin (ö. 654/ 1256) *Bahrü'l-Hakâik*'i bunlara

¹⁴¹ Ebû İshak Ahmet b. İbrahim es-Salebî, *el-Keşfü ve'l-Beyân an Tefsiri'l-Kur'ân*, thk. heyet, (Cidde: Dâru't-Tefâsir, 2015), 2/7-251.

¹⁴² Süleyman Uludağ, "İşâret", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 2001), 23/423.

¹⁴³ Osman Türer, "Latîfe", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yay., 2003), 27/110.

¹⁴⁴ Abdülkerim b. Hevâzin b. Abdülmelik el-Kuşeyrî, *Tefsîru'l-Kuşeyrî (Letâifu'l-İşârât)*, thk. Abdüllatif Hasan Abdurrahman (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007), 1/5.

¹⁴⁵ Süleyman Uludağ, "İşâret", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/423.

¹⁴⁶ Uludağ, "İşâret", 23/423.

¹⁴⁷ Osman Türer, "Letâif-i Hamse", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yay., 2003), 27/143.

örnek olarak verilebilir. Yine işârî tefsir literatüründe sık kullanılan isimler “te’vîl/ te’vîlât, nûr/ envâr” gibi kelimelerin geçtiği de ifade edilebilir.¹⁴⁸

Dönemin hem isim hem tasnif açısından öne çıkan isimlerinden bir diğeri de yine Sa‘lebî’nin öğrencilerinden Vâhidî’dir (ö. 468/1076).¹⁴⁹ Tefsir eseri olarak kaleme aldığı “*el-Basît, el-Vasît ve el-Vecîz*” üçlü tefsiri kendinden sonrasına bir yazım ve tasnif türü olarak yerleşmiştir. Vâhidî’nin tam isimleriyle bu üç müstakil tefsiri *el-Basît fî Tefsîri’l-Kur’ân, el-Vasît fî Tefsîr’l-Kur’âni’l-Mecîd* ya da *el-Vasît Beyne’l-Makbûd ve’l-Basît ve el-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-Azîz*’dir. Vâhidî’nin uyguladığı bu kademeli ihtisar metodunun zamanla bir gelenek halini almasının izlerini eser isimlendirmelerinde görmek mümkündür. Bundan hareketle Gazzâlî (ö. 505/ 1111) dahi şâfiî fıkına ait aynı adla üç eser kaleme almıştır.¹⁵⁰ Vâhidî önce *el-Basît*’in yazımına başlamış, telif süresi uzadığında gelen talep üzerine daha muhtasar bir tefsir olan *el-Vecîz*’i yazmıştır. *el-Vasît* ise bu iki eserin ortalaması denebilecek şekilde kaleme alınmıştır. Vâhidî’ye ait olduğu kaynaklarda geçen *Me’âni’t-Tefsîr, Müsnedü’t-Tefsîr, Muhtasarü’t-Tefsîr*’in yanı sıra *el-Hâvî li-Cemûi’l-Me’âni* ve *Câmi’u’l-Beyân fî Tefsîri’l-Kur’ân* adlarındaki beş eserin diğer üç eserle aynı mı yoksa farklı mı olduğu belli değildir.¹⁵¹

Vâhidî’nin *el-Basît*’i kaynaklarda *et-Tefsîru’l-Kebîr* veya *el-Kebîr* olarak da geçmektedir. Ancak bu isimler *el-Basît*’in büyük, hacimli bir eser olduğunu belirtmek için kullanılan nitelemeler de olabilir. *el-Vasît* adlı eseri ise müfessirin *el-Basît* ve *el-Vecîz*’den sonra kaleme aldığı ve verdiği ismin manasıyla uyumlu olacak şekilde ne *el-Basît* kadar geniş ve uzun ne de *el-Vecîz* kadar öz ve kısa bir tefsir olup bu iki eserden farklı niteliklere sahip birer müstakil tefsirdir. Nitekim *el-Vasît*’in *el-Basît*’ten seçilen pasajların derlenmesi suretiyle bir araya getirildiği özgün olmayan bir tefsir olduğuna yönelik iddialar doğru değildir. Çünkü sonradan yazılan *el-Vasît* rivayetlere senetleriyle beraber yer vermesi açısından *el-Basît*’ten daha zengin bir muhtevaya sahiptir. *el-Vecîz* ise müfessirin öğrencilerinden gelen talepler üzerine kaleme alındığı için, ismi gibi özlü bir tefsir olup her ayetle ilgili kısa izahlar içermektedir. Böylece talebelerin okuyup özümseyebileceği veciz bir eser yazmış olur.¹⁵²

¹⁴⁸ Murat Sülün, *Tefsir ve Otoriteleri*, (İstanbul: MÜİF Yayınları, 2017), 40, 82.

¹⁴⁹ Ebû’l-Hasan Ali b. Ahmed el-Vâhidî en-Nîsâbüri, *el-Vasît fî Tefsîri’l-Kur’ân*, thk. Adil Ahmed Abdülmersûd vd., (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1994), 1/24.

¹⁵⁰ Dâvûdî, *Tabakâtu’l-Müfessirin*, 1/395.

¹⁵¹ Abdurrahman Çetin, “Vâhidî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 2012), 42/438-439.

¹⁵² Hadiye Ünsal, “Ebû’l-Hasen el-Vâhidî’nin Hayatı, Eserleri ve Tefsir Tarihindeki Yeri”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13, 1, (2013): 147-150.

Muhatapların ilimde derinliğine göre tercih edeceği türlerde tefsir eseri kaleme almıştır.¹⁵³ Bu durumu *el-Vasit*'in mukaddimesinde, tefsir ilminde *Meâni'l-Kur'ân*, *Müsnedü't-tefsîr* ve *Muhtasarü't-tefsîr* olmak üzere üç eser kaleme alacağını ifade ettikten sonra “Öteden beri, hacimli eserlerden (*el-Basît*) daha dar, kısa ve özlü eserlerden (*el-Vecîz*) daha geniş, orta hacimde bir tefsir (*el-Vasît*) meydana getirmek istiyordum.” şeklinde dile getirir. Böylece ilimden el etek çekmiş olan dönemin insanlarına hitap edecek orta hacimde bir tefsir düşünülmektedir.¹⁵⁴ Yine Vahidî, *el-Vecîz*'de, eseri yazma amacını dönemindeki ilmî çalışmaların azalmasını, bundan duyduğu rahatsızlığı, eserini ihtisar etmesindeki amacını da okuyucunun tefsiri kolay özümsemesini sağlamak olduğunu belirtir.¹⁵⁵ *el-Vecîz* muhtasarı ile yaşadığı dönemin insanların konumuna indiğini, böylece onların faydasını ve menfaatini birlikte sağlamayı murâd ettiğini dile getirir.¹⁵⁶ Ancak bu ihtisar faaliyetini gerçekleştirirken İbn Abbas gibi mühim müfessirlerin sözlerini, onlardan yapılan nakilleri hiçbir surette gözden kaçırmadığını, bu konuda oldukça titiz davrandığını da ekler.¹⁵⁷

Kâtip Çelebi (ö. 1067/ 1657), *Keşfü'z-Zunûn*'da “Tefsîru'l-Vâhidî” başlığı altında *el-Basît*, *el-Vecîz* ve *el-Vasît*'in üçüne “*el-Hâvî li cemû'l-meânî*” adının verildiğini ifade etmektedir.¹⁵⁸ Cevde'ye göre ise *el-Hâvî*, diğer üç eserden farklı müstakil bir eserdir.¹⁵⁹ Gazzâlî (ö. 505/ 1111) de *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*'de Vâhidî'nin üçlü tefsirini “iktisâr, iktisâd ve istiksâ” olarak tasnif etmektedir. Buna göre Kur'ân'ın iki katı hacme sahip tefsirlere iktisâr, üç katı hacminde olanlara iktisâd, üç katından daha hacimli olanlara ise istiksâ denmektedir.¹⁶⁰ Gazzâlî'nin kelâma dair orta hacimli eserinin adı da *el-İktisâd fî'l-itikâd*'dir. Gazzâlî'nin tefsire dair *Cevâhirü'l-Kurân*'ı da önemli eserler arasındadır. Gazzâlî burada tıptan fıkha tasavvuftan tefsire pek çok eser isimlendirmelerinde rastlanan “cevher, cevâhir” kelimesini tercih etmiştir. Buna başka bir örnek olarak yine ilmî tefsir anlayışının önemli temsilcilerinden olan Tantavî Cevherî'nin (ö. 1359/ 1940) *el-Cevâhir fî Tefsiri'l-Kurân* eseri zikredilebilir.

¹⁵³ Ünsal, “Ebü'l-Hasen el-Vâhidî'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsir Tarihindeki Yeri”, 151.

¹⁵⁴ Vâhidî, *el-Vasît*, 1/50.

¹⁵⁵ Vâhidî, *el-Vecîz*, 1/87.

¹⁵⁶ Vâhidî, *el-Vecîz*, 1/87.

¹⁵⁷ Vâhidî, *el-Vecîz*, 1/87.

¹⁵⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 1/460.

¹⁵⁹ Cevde Muhammed Mehdî, *el-Vâhidî ve Menhecühû fî't-Tefsîr*, (Kâhire: el-Meclisü'l-A'lâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye-Vizâratü'l-Evkâfî'l-Misriyye), 91.

¹⁶⁰ Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-dîn*, (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2005), 49-50; Ayrıca bk. Ünsal, “Ebü'l-Hasen el-Vâhidî'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsir Tarihindeki Yeri”, 135,

Cevâhiru'l-Kurân'ın mukaddimesinde Gazzâlî, eserinin adından başlayarak içeriğine ve sebep-i tesmiyesine dair önemli bilgiler verir. Kur'ân'ın büyük bir derya (el-bahru'l-muhît) olduğunu, içerisinde çok değerli hazinelerin (cevâhir) bulunduğunu ifade eder.¹⁶¹ Gazzâlî'nin özellikle ilk bölümde yer verdiği bu tarz bilgiler eserin yazış amacından isimlendirmesine çok çeşitli hususları içerir. Buna göre eserini, Kur'ân'ın herkes tarafından bilinmeyen cevherlerine ve sırlarına dikkatleri çekmek amacıyla kaleme aldığı görülmektedir. Eserin isim müsemma uyumu açısından da önemi aşikardır. Zira cevher, hazine, sır gibi kelimeler olağandışılığı ve gizemi çağrıştırmaları bakımından okuyanda merak hissi uyandırmaktadır. Gazzâlî bu eserinde Allah'ın varlığını beş yüz ayrı ayetin işaret ettiğini ve kendisinin bunları bir araya getirdiğini belirterek Allah'ı bilmenin bunlarla mümkün olacağını ifade etmektedir. Eserin Kur'ân'daki böylesi ilmî hususları konu etmesi isim-muhteva uyumunun sağlandığının bir göstergesidir. Onun gayesi kabuk ilimlerden (araç) cevher ilimlere (amaç) geçişi sağlayacak yöntemi ortaya koymaktır.¹⁶²

XVI. Yüzyıl'da yaşamış Osmanlı döneminin müfessirlerinden Abdülmecîd b. Şeyh Nasûh Tosyevî'nin (ö. 996/1588) de aynı adı taşıyan *Cevâhiru'l-Kur'ân ve Zevâhiru'l-Furkân* adlı tefsiri de vardır. Mutasavvıf yönü bulunan müellifin kaynaklarda çok sayıda eseri geçmekte olup eserleri içerisinde bu tefsiri ön plana çıkarmaktadır. Tefsir risalesi olarak kaleme aldığı bu eserde, halkın Kur'ân'ın hidayet yönünden faydalanmalarını sağlamak amacıyla yazdığını belirtmektedir. Tosyevî tefsirinde Kur'ân'ın her ilmi içerdiği bilgisinden hareketle insanlara şâfi ve kâfi olacak şekilde birtakım ayetlerin tefsirini ve ulûmu'l-Kur'ân'a dair malumatı içeren bir eser kaleme aldığını ifade etmiştir.¹⁶³ Her iki tefsir'de de ortak olan “Cevâhir” ismi ile Kur'ân deryasından herkesin çıkaramadığı mücevher ve incileri mesabesinde olan anlamları çıkarmaya çalıştıklarını gaye edinmeleri sebep-i tesmiyeleri olarak ifade edilebilir. Müfessirlerin isimlendirme süreçlerinde çok çeşitli başka etkenlerin de olduğu bilinmektedir.

¹⁶¹ Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/14-20.

¹⁶² Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/14-20; ayrıca bk. Mustafa Çağrı, “Gazzâlî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 1996) 13/489-505.

¹⁶³ Ufuk Hayta, “Hayatı ve Eserleriyle Abdülmecîd B. Şeyh Nasûh Tosyevî ve *Cevâhiru'l-Kur'ân ve Zevâhiru'l-Furkân* Adlı Tefsir Risâlesinin İlmî Değeri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16, 2, (2007): 354.

2. TEFSİR İSİMLERİNE ETKİ EDEN FAKTÖRLER

Eser isimleri, müellife ve te'lîf edildiği asra dair birtakım ipuçları içermektedir. Tefsirlerin isimleri için de durum böyledir. İlk dönemlerden itibaren müfessirler te'lîf ettikleri tefsirlere münasip düşecek bir isim koyma çabası içerisinde olmuşlardır. Bu isimlerin sebep-i tesmiyeleri yani isimlendirme süreçlerinde etkili olan faktörlere bakıldığında, müfessirin yaşamış olduğu dönemden, içinde bulunduğu ictimâî, kültürel ve siyasî faktörlere; şahsî birikiminden aidiyet içerisinde olduğu kurumsal kimliklerine kadar çok çeşitli etkiler karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte eserin yazım gayesinden, ortaya çıktığı tarih yahut hikayesine, müfessirin kendi ismi ya da etkilenmiş olduğu bir başka eserin ismine kadar değişik faktörlerin isim seçiminde etmen olduğu görülmektedir. Bununla birlikte müfessirin tefsirinde gözetmiş olduğu metod, eserini vermiş olduğu alt tefsir türü yahut ekolü, eserinde tercih ettiği tefsir tanımının da eser isimlerine yansıdığı aşikardır. Ayrıca eserin isminin okuyanlara dua mahiyetinde olmasını istemesi, eserin ismini yakın çevresinin önermesi yahut kendi talebi üzerine esere tamamen yabancı başka biri tarafından isim koyulması gibi sebepler de karşımıza çıkmaktadır.

Müfessirler tefsir mukaddimelerinde eserlerini telif etmeye götüren amillerin yanı sıra eserlerine vermiş oldukları isimlerin tesmiye sebebinin neler olduğunu da açıkça belirtmekte ya da işaret etmektedirler. Hicrî V. Asırda kaleme aldığı *Hakaiku't-Tefsir* adlı işarî tefsirin müellifi Ebû Abdurrahman es-Sülemî (ö. 412/1021), bu eseri ile tasavvufî tefsirin ilk örneğini vermiştir. Mutasavvıfların Kur'ân âyetlerine dair yorumlarını içeren ilk kapsamlı eser olması dolayısı ile kendisinden sonra gelen özellikle işarî tefsirleri etkilemiştir. Eserin öne çıkan özelliği müellifin kendinden önce yaşamış veya çağdaşı olan mutasavvıfların âyetler hakkındaki yorumlarını bir araya getirdiği ansiklopedik mahiyette bir eser olmasıdır.¹⁶⁴ Buna uygun olarak Sülemî “hakikat/hakâik” kavramını isim olarak kullanmaktadır. Tefsirin mukaddimesinde de bu mutasavvıflar için “hakikat ehli/ehlü'l-hakâik” nitelemesini yaptığı görülür.¹⁶⁵ Mukaddimedede müellifin eserini yazma gayesiyle ilgili başka bazı bilgilere yer verilir. Buna göre Sülemî, zâhir ilimlerle uğraşanların Kur'ân'ın kıraatleri, müşkilleri, ahkâmı, irâbı, mücmeli, müfesseri gibi çeşitli yönlerini incelemeye koyulduklarını; ancak hiçbirinin bir

¹⁶⁴ Süleyman Uludağ, “Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 23/54; Ayrıca bk. Süleyman Ateş “Hakâiku't-Tefsir”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/163-165.

¹⁶⁵ Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin b. Musa es-Sülemî, *Hakâiku't-Tefsir (Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîz)*, thk. Seyyid İmran Ebû Hafs (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2001), 1/19-20.

takım âyetler hakkındaki izahlar dışarda tutulursa, hakikat lisanıyla onu anlamaya, buna dair malumatı derlemeye girişmediklerini gördüğünü; böylece hakikat ehlinin sözlerini gücünün yettiği ölçüde cemetmeye niyet ettiğini ifade etmektedir.¹⁶⁶ Burada müfessirin mutasavvıf kişiliği ile eserini vermiş olduğu işârî tefsir türünün isim seçiminde etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Sebeb-i tesmiye bakımından dönemin zikre değer eserlerden biri de yine Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *Cevâhirü'l-Kurân*'ıdır. Bu eserle Kur'ân'ı başından sonuna kadar tefsir etmek yerine muhataplarına bir okuma yöntem ve önerisi sunmuştur.¹⁶⁷ Gazzâlî'nin müstakil tefsir eseri kaleme almamış olması onun tefsir metodunu ortaya koymayı zorlaştırsa da eserin isminin dikkat çekici olması sebebiyle söz konusu tefsire burada da yer vermek yerinde olacaktır. Müellifin ilmî tefsir metodunu yansıtan bu eseri diğer ismiyle bilimsel tefsir yöntemine dair görüşlerini içermesi bakımından da oldukça önemlidir. Gazzâlî, *İhyâ*'dan sonra kaleme aldığı bu tefsiri vasıtasıyla Kur'ân ile bilim arasındaki ilişkiye dair görüşlerini ortaya koymuştur. Tefsirinde bilimsel verilerden hareket ederek Kurân'ı yorumlama yönteminin hâkim olduğu görülür. Bununla birlikte ayetlerde bilimsel neticelere ulaşma amacı gütmemekte, Kur'ân'ı varlık felsefesinden hareketle tefsir etmektedir. Ayrıca Kur'ân'ın tasavvufi çerçevede bir tasnifini sunması bakımından da konulu tefsire örnek gösterilmiştir. Gazzâlî'ye göre yorumda öze, cevhere yani işârî yoruma ulaşmak için önce kabuğu geçmek yani zâhiri bilmek gerekmektedir. Dolayısıyla eserin isminden ve müfessirin kimliğinden de anlaşılacağı üzere *Cevâhir*'in ilmî, işârî ve mevzûî gibi çeşitli kategoriler altında değerlendirilebilecek çok yönlü bir tefsir hüviyetinde olduğu görülmektedir.¹⁶⁸

Tefsirlerin isimlerinden yola çıkarak müfessirin kimliğinin yanı sıra, kişiliğini ve içinde yaşadığı asrın karakterini de görmek mümkündür. Bu durumun eser isimlendirmesinde de etken rol oynadığı görülmektedir. Örnek olarak İbnü'l Cevzî (ö. 597/1201) bu minvalde incelenebilir. Ebu'l-Ferec Abdurrahman el-Cevzî'nin şahsiyetine bakıldığında duyarlı ve saf bir karakteri olduğu, hayatta iken vaaz meclislerine önem verdiği nakledilmektedir. Dolayısıyla bu kişiliği tefsir eserine isim seçiminde de etkili olmuştur. Nitekim *el-Muğnî* adıyla kaleme aldığı hacimli

¹⁶⁶ Sülemî, *Hakâiku't-Tefsîr*, 1/10.

¹⁶⁷ Çağrııcı, "Gazzâlî", 13/489-505; İskender Şahin, "Cevâhiru'l-Kur'ân Ekseninde Gazzâlî'nin Kur'ân'ı İşârî Okuma Yöntemine Bir Bakış", *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 6, (2018): 245.

¹⁶⁸ Mesut Okumuş, "Gazzâlî'nin Kur'ân Anlayışı ve Çok Boyutlu Tefsir Telakkisi Üzerine", *Diyanet İlmi Dergi* 47/3 (2011), 37-44; Takyettin Karakaya, *Gazzâlî'nin İşârî Tefsir Metodu*, (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 133; Şahin, "Cevâhiru'l-Kur'ân Ekseninde Gazzâlî'nin Kur'ân'ı İşârî Okuma Yöntemine Bir Bakış", 246; Ömer Faruk Yavuz, "Gazzâlî ve İlmî Tefsir", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31, (2011): 56-58.

eserini ihtisar ederek oluşturduğu meşhur tefsirine *Zâdü'l-Mesir fi İlmi't-Tefsîr* ismini vermiştir. Bu ismi oluşturan yol (el-mesir) ve azık (zâd) ibareleri daha çok vaaz ve hitabet diline uygun isimlerdir. Ayrıca bu ismi verirken Bakara 2/197 ayeti olan “وَتَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَىٰ” ((Ey müminler! Ahiret için) azık edinin. Bilin ki azığın en hayırlısı takvâdır.)” ayeti ile Âli İmran 3/137 “فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا” (İsterseniz yeryüzünde şöyle bir gezip dolaşın da bir bakın!)” ayetlerinden mülhem tefsirinin Müslümanların bu fani dünyadan ahirete ulaşmalarını sağlayan azık mesabesinde olduğunu dile getirmek istemektedir.¹⁶⁹

Eser isimlerine etki eden faktörlerin başında eserin yazım gayesinden hareketle tesmiye edilmesi de gelmektedir. Buna örnek olarak Mehdevî'nin (ö. 440/1048) *et-Tafsîlü'l-Câmi' li-Ulûmi't-Tenzîl* ismini verdiği tefsiri verilebilir. Eserin tesmiyesinden de anlaşılacağı üzere tefsir, hacimli olma özelliği göstermekte; müellifin bu eserini Emîr Mücâhid el-Âmirî'nin talebi üzerine ihtisar ederek oluşturduğu *et-Tahsîl li-Fevâidi Kitâbi't-Tafsîli'l-Câmi li-Ulûmi't-Tenzîl* isimli eserinde de câmi olma vasfını görmek mümkündür.¹⁷⁰ Her iki tefsirinin ismi de yazılış amacını ve muhtevasını yansıtır niteliktedir. *et-Tahsîl*'in mukaddimesinde Mehdevî, bu muhtasar eserini, eğitimde müzakere ve tekrar yapmak isteyenler için okunması kolay olsun diye kaleme aldığını ifade etmektedir. Bununla birlikte ihtisar ettiği *et-Tafsîl* adlı hacimli eserinin ise ileri mütalaalar yapmak isteyenler için yazdığını da ekler.¹⁷¹ Çağdaşı Mâverdî'nin (ö. 450/1058) *en-Nüket ve'l-Uyûn* adlı tefsiri de bu açıdan dikkat çekicidir. Tefsirin mukaddimesinde yazım gayesi olarak belirtildiği üzere, selef ve halefin sözlerinin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş, öne çıkan belirli âyetlerin seçilerek özlü bir şekilde izah edildiği, metnin dikkatli incelenmesiyle ortaya çıkan ince manaları (nükte/nüket) içeren bir eserdir.¹⁷²

Çağdaş dönemden Cemâleddin el-Kâsımî'nin (ö. 1332/ 1914) “Kur'ân âyetlerinin manaları hususunda söylenen sözlerin en güzelini tercih etmek” üzere kaleme aldığı *Mehâsinü't-Te'vîl* adlı eseri de yazım gayesinin sebep-i tesmiyeye etki ettiği tefsirler arasında zikredilebilir.¹⁷³ Günümüz yazarlarından Mahmut Toptaş'ın, *Kur'ân-ı Kerîm Şîfa Tefsiri* adlı çalışmasının başındaki “Hukukî, sosyal, siyasal, ekonomik, ahlakî, ferdî, ailevî, yönetim,

¹⁶⁹ Yusuf Şevki Yavuz, Casim Avcı, “Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/ 545.

¹⁷⁰ Tayyar Altıkulaç, “Mehdevî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/367.

¹⁷¹ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr el-Mehdevî, *et-Tahsîl li-fevâ'idî Kitâbi't-Tafsîli'l-Câmi' li-'ulûmi't-Tenzîl*, thk. Muhammed Ziyâd Muhammed Tâhir Şa'bân vd., (Katar: Vizâratü'l-Evkâf, 2014), 1/107.

¹⁷² Ebü'l-Hasan el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, thk. Seyyîd b. Abdülmaksûd b. Abdürrahîm (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992), 1/21.

¹⁷³ Muhammed Cemâluddîn Saîd b. el-Kâsımî, *Tefsîrû'l-Kâsımî (Mehâsinü't-Te'vîl)*, thk. Muhammed Bâsıl 'Uyûnu'-Sûd (Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 9/ 523.

üretim, tüketim...vs. hastalıklarımıza şifa olur inancı ile adını İsrâ Sûresi'nin seksen ikinci ayetinden ilham alarak “Şifa Tefsiri” diye isimlendirdim.” ifadesinde sebep-i tesmiye bilgisi okunmaktadır..¹⁷⁴

Tefsir isimlerine müfessirlerin tefsir metotları etki ettiği de bilinmektedir. Zeydiyye mezhebine mensup müfessir İbrahim b. Muhammed b. İsmail el-Emîr'in (ö. 1213/ 1799) *Fethur'r-Rahmân* olarak da isimlendirilen *Mefâtîhu'r-Rıdvân fî Tefsîri'l-Kur'ân* adlı eserinin diğer bir ismi de *Mefâtîhu'r-Rıdvân fî Tefsîri'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân* olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁷⁵ Tefsirde eklektik bir tefsir yöntemi olan Muhammed b. Ali eş-Şevkânî'nin (ö. 1250/1834) tam ismi *Fethü'l-Kadîr el-Câmi Beyne Fenneyi'r-Rivâye ve'd-Dirâye min İlmi't-Tefsîr* şeklinde olan eserinin isminden de tefsir yaklaşımı anlaşılmaktadır. Bu isimle tefsirini rivayet ile dirâyet yöntemlerinde dengeyi yakalamak amacıyla kaleme aldığını açıkça ortaya koymaktadır.¹⁷⁶ Çağdaş dönem müfessirlerinden M. İzzet Derveze (ö. 1404/ 1984)'nin tefsirde yeni bir yöntem olarak Mushaf sıralamasının yerine nüzul sırasını esas almak üzere yazdığı *et-Tefsîrû'l-Hadîs* adlı çalışması da bu kapsamda değerlendirilebilir. Bu konuda son örnek olarak Mısırlı hanım müfessire Aîşe Abdurrahman'ın (ö. 1419/ 1998) dilbilime ağırlık veren ve beyânî tefsir yöntemine göre kaleme aldığı *et-Tefsîrû'l-Beyânî li'l-Kur'ânî'l-Kerîm*'i zikredilebilir.

Karşılıklı ekol sistematikleri içerisinde tefsir üretme gayesinin de eser isimlerine etki ettiği görülmektedir. Şîî müfessir Tabersî'nin (ö. 548/ 1154) *Mecme'u'l-Beyân*'ına bu ismi verirken Ehl-i Sünnet âlimi Taberî'nin *Câmi'ul-beyân*'ından etkilenecek isimlendirdiği, diğer bir eseri olan *el-Kâfi's-Şâf* tefsirini de açık olduğu üzere Mu'tezilî müfessir Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* adlı eserinin üzerine ihtisar çalışması olarak kaleme alması dolayısıyla tesmiye ettiğini söylemek mümkündür. Bu durum eserlerinin ismine açık bir şekilde yansımıştır.¹⁷⁷ Bu durumun başka bir örneği olarak Beyzâvî ve Neseffî'nin yine birer *el-Keşşâf* muhtasarı olan eserleri de zikredilebilir. Genel kabule göre Beyzâvî *Envâru't-Tenzîl*'de Şâfiî Eşârî, Neseffî de *Medârikü't-Tenzîl*'de Hanefî Maturîdî bir muhtasar ortaya koymuştur. Bu ihtisar ilişkisinin eserlerin isimlerinden de anlaşıldığı değerlendirilmektedir. Bu açıdan ilk olarak Beyzâvî'nin (ö. 685/ 1286) *Envârü't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl* adlı tefsirine bakacak olursak kısa mukaddimesinde dahi kısmının *el-Keşşâf*'ın mukaddimesinden izler taşıdığını göze çarpmaktadır. Esasında bu

¹⁷⁴ Mahmut Toptaş, *Kur'ân-ı Kerîm Şifa Tefsiri*, (İstanbul: Cantaş Yayınları, 1993), 1/ 10-11.

¹⁷⁵ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 21.

¹⁷⁶ Fencafîrî, *Neylû's-sâirîn*, 407; Koçyiğit, “Müfessirleri Tefsir Yazmaya Sevk Eden Amiller”, 108-109.

¹⁷⁷ Musa Kazım Yılmaz, “Mecmau'l-Beyân”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yay., 2003), 28/ 257.

tefsirin bir *Keşşâf Muhtasarı* olduğunu Sübkî, Dâvûdî ve Suyûtî de dile getirmektedir.¹⁷⁸ Eserinin mukaddimesinde mukaddimesinde de Beyzâvî, tefsir ilminde söz söylemenin diğer dînî ilimleri ayrıntılı şekilde özümsemekle mümkün olduğunu ifade ettikten sonra eserin yazım gayesi ve isimlendirmesi üzerinde durmaktadır.¹⁷⁹

Tefsir tarihindeki önemine binaen Beyzâvî tefsiri ismi üzerinde de detaylıca durmayı hak etmektedir. *Envârü't-Tenzîl* terkibindeki “tenzîl” ayrıca Kur’ân-ı Kerîm, “nûr/envâr” da Kur’ân’ın nûr olup yol gösterici olması anlamındadır. Kur’ân’ın nûr olduğu da birçok ayette ifade edilmiştir. Yine bir çok bağlamda bu kavram âyetlerde geçmektedir.¹⁸⁰ Zemahşerî’nin kapalılık anlamındaki “ğavamiz” ifadesine karşılık bunu kullanmıştır. Buradan örtülü bir eleştiri olduğu da anlaşılabılır. Yine ismin devamındaki *Esrâru't-Te’vîl* tamlaması da Beyzâvî’nin tefsirdeki yöntemini ortaya koymaktadır. Müfessirin mukaddimesinde de ifade ettiği üzere Beyzâvî, bu tefsiri telif etmekle Kur’ân-ı Kerîm’de derinlemesine araştırma yapabilecek düzeydeki kimseler tarafından çıkarılabilecek sırları (esrâr) ve incelikleri açığa çıkarmaktadır.¹⁸¹ Ayrıca burada müfessirin *Keşşâf*’ta olduğu gibi isimlendirmede “tefsir” yerine “te’vîl” kavramını kullanması da kategorik olarak tefsirinin durduğu yeri göstermesi bakımından önemlidir.¹⁸² Beyzâvî diğer tefsirlerden istifade etmekle birlikte daha ziyade Zemahşerî’nin el-*Keşşâf*’ına dayanan özelliği dolayısıyla *Keşşâf*’ın eleştirel bir Sünnî hali olarak kabul edilmiştir.¹⁸³ İsim açısından bakıldığında da bu durum kendisini göstermektedir.

Zemahşerî’nin meşhur tefsiri el-*Keşşâf an Hakâikü Ğavâmizi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te’vîl*’ine bakıldığında Beyzavî tefsirinin isminde tekrar eden “tenzîl ve te’vîl” ifadelerinin, Neseî’nin (ö. 710/ 1310) *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te’vîl*’inde de bir kelime fazlası ile tekrar ettiği görülmektedir. *Keşşâf*’la bu iki meşhur muhtasarı karşılaştırıldığında Neseî’nin isim düzeyinde olduğu gibi içerikte de Zemahşerî’yi daha fazla

¹⁷⁸ Ebû Anza Alâ Cemil, *el-Beyzâvî ve Cuhûduhu'l-Belâğîyye fî Dav’i Tefsîrihi: Envârü't-Tenzîl ve Esrâru't-Te’vîl*, (Gazze: Câmîatü'l-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 12.

¹⁷⁹ el-Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrâru't-Te’vîl (Tefsîru'l-Beyzâvî)*, thk. Muhammed Abdurrahman Mar’aşlî, (Beyrut: Dâr-u İhyâ et-Türâs el-Arabî, Müessesetü't-Tarih el-Arabî, 1998), 12; Enes Büyük, *Tefsir’in Mahiyeti Sorunu (Tanımı, İşlevi ve İlişkili Olduğu İlimler)*, (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018), 50; Nâsiruddîn Beyzâvî, *Risâle fî Mevzûâtü'l-ulûm ve ta’ârîfihâ*, thk. Abbas Muhammed Hasan Süleyman (Beyrut: Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1996), 96.

¹⁸⁰ et-Tevbe 9/ 32, en-Nûr 24/ 35, ez-Zümer 39/ 69, et-Tahrîm 56/ 8, el-Hadîd 57/ 12, es-Saf 61/ 8.

¹⁸¹ Alâ Cemil, *el-Beyzâvî ve Cuhûduhu'l-Belâğîyye*, 16-19.

¹⁸² Alâ Cemil, *el-Beyzâvî ve Cuhûduhu'l-Belâğîyye*, 20.

¹⁸³ Celil Kiraz, “Envârü't-Tenzîl Eleştirileri ve Tahlili”, *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Kâdî Beyzâvî* ed. Mustakim Arıcı (İstanbul: İSAM Yay., 2017), 661; Şükrü Maden, “Envârü't-Tenzîl ve Esrâru't-Te’vîl Literatürü ve Literatür Değerlendirmesi”, *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Kâdî Beyzâvî*. ed. Mustakim Arıcı, (İstanbul: İSAM Yayınları) 2017.

takip ettiği görülmektedir. Bu sebeple Neseî, Sünnî Hanefî bir Keşşâf muhtasarı olarak görülmüştür.¹⁸⁴ Fakat iki eser arasında elbette belirgin farklılıklar da bulunmaktadır. Zemahşerî'nin tefsirinde tatbik ettiği soru-cevap yönteminin yanı sıra mutasavvıflara karşı takındığı sert tavrı da Neseî'nin benimsediği bir tutum değildir.¹⁸⁵ İsimde yer alan *Hakâiku't-Te'vil* ifadesi de bu durumu desteklemektedir. Neseî, oldukça kısa ve özlü olan mukaddimesinde tefsirini yazma gayesini ve isimlendirmesini de açıklamıştır. Buna göre ismine yer vermediği ve isteğini geri çeviremeyeceği bir kimsenin talebi üzerine kaleme aldığı bu tefsiri, ehl-i sünnetin görüşleriyle bezenmiş, ehl-i bid'atin batıl görüşlerinden arındırılmış; ne okuyanı usandıracak derecede uzun ne de anlamı bozacak düzeyde kısa bir eser olacaktır.¹⁸⁶ Buradan hareketle tefsirinde ve tercih ettiği isimde yazılma gayesinin yanı sıra içerikle de uyumlu bir tesmiye gözetmiştir.

Müfessirin yaşadığı bölgenin ve toplumun da isimlendirmeyi etkilediği söylenebilir. Bir görüşe göre Ebû Hayyân el-Endelûsî (ö. 745/ 1344) meşhur tefsirine çocukluk ve gençlik yıllarını geçirdiği Gırnata şehrine yakın Atlas Okyanusu'nun ismi olan *el-Bahrü'l-Muhît*'in adını vermiştir. Bu eserini Mısır'da yazması dolayısıyla memleketine duyduğu özlemi te'lîf etmiş olduğu eserin ismine de yansıtmıştır. Daha sonra bu eseri *el-Bahrü'l-Muhît*'i ihtisarı ettiği eserine de *en-Nehrü'l-Mâd* adını vermiştir. Burada da eserin isminde geçen nehirden maksadın Mısır dendiğinde akla gelen Nil Nehri'ne nispetle olduğu düşünülmektedir.¹⁸⁷ Bununla birlikte eserin isimlendirilme sürecinde etkili olan tek gerekçenin bu olduğunu söylemek isabetli olmayabilir. Eserin mukaddimesinde müfessirin ifade ettiği üzere deniz manasına gelen “bahr” aynı zamanda cömertliği ve genişliği de ifade etmektedir. Dolayısıyla Ebû Hayyân bu hacimli tefsirini nahiv, belâgat ve kıraat gibi muhtelif ilimlere dair malumatı içerecek nitelikte geniş ve bir okyanus gibi kuşatıcı (muhît) olması gayesiyle bu şekilde isimlendirdiği de söylenebilir. Aynı zamanda “bahr”, yarmak, dalmak demektir. Müellif sanki bu ismi vererek eserinde Kur'ân'ın manalarına daldığını da dile getirmiş olmaktadır.¹⁸⁸ Kur'ân'ın deniz misali bitip tükenmez oluşu pek çok ayetinde de ifade edildiği düşünüldüğünde böyle bir isimlendirmenin tercih vesilesi olması gayet isabetlidir. Aynı durum Necmeddin Dâye'nin (ö. 654/ 1256) kaleme

¹⁸⁴ Mustafa Öztürk, “Medârikü't-Tenzîl ve Hakâ'îku't-Te'vil”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/292.

¹⁸⁵ Dinç, *Rivayet Tefsiri Açısından Neseî'nin Medârikü't-Tenzîl'i*, 21.

¹⁸⁶ Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmud en-Neseî, *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vil*, thk. Yusuf Ali Büdeyvi- Muhyiddin Dîb Mestû, (Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998), 1/ .

¹⁸⁷ Abdülaziz ed-Dâmir, “Anâvîn Kütübi't-Tefsîr”, 455.

¹⁸⁸ Ebu Hayyan Muhammed b. Yusuf el-Endülûsî, *Bahru'l-muhît*, thk. Sıdkı Muhammed Cemîl, (Beyrut: Daru'l-Fikr, 2000), 1/9-26.

aldığı *Bahru'l-Hakâik* (tam ismi *Bahrü'l-Hakâik ve'l-Meânî fî Tefsîri's-Seb'i'l-Mesânî*) adlı işârî tefsirinde görülmektedir. Müfessir okuyucunun başka bir tefsire ihtiyaç duymayacağı bir tefsir olması gayesi ile bu ismi vermiştir.¹⁸⁹

Müellifin yaşamış olduğu dönemin ve içinde bulunduğu ictimâî, kültürel ve siyâsî faktörlerin de eser isimlendirmelerinde etkili olduğu göz ardı edilmemelidir. Bunun bir örneği olarak Âlûsî'nin (ö. 1270/1854) kaleme aldığı *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî* adlı tefsiri zikredilebilir. Mukaddimesinde müellif, uzun yıllar Kur'ân-ı Kerim'i mütalaa ettiğini ve tefsirini yazmaya gördüğü bir rüya vesilesiyle başladığını dile getirir. Ayrıca re'y ile tefsirin meşruluğuna ve tasavvuf ehlinin Kur'ân yorumundaki değerine değinir.¹⁹⁰ Âlûsî'nin bütün ilmî kudretini ilmek ilmek işlediği bu tefsir eserine verdiği *Rûhu'l-Meânî* ismi, diğer bazı tefsirlerde de görüldüğü gibi müellifin bizzat yaptığı bir isimlendirmeden ziyade kendisi dışındaki bir şahsın yaptığı isimlendirmeye örneklik teşkil etmektedir.¹⁹¹ Müellif tefsirini tamamladıktan sonra ona isim vermeyi düşünür, bunun üzerine Irak yönetimindeki Ali Rıza Paşa'ya başvurur. Ali Rıza Paşa da Âlûsî'nin bu tefsirine zikredilen tam adı verir.¹⁹² Bundan dolayı daha çok dirâyet ve rivayet metodu, daha az olarak da işârî tefsir kullanılarak yazılan bu eser, isminin çağrışımları sebebiyle tasavvufî tefsir olarak düşünülmüştür.¹⁹³

Dönemin siyasî ve içtimai faktörlerinin tefsir ismine yansımanın örneği olarak Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın (ö. 1361/ 1942) *Hak Dini Kur'ân Dili* adlı tefsirini zikretmek yerinde olacaktır. Elmalılı'nın ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi faaliyetlerine karşı olarak Kur'ân'ın dili Arapçaya vurgu yapmak üzere eserini isimlendirdiği anlaşılmaktadır. Özellikle meal kısımlarında bu durumun tezahürü olarak Türkçe dilbilgisine aykırı düşebilecek bir üslup ile kaleme alması, aslını okuyarak manasının daha iyi anlaşılacağını ifade etmesinden de anlaşılmaktadır.¹⁹⁴ Başka bir örnek olarak Çağdaş dönem müfessirlerinden Seyyid Kutub'un (ö. 1386/ 1966) tefsiri de döneminin etkisinin isimde görüldüğü eseri verilebilir. O, Kur'ân

¹⁸⁹ Mehmet Okuyan, “Necmeddîn-i Dâye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/ 496.

¹⁹⁰ Ahmet Çelik, “Rûhu'l-Meânî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/ 213

¹⁹¹ Alica Dağdeviren, “Âlûsî ve Rûhu'l-Meânî'si”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9, 18, (2011): 439, Harun Abacı, *Kur'ân'ın Anlam Farklılaşmasına İ'râb'ın Etkisi -Âlûsî Tefsiri Örneği-*, 22.

¹⁹² Ahmet Çelik, *el-Âlûsî'nin Rûhu'l-Me'ânî İsimli Eserinde “İşârî Tefsir”*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996), 11.

¹⁹³ Çelik, *el-Âlûsî'nin Rûhu'l-Me'ânî İsimli Eserinde “İşârî Tefsir”*, 11. Abacı, 23.

¹⁹⁴ İsmet Ersöz, “Elmalılı Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri”, *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 175; Koçyiğit, “Tefsir Kitaplarının İsimlerine Dair”, 106.

karşıtı olarak gördüğü güçlerin sultasına duyduğu tepkinin yansıması olarak tefsirime *Fî Zılâli'l-Kur'ân* ismini tercih etmiş, Kur'ân'ın gölgesinde bir yaşamın önemini vurgulamıştır.

Bir tefsir eserini isimlendirmenin en sık olanı müfessirine nispetle yapılandır. Eser isimlerinde yazar isimlerine nispetle isimlendirme örnekleri geçmişten günümüze kadar görülmektedir. Buna Osmanlı döneminde hem müellif ismine hem de kelime anlamına uygun olarak Sırrı Paşa'nın (ö. 1313/ 1895) kaleme aldığı muhtasar mahiyette *Sırr-ı Kur'ân*, *Sırr-ı Furkân*, *Sırr-ı İnsân*, *Sırr-ı Meryem*, *Sırr-ı Tenzîl* gibi tefsir çalışmaları örnek verilebilir. Bunlar tam tefsirler olmasa da müellifi Selim Sırrı Paşa'nın kendi ismine de telmihte bulunması bakımından dikkatleri çekmektedir. Bu durumun en etkili örneği ise Celâleddin es-Süyûtî'nin (ö. 911/ 1505) hocası Celâleddin el-Mahallî'nin (ö. 864/ 1459) yarım bıraktığı ve asıl adı *Tefsîrû'l-Kur'ân* olup *Lübbü't-Tefâsîr* (Tefsirlerin Özü) diye de olan eseri üzerine yazdığı tekmiledir. Her iki müfessirin adıyla anılarak *Tefsîru'l-Celaleyn* şeklinde meşhur olmuş, asıl ismi neredeyse unutulmuştur.¹⁹⁵

Tefsir tarihinde etkili olmuş eserlerden biri olarak Begavî'nin (ö. 516/ 1122) *Meâlimü't-Tenzîl*'inin isimlendirme süreci de dikkat çekmektedir. Müfessirine nispetle *Tefsîru'l-Begavî* şeklinde meşhur olmuş olup ayrıca müellifin lakâbına nispetle *Tefsîru'l-Ferrâ* olarak da bilinir.¹⁹⁶ Eserine koyduğu ismin sebep-i tesmiye bilgisini tefsirinin mukaddimesinde Begavî şöyle anlatmaktadır: “Yakın arkadaşlarımdan bir grup, ilim öğrenmek için bana gelerek Kur'ân'ın meâlimi (vahyin işaret ettiği mânalar) ve ayetlerin tefsiri hakkında bir kitap yazmamı istediler. Ben de icabette bulundum.”¹⁹⁷ Buradan eser isminde etkili olan hususun bu talep olduğu anlaşılmaktadır. Bu eser üzerine ihtisar çalışması kaleme alan Hâzin (ö. 741/ 1340) de tefsirine Begavî'nin Mealimu't-Tenzîl'ine nisbetle *Lubâbu't-Te'vîl fî Maâni't-Tenzil* ismini vermiştir. Bunda iki eser arasındaki ihtisar ilişkisinin yanı sıra, Hâzin'in bu ismi, tefsirini kendisine örnek alıp görüşlerini beğendiği Begavî dolayısıyla verdiği anlaşılmaktadır.¹⁹⁸ Tefsirin ortaya çıkma serüvenine işaret eden bir isim olarak da İbn Bâdîs'in (ö. 1359/ 1940) ders takrirlerinden oluşan tefsiri *Mecâlisü't-Tezkîr min Kelâmi'l-Hakîmi'l-Habîr*'i zikredilmelidir.

¹⁹⁵ Ali Akpınar, “Tefsîrû'l-Celâleyn”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: İSAM Yay., 2011), 40/294-295.

¹⁹⁶ Ali Eroğlu, *Müfessir Bağavî, Hayatı ve Tefsirindeki Metodu*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 1987), 21-121.

¹⁹⁷ Hüseyin b. Mes'ûd el-Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl (Tefsîru'l-Begavî)*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr vd. (Riyad: Dâr Tayyibe, 1989), 1/34.

¹⁹⁸ Koçyiğit, “Müfessirleri Tefsir Yazmaya Sevk Eden Amiller”, 124.

Eser isimlerinin en ilginç örneklerinden birini ise tarih düşürme metodu ile Muhammed b. Ömer Nevevî (ö. 1316/ 1898) vermiştir. *Merâhu Lebîd li-Keşfi Ma'ne'l-Kur'âni'l-Mecîd* adlı eserinin mukaddimesinde Nevevî, tefsirinin sebep-i tesmiyesinde dair verdiği “وسميته مع الموافقة” kaydından bu anlaşılmaktadır.¹⁹⁹ Burada yer alan “tarihine uygun olarak isimlendirdim” kaydının, bir olayın tarihini bir mısra, beyit veya ibare içinde ebced hesabına uygun şekilde belirtme sanatı olan tarih düşürme metodunu ifade ettiği düşünülmektedir.²⁰⁰ Nitekim tefsirin isminin ebced hesabı uygulandığında, eserin kaleme alındığı döneme işaret ettiği tespit edilmiştir. Nevevî, her sûrenin başında o sûrenin kaç âyet, âyetlerinin kaç kelime, kelimelerin ise kaç harften oluştuğunun bilgisini vermesi de hesap ve rakamlarla uğraştığını göstermektedir. Böylece eserini bitirdiği tarihi düşürerek isim olarak da tercih ettiği görüşü netlik kazanmaktadır. Bununla birlikte Nevevî'nin Cin sûresi'nin 72/19. ayeti olan (وَأَنَّهُ لَمَّا قَامَ عَبْدُ اللَّهِ يَدْعُوهُ كَادُوا يَكُونُونَ عَلَيْهِ لِبَدًا) (Allah'ın has kulu kalkıp da Rabbine dua ve ibâdet etmeye başlayınca, onlar neredeyse birbirini çiğnercesine onun başına üşüştüler, keçe gibi birbirine geçtiler.)” ayetine telmih yaptığı da düşünülebilir. Buna göre tefsirinin isminden “Kur'ân'ın manalarının keşfinde (keçe/ yün misali) iç içe geçmiş hususların derli toplu sunulması” manasını da anlaşılabilmektedir. Böylece müfessirin anlamı da gözeterek söylenmesi en zor tarih düşürme türlerinden olan manen tam tarih düşürme metodunu kullandığı ifade edilebilir.²⁰¹ Sebeb-i tesmiye açısından bu nadir örnek dahi tefsir isimlerinde isim muhteva uyumunun gözetildiğinin önemli bir göstergesidir.

¹⁹⁹ Muhammed b. Ömer Nevevî, *Merâhu Lebîd li-Keşfi Ma'ne'l-Kur'âni'l-Mecîd*, thk. Muhammed Emin es-Sannavî, (Beyrut: Dârul Kütübil İlmîyye, 1996), 1/3-7.

²⁰⁰ Turgut Karabey, “Tarih Düşürme”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 2011), 40/80-82.

²⁰¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Nevevî, *Merâhu Lebîd*, 1/3-7; Karabey, “Tarih Düşürme”, 40/80-82.

inciler mesabesinde nakledilen rivayetleri esas alan tefsir şeklinde ifade etmek mümkündür. Bunun muhtevasıyla da uyumlu olduğu görülmektedir.

Tefsir’de isim müsemma ilişkisi gözetilerek koyulmuş eserlerden bir diğeri de Necmeddin Nesefî’nin (ö. 537/ 1142) *et-Teysîr fî’t-Tefsîr* adlı eseridir. Eserin ismi tefsir’de kolaylaştırmayı ifade etmesi bakımından müfessirin yazma gayesini ortaya koymaktadır. Eserde muhakkikin önsözünde belirtildiği üzere Nesefî tefsirini ismin müsemmasıyla uyumlu olacak biçimde isimlendirmiştir. Zira söz konusu tefsir, kendisini okuyan kimseler için anlamayı kolaylaştırıcı (müyesser) bir özelliğe sahiptir.²⁰⁴ Nesefî, uzunca kaleme aldığı mukaddimenin hamdele bölümünden sonra Kurân’ın birçok sıfat ve özelliklerini saymaktadır. Bu sıfatlardan biri olarak da “müyesser” ismini zikrederek belki de tefsirinin kolay ve anlaşılır olan Kurân ile aynı özelliğe sahip bir tefsir olmasını istediğine işaret etmiştir. Mukaddimenin sonraki bölümünde ilim ehli insanlardan oluşan kalabalık bir topluluğun kendisinden sehl-i mümteni ve okunması kolay olan, pek çok güzellikleri içine alan kısa ve veciz bir tefsir kaleme alması hususunda ısrarla durmaları üzerine yaşadığı zorluklara rağmen böyle bir eseri yazdığını ifade eder.²⁰⁵ Kaynaklarda *et-Teysîr fî’t-Tefsîr*, *et-Teysîr fî Tefsîri’l-Kur’ân*, *et-Teysîr fî İlmi’t-Tefsîr* gibi farklı formalarda geçen *et-Teysîr*, isminden de anlaşıldığı üzere kolay ve anlaşılır bir dile sahip olmasıyla bilinen²⁰⁶ dönemin önemli tefsirlerindendir.

Tefsir literatüründe isim muhteva uyumu açısından da en güzel örneklerden birini Ebu Hayyân el-Endülüsî’nin (ö.745/ 1344) tefsiri *el-Bahru’l-Muhît* adlı eseri ile verdiğini ifade etmiştik. Yine müellifin eserini ihtisar ettiği çalışması *en-Nehru’l-Mâd mine’l-Bahr* adlı muhtasarına verdiği isimde de bu durum görülmektedir. Ebu Hayyân’ın eserine bu ismi seçmesinden yazım gayesine değin birçok hususu açıkladığı mukaddimesinden ilgili kısmı buraya taşımak da fayda görülmektedir. Müellif *en-Nehru’l-Mâd mine’l-Bahr* adlı muhtasarının mukaddimesinde isim seçiminde olduğu gibi eserini yazım gayesini de edebi bir üslup ile dolaylı olarak şöylece anlatır: “İlm-i tefsire dair *Bahru’l-Muhit*’i telif ettiğimde, iyi yüzücülerin dahi uzunluğu sebebiyle onu katetmekten aciz kaldıklarını, içine dalan kimsenin zor kurtulduğunu gördüm. Bu sebeple susuz kalanın susuzluğuna kanacağı, miskinlerin de güzelliğinin sarhoşluğu ile canlanacağı, kollar halinde çağlayan ve tüm tazeliğiyle yine *Bahr*’e

²⁰⁴ Ebû Hafs en-Nesefî, *et-Teysîr fî’t-Tefsîr*, thk. Mâhir Edîb Habbûş, (Beyrut: Dâru’l-Lübâb, 2019), 1/ 7-8.

²⁰⁵ en-Nesefî, *et-Teysîr*, 5-7.

²⁰⁶ Ali Kaya, “Ömer Nesefî’nin *et-Teysîr fî’t-Tefsîr* Adlı Tefsirinde Münâsebâtü’l-Kur’ân”, *Uluslararası Orta Asya’dan Anadolu’ya İslâmî İlimler Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. Murat Şimşek vd. (Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları, 2021), 821.

ulaşan bir *nehir* akıtmaya karar verdim. Nitekim bu nehrin değerinden de ödün vermedim, aralara derç ettiğim incilerde daha az ile iktifa ettim ki, dalıp inciler çıkarmak isteyeninin niyetini bozmaması ve derinliklerinde bulacağı fikirler ile mesrur olması için kendine has özellikler taşımasına da özen gösterdim. Yine bu *Nehr*'e, *Bahr*'in derinliklerinde olan bazı kaviller ile sağlam delillere dayanmayan irabı almamaya, sözün özünü zedeleyecek, belâgat ve fesahatini kaldıracak derecede parçalamamaya gayret ettim... İşte bu *Nehr*'in incilerini *Bahr*'den özenle toplayıp, zamanın ve zeminin uygunluğuna göre dağıttıktan sonra, eserin adını da *en-Nehru 'l-Mâd mine 'l-Bahr* koydum".²⁰⁷

Müellifin bu mukaddimesi birbirinin ihtisarı olan her iki eserine ve bu eserlerin isimlendirme süreçlerine ve isim müsemmâ ilişkisine dair çok kıymetli değerlendirmeleri içermektedir. Buna göre ilk yazdığı eserin içerdiği yoğun bilgiler ve özellikle Arap dili ve belâgatına dair inceliklerin tıpkı bir derya gibi olduğunu belirterek, bu deryaya dalanların, boğulmamak için iyi birer dil ustası olmaları gerektiğini söylemiştir. Nitekim bildiğimiz kadarıyla Ebu Hayyân, *Bahru 'l-Muhît*'ini dil ustası Zemahşerî'ye reddiye olarak da yazmıştır. Eserin muhtevası bu sebeple mübtedi yahut sıradan tefsir talebelerinin anlamada güçlük çekeceği yoğun dil tahlilleri içermektedir. Ayrıca buradaki dil inceliklerinin de hiç gereksiz şeyler olmadığı, denizin dibindeki inciler mesabesinde olduğu müellif tarafından isabetli olarak ifade edilmektedir. Bu durumu anlamayıp içinde kaybolanları da iyi yüzme bilmeyip denizde kaybolan kimselere benzetmektedir. İkinci eseri olan *en-Nehr* adlı asıl tefsirinden ihtisar ettiği çalışmasını da müellif isim muhteva uyumu açısından çok yerinde isimlendirmiş ve bunu da iyi bir şekilde ifade etmiştir. Nitekim bu eserin önceki kadar yoğun dil inceliklerini içermediğini, ancak her ihtiyaç düzeyine hitap edecek bilgileri muhtevi olduğunu belirtmiştir. Her iki eser karşılaştırıldığında aralarında ciddi düzeyde farklılıklar olduğu görülmektedir. Buna göre ilgili tefsir ve muhtasarının hem isim hem de muhteva uyumu açısından en güzel örneklerden biri söylenmelidir.

²⁰⁷ Ebu Hayyan Muhammed b. Yusuf el-Endülûsî, *en-Nehru 'l-Mâd mine 'l-Bahri 'l-Muhît*, thk. Ömer el-Es'ad, (Beyrut: Daru'l-cil, 1995), 1/23-24.

Ulûmu'l-Kur'ân'a dair yazılan eserlerde de genel olarak isim-müsemma uyumunun gözetildiğini söylemek mümkündür. Erken dönemden itibaren kaleme alınan *Garîbu'l-Kur'ân*, *Mecâzü'l-Kur'ân*, *Meâni'l-Kur'ân*, *Î'râbu'l-Kur'ân* gibi hem tefsir hem de ulûmu'l-Kur'ân eserlerinde bunu görmek mümkündür. Bir iddiaya göre zikredilen terkipler esasında *Garîbu'l-Kur'ân*'ın farklı isimleri olup bu üst başlık altında değerlendirilmelidir. Ancak bu eserler isim-müsemma uyumu açısından incelendiğinde, genellikle muhtevalarıyla uyumlu oldukları birbirinin aynısı olmadıkları görülmektedir.²⁰⁸ Örneğin kökleri İbn Abbas'a kadar uzanan ve *Garîbu'l-Kur'ân* olarak adlandırılan eserler Kur'ân'da farklı dil ve lehçelerden Arapçaya giren ve manası kapalı olan lafızların açıklandığı eserler iken, *Meâni'l-Kur'ân* eserlerine bakıldığında bunların daha çok lafızların gramatik yönünü ele aldıkları görülmektedir. Netice itibariyle filolojik tefsirler olmaları bakımından bir birlik olduğu ancak muhteva itibariyle farklı eserler olduğu söylenebilir.²⁰⁹ Fikhî tefsirler olarak da isimlendirilip ahkâm yani ibâdât, muâmelât ve ukûbât gibi konulara taalluk eden ayetlerin tefsirini konu edinen ilme ve bu alanda yazılan eserlerin ortak ismine *Ahkâmü'l-Kur'ân* adı verilmektedir. Bu isim hem söz konusu ilmi ifade etmek hem de eser isimlendirmelerinde kullanılan bir isim olmaktadır.²¹⁰ Bir diğer örnek olarak Süyûtî'nin (ö. 911/ 1505) Kur'ân ilimlerine dair kaleme almış olduğu *Katfû'l-Ezhâr*'ının muhtasarı olan, âyet ve sûreler arası münasebete dair eseri *Tenâsüku'd-Dürrer fî Tenâsübi's-Süver* adlı eseridir. Müellif söz konusu eserini bu isimle bahsedilen münasebet ve uyumu bir gerdanlıkta dizili bulunan inci tanelerinin uyumuna benzeterek isimlendirmiştir.²¹¹

²⁰⁸ Aydın Temizer, “İlk Dönem Dilbilimsel Tefsir Literatürüne Dair Bir Analiz -Garîbu'l-Kur'ân Örneği-”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 1*, (2018): 37-50.

²⁰⁹ İsmail Aydın, “Meâni'l-Kur'ân”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2019), EK-2/

²¹⁰ Hikmet Koçyiğit, “Tefsir Kitaplarının İsimlerine Dair”, *Pamukkale Ü. İlahiyat F. Dergisi 3*, (2015): 101.

²¹¹ Koç, *Tefsir El Kitabı*, 414-417.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE TEFSİRDE İSİMLENDİRME

1. TEFSİRİN TARİHİ SEYRİ İÇERİSİNDE İSİMLENDİRMENİN YERİ

Klasik dönemden çağdaş döneme tefsir literatürü, tabakât ve bibliyografya türü eserlerin incelenmesi ile derinlemesine okunmaya elverişli hale gelmektedir. Ancak böylesi bir çalışmada eserleri tabakalar üzerinden vermek yerine tefsir tarihinin dönemler üzerinden tasnif edilerek okunmasının daha uygun olacağı düşünülmektedir. Geçmişten günümüze tefsir tarihi farklı şekillerde tasnife tabi tutulmuştur. Konunun dönem tasnifi ve isimlendirmeleri kısmı ayrı bir çalışma alanı olduğundan burada günümüz akademik çalışmalarında kabul edilen dönemlendirme esas alınmıştır. Yapılan son çalışmalar da göstermektedir ki söz konusu dönem tasniflerinde “Teşekkül, Sistemleşme, Tekâmül, Tahkik, Tecdîd ve Çağdaş Dönem” şeklinde altılı isimlendirmenin kullanılması oldukça tutarlıdır.²¹²

1.1. Teşekkül Dönemi

Hz. Peygamber’in (s.a.v) yirmi üç yıllık nübüvvet sürecinin tefsir tarihine dahil olduğu kimi âlimlerce kabul görmektedir. Bununla birlikte daha çok Kur’ân’ın Kur’ân’la tefsiri olarak karşımıza çıkan bu tebliğ ve irşâd dönemi, oldukça sınırlı düzeyde tefsir rivayetini içine almaktadır. Dolayısıyla yapılan son araştırmalara göre Hz. Peygamber’in yahut sahabenin birtakım ayetleri izah etmesinin (tefsîrû’l-Kur’ân bi’l-Kur’ân) tefsir ilminin başlangıcı olamayacağı aşîkardır. Bu sebeple Süyûtî *el-İtkân*’ın tabakâta dair bölümünde tefsirde şöhret bulmuş öne çıkan on sahabîye yer verir. Bunlar dört halife ile Abdullah b. Mes’ûd (ö. 32/ 652-53), Abdullah b. Abbas (ö. 68/ 687-88), Übey b. Kâ’b (ö. 33/ 654), Zeyd b. Sâbit (ö. 45/ 665), Ebû Mûsâ el-Eş’arî (ö. 42/ 662-63) ve Abdullah b. Zübeyr’dır (ö. 73/ 692). Dört halifenin içinden kendisinden en çok rivayetin ulaştığı kişi ise Alî b. Ebî Tâlib’dır (ö. 40/ 661). Ondan çokça rivayetin bulunmasının vefatının diğer üç halifeden sonra olması gibi birtakım sebepleri vardır. Suyûtî, Muhammed b. Sâib el-Kelbî’nin (ö. 146/ 763) tefsiri ile Mukâtil b. Süleyman’ın tefsirine dair bilgi verirken bu ikisini karşılaştırır. Mukâtil’in itikadı farklı mezheplere meyli olduğunu ifade ederek Kelbî tefsirinin daha ziyade tercihe şayan olduğunu söyler. Daha sonra tâbiun müfessirlerine geçer. Tefsir ilminde behresi olan âlimler Saîd b. Cübeyr (ö. 94/ 713), Mücâhid b. Cebr (ö. 103/ 721), İkrime (ö. 105/ 723), Dahhâk (ö. 105/ 723), Tâvûs b. Keysân (ö. 106/ 725), Atâ b. Ebû Rebâh (ö. 114/ 732), Alkame b. Kays (ö. 62/ 682), Esved b. Yezîd (ö.

²¹²

Kaya, *Taberî Tefsiri’nin Kaynaklar*, 24-60.

75/ 694), İbrahim en-Nehaî (ö. 96/ 714), Şa'bî (ö. 104/ 722), Muhammed b. Ka'b el-Kurazî (ö. 108/ 726), Zeyd b. Eslem (ö. 136/ 754) ve talebeleri gibi âlimlerdir.²¹³

Başta İbn Abbas olmak üzere sahabenin bazısının dilsel izahlar ile sebep-i 61üzul bilgisine dair naklettikleri rivayetler, baştan sona bir tefsir eseri meydana getirecek derecede kapsamlı değildir. Yine tâbiîn döneminde de birçok âlimin tefsir kaleme aldığı bilgisi bulunmaktadır. Fakat bu dönemden de baştan sona tam bir tefsir kitabı günümüze ulaşmış değildir. Tabiûn'dan sonra görüşlerini tefsirlerini nakleden tebeu't-tâbiîn nesli gelir ki bunların başında Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/ 814), Vekî' b. Cerrâh (ö. 197/ 812), Şu'be b. Haccâc (ö. 160/ 776), Yezîd b. Hârûn (ö. 206/ 821), Abdürrezzâk es-San'ânî (ö. 211/ 826-27), Âdem b. Ebû İyâs (ö. 220/ 835), İshâk b. Râhûye (ö. 238/ 853), Ravh b. Ubâde (ö. 205/ 820), Abd b. Humeyd (ö. 249/ 863- 64) gibi pek çok ismi zikreden Suyûtî, etbâu't-tâbiînden sonra gelen İbn Cerir et-Taberî'nin (ö. 310/ 923) tefsirinin tefsirlerin en kıymetlisi olduğunu dile getirir. Bununla birlikte İbn Ebû Hâtim (ö. 327/ 938), İbn Mâce (ö. 273/ 887), İbn Merdûye (ö. 410/ 1020), İbn Hibbân (ö. 354/ 965) ve İbnü'l-Münzir en-Nisâbü'rî (ö. 318/ 930) gibilerinin tefsirlerini de sayar. Fakat bu âlimlerin tefsirleri sahabe, tâbiîn ve sonrakilere dayanma paydasında birleşirken, Taberî'nin tefsiri nakiller arası tercihte bulunulması dolayısıyla dönemin diğer tefsirlerinden ayrılmakta ve öne çıkmaktadır.²¹⁴

Tâbiûndan sonra ilk tefsir eserleri yazılmaya, Hz. Peygamber'den itibaren sözlü olarak aktarılan birikim yazıya geçirilmeye başlanmıştır. Tedvin dönemi olarak bilinen bu dönemde Süddî (ö. 127/ 745), Ali b. Ebû Talha (ö. 143/ 760), Muhammed b. Sâib el-Kelbî (ö. 146/ 763), A'meş (ö. 148/ 765) ve Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/ 767) gibi pek çok âlim tefsirle meşgul olmuştur. Bu isimlerden Ali b. Ebû Talha'nın (ö. 143/ 760) tefsir sahîfesi meşhurdur. *Sahîfetü Alî b. Ebî Talha* olarak bilinen eser, İbn Abbas'tan Mücâhid vasıtasıyla gelen rivayetleri içermektedir. Bu eser tefsir ilminin tedvin dönemindeki ilk eserleri arasında olması bakımından oldukça önemlidir. Erken dönemden günümüze ulaşan en eski eserlerden olması sebebiyle isimlendirme açısından “tefsir sahîfesi” isminin öncelikle kullanıldığını söylemek mümkündür. Yine bu dönemde Süddî'nin de bir tefsir kaleme aldığı kaynaklarda ifade edilmektedir. Muhammed b. Sâib el-Kelbî de yine tefsir sahibi müelliflerdendir. Bu dönemde yaşayan el-

²¹³ Suyûtî, *el-İtkân*, 1/ 783-788. Ayrıca bk. Mustafa b. Abdullah Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-Zünûn 'an Esmâi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, thk. Mehmet Şerefettin Yaltkaya, (Beyrut: Dâr-u İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1941), 1/ 430.

²¹⁴ Suyûtî, *el-İtkân*, 1/ 788.

Cu'fi'nin (ö. 128/ 745) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı²¹⁵, Ca'fer-i Sâdık'ın (ö. 148/ 765) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı²¹⁶ varlığını bildiğimiz te'lîf tefsirlere örneklik teşkil eder.

Günümüze ulaşan ilk tam tefsir olması sebebiyle ayrı bir değeri olan Mukâtil b. Süleyman'ın tefsirini tekrar zikretmek gerekmektedir. Hicrî II. asırda yazılan ve günümüze ulaşan tefsirler içerisinde başlı başına mukaddimesi bulunan ilk tefsir Mukâtil'in tefsiridir.²¹⁷ Mukaddime kısmında Mukâtil'in, tefsirini başta tâbiûn olmak üzere çeşitli âlimlerden tahdîs etmek suretiyle te'lîf ettiği geçmektedir. Mukâtil'den nakledilen haberlere yer verilen mukaddimedeki Kur'ân okumanın, öğrenmenin ve onun te'vîlini bilmenin önemi ortaya konulur.²¹⁸ Mukâtil b. Süleyman tefsirinde varlık-kelam arasında ilişki kurmakta ve birçok ayette te'vîl faaliyetini icra etmektedir.²¹⁹ Diğer rivâyet tefsirlerinde olduğu gibi erken dönemde kaleme alınan tefsirlerde de müfessirin bir yorumu ve rivayetler arası tercihinin olması bakımından dirâyete bakan yönlerinin mevcut olduğu söylenebilir.

Kaynaklarda Mukâtil'den sonra yaşamış ve tefsir te'lîf etmiş isimlerin kaleme aldıkları tefsirlere bakıldığında sırasıyla Şu'be b. Haccâc'ın (ö. 160/ 776) *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm*'i, Süfyân-ı Sevrî'nin (ö. 161/ 767) *Tefsîru Süfyâni's-Sevrî*'si, es-Sekafi'nin (ö. 161/ 778) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı²²⁰, İbn Rüstem'in (ö. 171/ 787) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı²²¹, el-Adevî'nin (ö. 182/ 798) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı²²², Hüseyin b. Beşîr'in (ö. 183/ 799) *et-Tefsîr*'i, İbn Uleyye'nin (ö. 193/ 809) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı²²³, Vekî' b. Cerrâh'ın (ö. 197/ 812) *Kitâbü't-tefsîr*'i, Süfyân b. Uyeyne'nin (ö. 198/ 814) *Tefsîru Süfyân b. Uyeyne*'si, Yahyâ b. Sellâm'ın (ö. 200/ 815) *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*'ı, İbn Muhârik'in (ö. 200 civarı/ 815) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı²²⁴, Ebû Bekir el-Esam'ın (ö. 200/ 816) *Tefsîrû'l-Esamm*'ı²²⁵ veya *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı, Ravh b. Ubâde'nin (ö. 205/ 820) *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Kerîm*'i, Yezîd b. Hârûn'un (ö. 206/ 821) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı, Muhammed b. Amr el-Vâkîdî'nin (ö. 207/ 822) *Tefsîrû'l-Vâkîdî*'si²²⁶, Abdürrezzâk es-

²¹⁵ Âdil Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm ve hattâ'l-Asri'l-Hâdir*, (Beyrut: Müessesetü Nüveyhizi's-Sekafiyye, 1983), 1/124.

²¹⁶ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 126.

²¹⁷ Ali Bulut, *Erken Dönem Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Açısından Değerlendirilmesi*, (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Doktora Tezi, 2009), 54.

²¹⁸ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîrû Mukâtil*, (Beyrût: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, 2002), 1/ 25- 29.

²¹⁹ Ömer Türker, *Mukâtil b. Süleyman'ın Kur'ân'ı Te'vil Yöntemi*, (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1999), 82.

²²⁰ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 195.

²²¹ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 265.

²²² Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 265.

²²³ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 87.

²²⁴ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 163.

²²⁵ Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-Zünûn*, 1/ 443.

²²⁶ Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/ 29.

Sanânî'nin (ö. 211/ 826-27) *et-Tefsîr*'i, Kabîza b. Ukbe'nin (ö. 215/ 830) *et-Tefsîr*'i²²⁷, Ebû Nuaym b. Dükeyn'in (ö. 219/ 834) *et-Tefsîr*'i, en-Nehdî'nin (ö. 220/ 835) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'i²²⁸, el-Betâyenî'nin (ö. 224'ten önce/ 839) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'i²²⁹, İbn Faddâl'in (ö. 224/ 839) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'i²³⁰, İbn Keysân'ın (ö. 225/ 840) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'i²³¹, Hüseyin b. Dâvûd el-Missîsî'nin (ö. 226/ 840) *Tefsîru Süneyd*'i²³² zikredilmektedir.

Saîd b. Mansûr'un (ö. 227/ 842) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'i²³³ veya *Tefsîrû Saîd b. Mansûr*'u²³⁴, Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe'nin (ö. 235/ 849) *Tefsîrû İbn Ebî Şeybe*'si, el-Mervezî'nin (ö. 235/ 849) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'i²³⁵, İshâk b. Râhûye'nin (ö. 238/ 853) *et-Tefsîr*'i, Ebû'l-Hasan İbn Ebû Şeybe'nin (ö. 239/ 853) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı, el-Bîkendî'nin (ö. 243/ 857) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'i²³⁶, er-Ressî'nin (ö. 246/ 860) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'i²³⁷, Fellâs'ın (ö. 249/ 864) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'i, Abd b. Humeyd'in (ö. 249/ 863-64) *et-Tefsîr*'i veya *Tefsîrû'l-Kur'ân*'i²³⁸, el-Belhî'nin (ö. 244/ 858) *et-Tefsîr*'i²³⁹, Ali b. Hucr'un (ö. 244/ 858-59) *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ı, İbn Mehziyâr'ın (ö. 250/ 865 civarı) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'i²⁴⁰, ed-Devrakî'nin (ö. 252/ 866) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'i²⁴¹, Dârimî'nin (ö. 255/ 869) *et-Tefsîr*'i, Eşec el-Kindî'nin (ö. 257/ 871) *Tefsîrû'l-Eşec*'i²⁴², İbnü'l-Furât'ın (ö. 258/ 872) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'i²⁴³, Şîî âlim Fazl b. Şâzân en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 260/ 879) *Tefsîrû'l-Fazl b. Şâzân*'ı da bunlar arasındadır.

Hasan el-Askerî'nin (ö. 260/ 874) *Tefsîrû'l-İmâm el-Hasan el-Askerî*'si, Bakî b. Mahled'in (ö. 276/ 889) kütüphanelerde yazmasına rastlanmayan, Taberî'nin tefsiri ile mukayese edilmesi dolayısıyla rivayet ağırlıklı olduğunu anladığımız²⁴⁴ *Tefsîrû'l-Bakî*'si²⁴⁵ veya *et-Tefsîrû'l-Kebîr*'i, el-Beyyânî'nin (ö. 276/ 890) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'i²⁴⁶, Ebû Hâtım er-

227 Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 435.

228 Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 693.

229 Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 141.

230 Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 141.

231 Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 271.

232 Kaya, *Taberî Tefsiri'nin Kaynakları*, 304.

233 Mehmet Efendioğlu, "Saîd b. Mansûr", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 2008), 35/ 562.

234 Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-Zünûn*, 1/ 449.

235 Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 205.

236 Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 727.

237 Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 431.

238 Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 253.53

239 Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 465.

240 Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 389.

241 Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 740.

242 Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-Zünûn*, 1/ 442.

243 Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 55.

244 M. Yaşar Kandemir, "Bakî b. Mahled", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay. 1991), 4/ 542.

245 Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-Zünûn*, 1/ 444.

246 Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 435.

Râzî'nin (ö. 277/ 890) *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-Azîm*'i, ez-Za'ferânî'nin (ö. 279/ 892) *et-Tefsîr*'i²⁴⁷, Cehdamî'nin (ö. 282/ 896) *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ı, es-Sekafî'nin (ö. 282/ 895) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'i²⁴⁸, Ebû Hanîfe Dîneverî'nin (ö. 282/ 895) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı, el-Haffâf'ın *et-Tefsîrû'l-Kebîr*'i²⁴⁹, ed-Dimyâtî'nin (ö. 289/ 902) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı²⁵⁰, Mufaddal b. Seleme'nin (ö. 290/ 903 sonrası) *Ziyâü'l-Kulûb fî Meâni'l-Kur'ân fî Garîbihî ve Müşkilih* adlı tefsiri (*Meâni'l-Kur'ân* eseri olduğu kaydı vardır.²⁵¹), İbn Faddâl'in (ö. 290/ 903) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı²⁵², Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî'nin (ö. 291/ 903) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı²⁵³, el-Esedî'nin (ö. 294/ 906) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı²⁵⁴, İbn Ma'kil'in (ö. 295/ 908) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı²⁵⁵, el-Hâdî İlâ'l-Hakk'ın (ö. 298/ 911) dedesi ve amcasının başlamış olduğu tefsirin tekmlisi olduğu kaydedilen *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı²⁵⁶, Nesâî'nin (ö. 303/ 915) *Kitâbü't-Tefsîr*'i (Tefsîrû'n-Nesâî), en-Nâsır el-Alevî'nin iki ciltlik *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı²⁵⁷ sayılabilir. Söz konusu eserlerden Mufaddal b. Seleme'ye nisbet edilen *Ziyâü'l-Kulûb* dışında diğer isimler birbirine bazı nüans farklılıklarıyla birlikte benzemektedir. Bu dönemdeki tefsirlerin daha ziyade müellifine nispetle anılmakla birlikte *et-Tefsîr*, *Tefsîrû'l-Kur'ân* gibi genel isimlerle de zikredildiği görülür. Yine bu dönemde yaşamış olup vefat tarihi tam olarak bilinmeyen ed-Dimeşkî'nin *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı da döneme eklenebilir.

Teşekkül döneminde işârî tefsirin ilk eserleri de yazılmaya başlanmıştır. Bu dönemde yaşamış olan müelliflerden Sehl et-Tüsterî (ö. 283/ 896), *Tefsîrû't-Tüsterî* olarak bilinen *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-Azîm*'i yazmıştır. Bu tefsir tam tefsir olmayıp her sûrenin belli başlı ayetlerinin tefsirini içermektedir. Tüsterî'nin tefsiri kendisinden sonraki işârî tefsirlere kaynak teşkil etmiştir.²⁵⁸ Aynı yıl vefat eden es-Sekafî'nin (ö. 283/ 896) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı kaynaklarda ismi geçen tefsirlerdendir.²⁵⁹ Sümâlî'nin (ö. 150/ 767) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı da döneme dahil edilebilir. Sa'lebî *el-Keşf*'te kendisinden alıntı yapmıştır.²⁶⁰ Ayrıca tam tefsir olarak sayılmasalar bile bu dönemin tefsirle ilgili lugat ağırlıklı eserleri *Garîbü'l-Kur'ân*, *Meâni'l-*

²⁴⁷ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 126.

²⁴⁸ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 87.

²⁴⁹ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 196.

²⁵⁰ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 109.

²⁵¹ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 681.

²⁵² Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 357.

²⁵³ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 271.

²⁵⁴ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 233.

²⁵⁵ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 23.

²⁵⁶ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 728.

²⁵⁷ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 142.

²⁵⁸ Mustafa Öztürk, "Sehl et-Tüsterî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 2009), 36/322.

²⁵⁹ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 18.

²⁶⁰ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 117.

Kur'ân, *Mecâzü'l-Kur'ân* vs. türündedir. Bu türlere örnek olarak Ebân b. Tağlib'in (ö. 141/ 758) *Garîbü'l-Kur'ân*'ı, Ferrâ'nın (ö. 207/ 822) *Meâni'l-Kur'ân*'ı, Ma'mer b. Müsennâ'nın (ö. 209/ 824) *Mecâzü'l-Kur'ân*'ı, Ahfeş'in (ö. 215/ 830) *Meâni'l-Kur'ân*'ı, Ebu Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/ 838) *Meâni'l-Kur'ân*'ı, İbn Kuteybe'nin (ö. 276/ 889), *Garîbü'l-Kur'ân*'ı verilebilir.

1.2. Sistemleşme Dönemi

Tefsirde sistemleşme dönemi Taberî ile başlatılır. Nitekim İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/ 923) *Câmiu'l-Beyân* adlı eserinde tefsire dair dağınık haldeki malzemeyi tefsirinde bir araya getirmiştir. Sistemleşme dönemindeki tefsirlere ayrıca el-Büceyrî'nin (ö. 311/ 923) *Tefsîrü'l-Kur'ân*'ı²⁶¹, İbn Cüzeyme'nin (ö. 311/ 924) *Tefsîrü'l-Kur'ân*'ı²⁶², İbn Şureyh'in (ö. 316/ 928) *Tefsîr-i Kebîr*'i²⁶³, İbnü'l-Münzir en-Nisâbü'rî'nin (ö. 318/ 930) *et-Tefsîr*'i, Nakkâş'ın (ö. 351/ 962), *Şifâü's-Sudûr*'u, Mâtürîdî'nin (ö. 333/ 944) *Tevîlâtü Ehli's-Sünne ve Tevîlâtü'l-Mâtürîdiyye* isimleriyle de bilinen *Tevîlâtü'l-Kurân*'ı sayılabilir. Bu asırda filolojik tefsir de oldukça gelişmiş ve kıymetli eserler verilmiştir. Bu türün en önemli eseri Zeccâc'ın (ö. 311/ 923) *Meâni'l-Kurân ve İrâbüh* adlı eseridir. Mu'tezilî müfessirlerden Ebû Ali el-Cübbâi'nin (ö. 303/ 916) *Tefsîrü'l-Kurân*'ı, Ka'bî'nin (ö. 319/ 931) *et-Tefsîrü'l-Kebîr*'i, Mu'tezilî âlim Ebû Müslim el-İsfahânî'nin (ö. 322/ 934) *Câmiu't-Tevîl li-Muhkemi't-Tenzîl (Şerhu't-Tevîl)* adlı eseri de bu dönemin te'lifâtındandır. Şîi müfessirlerden ise Muhammed b. Mes'ûd el-Ayyâşî'nin (ö. 320/ 932) kendisine nispetle anılan *Tefsîrü'l-Ayyâşî* adlı tefsiri, Ali b. İbrâhim el-Kummî'nin (ö. 329/ 941) *Tefsîrü'l-Kummî* adlı tefsiri verilebilir. Ayrıca bu dönem *Ahkâmü'l-Kur'ân*'a dair gelişmelere de sahne olmuştur. Dönemin öne çıkan eseri Tahâvî'nin (ö. 321/ 933) *Ahkâmü'l-Kurân*'ıdır. Yine Cessâs'ın (ö. 370/ 981) *Ahkâmü'l-Kurân*'ı da sistemleşme döneminin ürünüdür.

²⁶¹ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 399.

²⁶² Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 490.

²⁶³ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 436.

Bu döneme daha detaylı bakılacak olursa, Kuteybe b. Ahmed b. Şurayh Ebû Hafs el-Buhârî'nin (ö. 310/ 922) kaynaklarda adı geçen *et-Tefsîrû 'l-Kebîr*'i, el-Kûfî'nin (ö. 310/ 922) *Tefsîrû 'l-Kur'ân*'ı²⁶⁴, el-Bûnî'nin (ö. 310/ 922) *Tefsîrû 'l-Kur'ân*'ı²⁶⁵, el-Ehvâzî'nin (ö. 300/ 913) *Tefsîrû 'l-Kur'ân*'ı²⁶⁶, er-Ravâsî Muhammed b. el-Fadl'ın (ö. 315-316/ 928) *et-Tefsîrû 'l-Kebîr*'i²⁶⁷ İbn Ebî Davud'un (ö. 316/ 929) *Tefsîrû 'l-Kur'ân*'ı²⁶⁸, İbnü'l-Münzir en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 318/ 930) bir benzerinin yazılmadığı söylenen²⁶⁹ yazma halinde bulunan on ciltlik hacimli eseri²⁷⁰ *et-Tefsîr*'i, Abdullah b. Ahmed el-Belhî'nin (ö. 319/ 931) on iki ciltlik hacimli eseri *Tefsîrû 'l-Belhî*'si²⁷¹, İbnü'l-Münzir'in (ö. 319/ 931) *Tefsîrû 'l-Kur'ân*'ı²⁷², Tahâvî'nin (ö. 321/ 933) *Ahkâmü 'l-Kurân*'ı, Şu'be b. Haccâc el-Basrî'nin (ö. 321 / 933) *Tefsîrû 'l-Basrî* olarak meşhur olan *Uyûnu 't-Tefsîr* ismiyle müsemma olan tefsiri²⁷³ zikredilebilir.

İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327/ 938) yirmi bine yakın güvenilir rivayeti bir araya getiren tam adıyla *Tefsîrû 'l-Kurânî 'l-Azîm Müsneden anî'r-Resûl ve's-Sahâbe ve't-Tâbiîn*'i, Şîî İmâmî müellif İbnü'l-Heccâm'ın (ö. 328'den sonra/ 940) büyük olduğu ifade edilen *Tefsîrû 'l-Kur'ân*'ı²⁷⁴, İbn Bâbeveyh'in (ö. 329/ 941) *Tefsîrû 'l-Kur'ân*'ı²⁷⁵, Şîî İmâmî müellif İbnü'l-Eş'as'ın (ö. 330/ 941) *Cevâmu 't-Tefsîr*'i²⁷⁶, Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin (ö. 333/ 944) meşhur *Tevîlâtü 'l-Kur'ân*'ı, İbrahim b. İshak en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 333/ 945) *Tefsîrû 'l-Enmâtî* olarak bilinen eseri²⁷⁷, Amr b. Hüseyin el-Hirakî'nin (ö. 334/ 946) *Tefsîrû 'l-Hirakî* olarak meşhur olan tefsiri²⁷⁸, İbn Cemşâd'ın (ö. 338/ 950) *et-Tefsîr*'i, İbn Âmine'nin (ö. 340/ 950) *Tefsîrû 'l-Kur'ân*'ı²⁷⁹, İbn Abdek'in (ö. 347/ 958) *Tefsîrû 'l-Kur'ân*'ı²⁸⁰, Assâl'ın (ö. 349/ 960) günümüze ulaşmayan *Tefsîrû 'l-Kurân*'ı, İbn Düvl'ün (ö. 350/ 962) *Tefsîrû 'l-Kur'ân*'ı²⁸¹, el-Abbâsî'nin (ö. 350/ 961) *et-Tefsîr*'i²⁸², Muhammed b. Hasan Nakkâş'ın (ö. 351/ 962) *Şifâü's-Sudûr el-Mühezzeb fî*

²⁶⁴ Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 1/ 318.

²⁶⁵ Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 2/ 720.

²⁶⁶ Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 1/ 153.

²⁶⁷ Fencafîrî, *Neylû's-sâirîn*, 123.

²⁶⁸ Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 1/ 309.

²⁶⁹ Dâvudî, *Tabakâtü 'l-Müfessirîn*, 2/ 56.

²⁷⁰ Cengiz Kallek, "İbnü'l-Münzir en-Nîsâbü'rî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 2000), 21/ 159.

²⁷¹ Edirnevî, *Tabakâtü 'l-Müfessirîn*, 1/ 55. Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 1/ 303.

²⁷² Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 2/ 465.

²⁷³ Edirnevî, *Tabakâtü 'l-Müfessirîn*, 1/ 62.

²⁷⁴ Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 2/ 544.

²⁷⁵ Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 1/ 358.

²⁷⁶ Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 2/ 610.

²⁷⁷ Edirnevî, *Tabakâtü 'l-Müfessirîn*, 1/ 70.

²⁷⁸ Edirnevî, *Tabakâtü 'l-Müfessirîn*, 1/ 71.

²⁷⁹ Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 1/ 328.

²⁸⁰ Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 2/ 577.

²⁸¹ Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 1/ 60.

²⁸² Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 1/ 289.

Tefsîri 'l-Kur'ân ve *Kitâbü 't-Tefsîri 'l-Kebîr* isimleriyle de kaydedilen *Şifâü 's-Sudûr* 'u, Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü'nin (ö. 351/ 962) *Tefsîrû 'l-Kur'ân* 'ı²⁸³, el-Kûfî'nin (ö. 352/ 963) *Tefsîrû 'l-Kur'ân* 'ı²⁸⁴, İbn Ebî Osman'ın (ö. 353/ 946) *Tefsîr-i Kebîr* 'i, İbn Miksem el-Attâr'ın (ö. 354/ 965) *el-Envâr fî Tefsîri (İlmi) 'l-Kurân* 'ı, İbn Ebî Zeyneb'in (ö. 360/ 971) *Tefsîrû 'l-Kur'ân* 'ı²⁸⁵ da bunlar arasındadır. Ayrıca Taberânî'nin (ö. 360/ 971) *Tefsîr-i Kebîr* 'i, Ğulâm el-Hallâl'ın (ö. 363/ 974) *Tefsîrû 'l-Kur'ân* 'ı²⁸⁶, Muhammed b. Ali el-Kaffâl'ın (ö. 365/ 976) *Tefsîrû 'l-Kurân* 'ı, Ebü's-Şeyh'in (ö. 369/ 979) *Tefsîr* 'i (*Tefsîru Ebi's-Şeyh* veya *Tefsîrû 'l-Kur'ân*²⁸⁷), Ebû Mansûr el-Herevî'nin (ö. 370/ 981) *et-Takrîb fî 't-Tefsîr* 'i, Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin (ö. 373/ 983) kendisine nispetle anılan *Tefsîru Ebû 'l-Leys es-Semerkandî* adlı tefsiri, Cessâs'ın (ö. 370/ 981) *Ahkâmü 'l-Kurân* 'ı, İbn Bâbeveyh'in (ö. 381/ 991) *Tefsîrû 'l-Kur'ân* 'ı²⁸⁸, İbn Atiyye ed-Dımaşkî'nin (ö. 383/ 993) *Tefsîrû İbn Atiyye* 'si²⁸⁹ gibi tefsirler döneme dahil edilebilir. Sayılan eserlerden Mâtürîdî'nin tefsiri, tefsir-te'vîl ayrımının isim-muhtevâ uyumu açısından izdüşümünü tespit etmek açısından önemli tefsirlere dendir.

Dönemin özel isimlendirme bilgisinin kaynaklarda pek rastlanmadığı diğer bazı tefsirleri de bulunmaktadır. Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed'in (ö. 307-308/ 920) *Tefsîrû 'l-Kur'ânî 'l-Kerîm* 'i²⁹⁰, Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin (ö. 373/ 983) *Tefsîrû 'l-Kur'ân* 'ı²⁹¹, Ebü'l-Kâsım en-Nahvî'nin (ö. 387/ 997) *Tefsîrû 'l-Kur'ân* 'ı²⁹², Muâfâ en-Nehrevânî'nin (ö. 390/ 1000) bir başka eserinde zikrettiği *el-Beyânü 'l-Mücez* adlı eser olma ihtimali olan²⁹³ ve altı ciltlik bir tefsir olduğu kaydedilen²⁹⁴ *Tefsîrû 'l-Kur'ân* 'ı (*et-Tefsîrû 'l-Kebîr*), Ebü'l-Hasan Cürcânî'nin (ö. 392/ 1001-1002) *Tefsîrû 'l-Kur'ânî 'l-Mecîd* 'i, İbn Yahya b. Mihrân'ın (ö. 395/ 1005) *Tefsîrû 'l-Kur'ân* 'ı²⁹⁵, İbn Fâris'in (ö. 395/ 1004) *Câmiu 't-Te'vîl fî Tefsîri 'l-Kur'ân* adlı eserleri bunların bazısıdır.

²⁸³ Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 1/ 61.

²⁸⁴ Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 1/ 351.

²⁸⁵ Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 2/ 466.

²⁸⁶ Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 1/ 286.

²⁸⁷ Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 1/ 321.

²⁸⁸ Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 2/ 577.

²⁸⁹ Kâtip Çelebî, *Keşfü 'z-Zünûn*, 1/ 439. Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 1/ 316.

²⁹⁰ Edirnevî, *Tabakâtü 'l-Müfessirîn*, 1/ 72.

²⁹¹ Edirnevî, *Tabakâtü 'l-Müfessirîn*, 1/ 91.

²⁹² Fencafîrî, *Neylû 's-sâirîn*, 113.

²⁹³ Ahmet Özel, "Muâfâ en-Nehrevânî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 2020), 30/ 306.

²⁹⁴ Dâvûdî, *Tabakâtü 'l-Müfessirîn*, 2/ 324.

²⁹⁵ Fencafîrî, *Neylû 's-sâirîn*, 114.

Sistemleşme döneminin bir diğer tam tefsiri İbn Şâhin'in (ö. 385/ 996) *et-Tefsîru'l-Kebîr*'idir. Hadisçi kimliğiyle öne çıkan İbn Şâhin'in bin cüzden oluşan hacimli bir tefsir olduğu ifade edilen büyük tefsirini Süyûtî, *Muntehe't-Tefâsîr* ismiyle kaydetmektedir.²⁹⁶ Eser *Tefsîrû'l-Kur'ân* olarak da geçmektedir.²⁹⁷ Ubeydullah Esedî'nin (ö. 387/ 997) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı da kaynaklarda fazla malumata yer verilmeyen bir tefsirdir. Dönemin müelliflerinden Mısırlı âlim Muhammed b. Ali Üdfüvî'nin (ö. 388/ 998) üç yüz cüz halinde kaleme almış olduğu Kâtip Çelebi'nin *el-İstiftâ fî İlmi'l-Kur'ân* olarak verdiği²⁹⁸ *el-İstiğnâ fî Ulûmi'l-Kur'ân* adlı eseri, hem rivayet hem dirâyet metoduyla yazılan ansiklopedik mahiyette bir tefsirdir.²⁹⁹ Bu dönemde Taberî'nin *Câmi'u'l-Beyân*'ından sonra en geniş tefsirlerden biri olarak kabul edilen eser, *Tefsîru'l-Kur'ân* adıyla geçer ve müellifin onu *el-İstiğnâ* olarak isimlendirdiği ifade edilir.³⁰⁰ Üdfüvî, bu eserinde bir tefsir faaliyetinde bulunmaktan ziyade âyetlerin anlaşılması için gerekli olan ulûmu'l-Kur'ân bilgisini bir araya getirmeye çalışmaktadır. Müfessirin tefsirini tefsir veya te'vîl yerine neden ulûmü'l-Kur'ân şeklinde isimlendirdiğini muhtevasına bakarak anlamamız böylece mümkün olmaktadır.³⁰¹

Hicrî V. Asırdaki tefsirlere göz atılacak olursa Ebû Hilâl el-Askerî'nin (ö. 400/ 1009) günümüze ulaşmayan ve kaynaklarda müellifine nisbetle *Tefsîrû'l-Askerî*³⁰² veya *Mehâsinü'l-Meânî* adlarıyla da kaydedilen *el-Mehâsin fî Tefsiri'l-Kurân*'ı³⁰³, V. Asrın ilk çeyreğinde vefat etmiş olan Râgıb el-İsfahânî'nin *Tefsîru Râgıb* veya diğer adıyla *Câmiu't-Tefsîr*'i ile günümüze ulaşmayan *Tahkîkû'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân*'ı, Hüseyin b. Ali b. Hüseyin'in (ö. 418) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı³⁰⁴, el-Bestî'nin (ö. 420/ 1029) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı³⁰⁵, Sa'lebî'nin (ö. 427/ 1035) *et-Tefsîrû'l-Kebîr* veya *Tefsîrû's-Salebî* olarak da geçen tefsiri *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân* tefsirleri sayılabilir. Yine İbn Habib en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 406/ 1016) *Tefsîrû'l-Kurâni'l-Kerîm*'i, İbn Selâme'nin (ö. 410/ 1019) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı³⁰⁶, Muhammed b. el-Fadl

²⁹⁶ Ali Osman Koçkuzu, "İbn Şâhin", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay.,1999), 20/ 368.

²⁹⁷ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 392.

²⁹⁸ Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-Zünûn*, 1/ 442.

²⁹⁹ M. Suat Mertoğlu, "Üdfüvî, Muhammed b. Ali", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 2012), 42/ 282.

³⁰⁰ Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 2/ 197.

³⁰¹ M. Suat Mertoğlu, "Tefsir Tarihinde Dikkatlerden Kaçan Bir Eser: Üdfüvî'nin el-İstiğnâ fî ulûmi'l-Kur'ân'ı ve Eserin Mukaddimesi ile Fâtiha Sûresi Tefsirinin İlmî Neşri", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 25, (2011): 63-64.

³⁰² Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-Zünûn*, 1/ 453.

³⁰³ Ahmet Turan Arslan, "Askerî, Ebû Hilâl", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 1991), 3/ 490.

³⁰⁴ Fencafîrî, *Neylû's-sâirîn*, 122.

³⁰⁵ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 91.

³⁰⁶ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 710.

Ebû Bekir'in (er-Ruâsî) (ö. 416/ 1025) *et-Tefsîrû 'l-Kebîr*'i³⁰⁷, İbn Abdûn'un (ö. 423/ 1032) *Tefsîrû 'l-Kur'ân*'i³⁰⁸, Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî'nin (ö. 429/ 1038) *Kitâbü 't-Tefsîr*'i³⁰⁹, Meâfirî/ Talemenkî'nin (ö. 429/ 1037) *Tefsîrû 'l-Kurân*'ı, Ali el-Havfî'nin (ö. 430/ 1039) *el-Burhân fî Tefsîri 'l-Kurân*'ı bunlar arasındadır.

Dönemin bir başka eseri İsmâil el-Hîrî'nin (ö. 430/ 1039'dan sonra) *el-Kifâye fî 't-Tefsîr* adlı tefsiridir.³¹⁰ Kaynaklarda eserin ismi *Kifâyetü 't-Tefsîr*, *el-Kifâye*, *el-Kifâye fî 't-Tefsîr*, *Kifâye fî Tefsîri 'l-Kur'ân* şeklinde birbirine yakın farklı formlarda geçmektedir. Eserin diğer bir isminin *Ünvânü 't-Tefsîr* olduğuna dair bilgi kaynaklarda geçmekle birlikte aynı eser mi yoksa müstakil başka bir eser mi olduğu kesin değildir.³¹¹ İbnü'l-Hıdr el-Amrî el-Kâzvinî'nin (ö. 431/ 1040) *es-Sırâtü 'l-Müstakîm* ismiyle müsemma olan *Celâleyn* gibi vecîz olan tefsiri³¹², Nâsır Hisrû'nun (ö. 431/ 1040) *Tefsîrû 'l-Kur'ân*'i³¹³, ez-Zehrâvî'nin (ö. 431/ 1040) *Tefsîrû 'l-Kur'ân*'i³¹⁴, Ebû Zer el-Herevî'nin (ö. 434/ 1043) *et-Tefsîr*'i³¹⁵ veya kendisine nispetle anılan Tefsîrû Ebî Zer'i³¹⁶, Mekkî b. Ebû Tâlib'in (ö. 437/ 1045) *el-Hidâye ilâ Bulûğî 'n-Nihâye*'si, Ali b. İbrahim el-Havfî'nin (ö. 436/ 1045) *el-Burhân fî Tefsîri 'l-Kur'ân*'i³¹⁷, İsmâil b. Ali es-Semmân'ın (ö. 445/ 1053) on ciltlik *el-Bustân fî Tefsîri 'l-Kur'ân*'i³¹⁸ dönemin tefsirleri arasındadır. Mekkî b. Ebû Tâlib'in tefsiri oldukça uzun bir isme sahiptir. Tefsirin tam adı *el-Hidâye ilâ Bulûğî 'n-Nihâye fî İlmi Meâni 'l-Kur'ân ve Tefsîrihi ve Ahkâmihî ve Cümelin min Fünûni Ulûmih* şeklindedir. Ondan sonra Rûknü'lislâm el-Cüveynî (ö. 438/ 1047) ve *et-Tefsîrû 'l-Kebîr* adlı tefsiri gelir. Cüveynî'nin tefsirinde her âyeti on vecihle açıkladığı nakledilir.³¹⁹ Bu dönemde Selîm b. Eyyûb er-Râzî'nin (ö. 447/ 1055) *Ziyâü 'l-Kulûb fî 't-Tefsîr*'i³²⁰, el-Kuzâî'nin (ö. 454/ 1062) yaklaşık 40 cilt olduğu söylenen *Tefsîrû 'l-Kur'ân*'i³²¹,

³⁰⁷ Edirnevî, *Tabakâtü 'l-Müfessirîn*, 1/ 105.

³⁰⁸ Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 1/ 47.

³⁰⁹ Edirnevî, *Tabakâtü 'l-Müfessirîn*, 1/ 109.

³¹⁰ İbrahim Görener, "Hîrî", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/124-125.

³¹¹ Hüseyin Esnemez, *Müfessir İsmail el-Hîrî ve el-Kifâye fî 't-Tefsîr Adlı Eseri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 37.

³¹² Edirnevî, *Tabakâtü 'l-Müfessirîn*, 1/ 111.

³¹³ Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 1/ 172.

³¹⁴ Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 1/ 362.

³¹⁵ M. Yaşar Kandemir, "Ebû Zer el-Herevî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 1994), 10/ 270.

³¹⁶ Kâtip Çelebî, *Keşfü 'z-Zünûn*, 1/ 441.

³¹⁷ Fencafîrî, *Neylû 's-sâirîn*, 126.

³¹⁸ Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 1/ 92.

³¹⁹ Kâtip Çelebî, *Keşfü 'z-Zünûn*, 1/ 446.

³²⁰ Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 1/ 213.

³²¹ Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 2/ 533.

Şîî İmâmî müellif el-Ca'ferî'nin (ö. 463/ 1071) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı³²² da zikredilebilir. Yine bu dönemde kaleme alınan eserlerden Ebû Müslim Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Mihrâyez'd'in (ö. 459/ 1067) 20 ciltlik büyük bir tefsir olduğu kaynaklarda geçen³²³ müellifinin *Câmiu't-Te'vîl li Muhkemi't-Tenzîl* olarak tesmiye ettiği *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı³²⁴, Şîî âlim Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin (ö. 460/ 1067) *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kurân*'ı sayılabilir. Yine Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) *Letâifü'l-İşârât*'ı da bu dönemde kaleme alınmıştır.

Bu dönemde Sa'lebî'nin öğrencisi Vâhidî (ö. 468/ 1076) ise hacmine göre üçlü bir tefsir te'lifinde bulunmuştur. *el-Basît fî Tefsîri'l-Kur'ân* en hacimli tefsiri; *el-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, en muhtasarı ve *el-Vasît fî Tefsîri'l-Kurâni'l-Mecîd (el-Vasît Beyne'l-Makbûd ve'l-Basît)* diğer iki tefsirin hacimce vasatında bulunan orta hacimli tefsiridir. Dönemin bir diğer önemli ismi ve eseri Mâverdî (ö. 450/ 1058) ve kaynaklarda *Tefsîrû'l-Kurân* olarak da geçen *en-Nüket ve'l-Uyûn* adlı tefsiridir. Yine Mehdevî'nin (ö. 440/ 1048-49) *et-Taafsîlû'l-Câmi li-Ulûmi't-Tenzîl*'i, ed-Deylemî'nin (ö. 444/ 1052) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı³²⁵, Abdüssamed b. Mahmûd el-Gaznevî'nin (ö. 487/ 1094) *Tefsîrû'l-Fukahâ ve Tekzîbü's-Süfehâ* adlı tefsiri, Begavî'nin (ö. 516/ 1122) *Meâlimü't-Tenzîl*'i bu dönemde kaleme alınmış tefsirlerdir. V. Asırda işârî tefsirlerden Sülemî'nin (ö. 412/ 1021) *Hakâiku't-Tefsîr*'i ile Kuşeyrî'nin (ö. 465/ 1072) *Letâifü'l-İşârât*'ı örnek olarak verilebilir. Mu'tezilî müfessirlerden ise Rummânî'nin (ö. 384/ 994) *el-Câmi fî İlmi'l-Kurân*'ı, Hâkim el-Cüşemî'nin (ö. 494/ 1101) *et-Tehzîb (fî Tefsîri'l-Kurân)*'ı³²⁶ sayılabilir. Şîî müfessirlerden ise Tûsî'nin (ö. 460/ 1067) *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kurân* adlı eseri bu dönemin kayda değer tefsirlerindendir.

Bu dönemin sonunda Ebû'l-Hasen en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 458/ 1066) *et-Tefsîrû'l-Kebîr*, *et-Tefsîrû'l-Evsat* ve *et-Tefsîrû's-Sağîr*'i³²⁷, el-Muzaffer İbn el-Eftas'ın (ö. 461/ 1068) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı³²⁸, İbn Mâcid el-İrâkî'nin (ö. 468/ 1076) sekiz büyük cilt olduğu belirtilen ve *el-Vasît* olarak isimlendirilen tefsiri³²⁹, Şehfûr b. Tâhir İsferâyînî'nin (ö. 471/ 1078) Farsça kaleme alınan *Tâcü't-Terâcim fî Tefsîri'l-Kur'ân li'l-Eâcim*'i, Ebû'l-Velîd el-Bâcî'nin (ö. 474/ 1081) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin (ö. 478/ 1085) *Tefsîrû'l-Kurân*'ı, Ebû Ma'sher et-Taberî'nin (ö. 478/ 1085) *Tefsîru Ebî Ma'sher*'i, Mücâşîî'nin (ö. 479/ 1086) *el-*

³²² Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 515.

³²³ Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 2/ 213.

³²⁴ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 579.

³²⁵ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 698.

³²⁶ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 463.

³²⁷ Fencafîrî, *Neylû's-sâirîn*, 135, Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 367.

³²⁸ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 801.

³²⁹ Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/ 129.

Burhânü'l-Amîdî (et-Tefsîr) adlı tefsiri, Şeyhülislam el-Ensârî'nin (ö. 481/ 1088) Farsça *Tefsîrû'l-Kur'ân*'i³³⁰, Ebü'l-Usr el-Pezdevî'nin (ö. 482/ 1089) hacimli olduğu bilinen *Keşfü'l-Estâr*'ı zikredilebilir. Mutezilî âlim Ebû Yusuf el-Kazvinî'nin (ö. 483/ 1091) yedi cildi Fâtihâ sûresinin tefsirine ait olmakla birlikte üç yüz cilt gibi hacimli bir eser olduğu kaydedilen ve ismi *el-Hadâik* olan tefsiri³³¹, Ahsen b. Ali b. Halef b. Cebraîl'in (ö. 484/ 1091) *el-Mukni' fî Tefsîri'l-Kur'ân*'i³³², es-Sandelî'nin (ö. 484/ 1091) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'i³³³, Ebü'l-Ferec Abdülvâhid b. Muhammed el-Ensârî'nin (ö. 486/ 1093) otuz cilt olduğu belirtilen *el-Cevâhir fî't-Tefsîr*'i³³⁴ de bu dönemdedir.

Mansûr b. Muhammed et-Temîmî'nin (ö. 487/ 1094) *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-Azîz*'i³³⁵, Ebû Hâmid Semerkandî'nin (ö. 488/ 1095) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı, İbn Büdrân'ın (ö. 488/ 1095) *Hadâiku Zât-i Behce* olarak isimlendirdiği *Tefsîr*'i³³⁶, Mansûr b. Ahmed'in (ö. 489/ 1096) *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-Azîz*'i³³⁷, Mânsûr b. Muhammed es-Sem'ânî'nin (ö. 489/ 1096) *Tefsîrû's-Sem'ânî* olarak bilinen tefsiri³³⁸, Ebû Abdillâh en-Nehrevânî'nin (ö. 493/ 1100) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'i³³⁹, Hasan b. el-Feth b. Hamza'nın (Ebü'l-Kâsım el-Himzânî) (ö. 500'den sonra) *Kitâbü'l-Bedî' fî'l-Beyân an Ğavâmizi'l-Kur'ân*'i³⁴⁰ gibi tefsirlerin de kaleme alındığını kaynaklardan öğrenmekteyiz. Fakat bu tefsirler hakkında ayrıntılı isim ve muhteva bilgisine ulaşamadık. Mezkûr isimlerden İbn Büdrân'ın *Hadâiku Zât-i Behce* adını verdiği kaydedilen tefsiri dönemin diğer isimlendirmelerinden farklı olarak göze çarpmaktadır. Behce (بَهْجَة), sevinç, ferahlık, neşe, güzellik gibi manalarda kullanılır. Türkçe'de behçet kelimesi isim olarak da geçer. Hadâik (حدائق) ise hadîka (حديقة) kelimesinin çoğul formu olup bahçe demektir. Buna göre eserin, isminden muhtevasında Kur'ânî hakikatlerin güzelliklerini barındıran bir bahçe mesabesinde olduğunu anlıyoruz. Yine Hasan b. el-Feth b. Hamza'nın tefsirinin adından el-Keşşâf'ın ismine benzer şekilde Kur'ân'daki anlamı kapalı olan kısımları en güzel şekilde açıklayan bir tefsir olduğunu anlamak mümkündür. Nitekim eser isminde yer alan “gizem, sır, kapalılık” anlamındaki “ğamiz” kelimesinin çoğulu “ğavamiz” kelimesi önceki dönemde

³³⁰ Fencafîrî, *Neylû's-sâirîn*, 141.
³³¹ Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/ 139.
³³² Fencafîrî, *Neylû's-sâirîn*, 142.
³³³ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 358.
³³⁴ Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/ 143.
³³⁵ Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/ 144.
³³⁶ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 284.
³³⁷ Fencafîrî, *Neylû's-sâirîn*, 145.
³³⁸ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 689.
³³⁹ Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/ 145.
³⁴⁰ Fencafîrî, *Neylû's-sâirîn*, 150.

Vahidî'nin *el-Basît*'inin mukaddimesinde tefsir tanımı olarak yer aldığı³⁴¹ gibi bir sonraki dönemin başat eseri olan tam adıyla *el-Keşşaf an Hakâiki Ğavâmizi't-tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*'de de yer alan bir isimdir.

Ayrıca dönemin sonunda yaşayan fakat vefat tarihi kesin olarak bilinmeyen Tâcülkurrâ el-Kirmânî'nin (ö. 500'den sonra) *Lübâbü't-tefâsîr* adlı bir tefsirinin olduğu kaynaklarda geçmektedir. Kirmânî tefsirinde yer vermediği bazı hususlara daha sonra kaleme aldığı *Ğarâibü't-Tefsîr* ve *Acâibü't-Tevîl* adlı eserinde etraflıca ele almıştır. Fakat bu ikinci eser tam tefsir hüviyetinde değildir.³⁴² *Ğarâibü't-Tefsîr*'in mukaddimesinde müellif, zamanının âlim ve talebelerinin çoğunun Kur'ân tefsirinin ğaribleri ve te'vîlinin acayıplıklarıyla ilgilendiklerini; onun karmaşık ve müşkil meseleleriyle uğraştıklarını ifade eder. Kendisi de bu sebeple onların bu isteklerini karşılayacak şekilde bu türden sözleri bir araya getirerek bir eser kaleme aldığını söyler. Bu eserine âyetlerin bilinen yönlerine, sebep-i nüzûl gibi meselelere yer vermediğini, zira *Lübâbü't-Tefâsîr* olarak nitelenen kitabında bu konulara değindiğini ifade eder.³⁴³ Müellifin tahminen 505/ 1111 tarihinde vefat ettiği söylenmekte³⁴⁴, dolayısıyla VI. Asır ulemasına dahil edilmesi daha isabetli olmaktadır.

1.3. Tekâmül Dönemi

Teşekkül ve sistemleşme dönemleri olarak adlandırılan dönem Tefsir ilminin mütekaddimûn dönemini ifade ederken VI. Asırdan itibaren müteahhirûn dönemi başlamıştır. Zemahşerî (ö. 538/ 1144) ve tefsiri *el-Keşşâf* ile başlatılan tekâmül yani olgunluk döneminde önceki tefsir te'lifâtının üzerine pek kıymetli eserler verilmiştir. İbn Atiyye el-Endelüsî'nin (ö. 541/ 1147) *el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*'i, Necmeddin en-Neseî'nin (ö. 537/ 1142) *et-Teyssîr fî (İlmi)'t-Tefsîr*'i de bu dönemin tefsir ürünlerindendir. Şîî gelenekten Tabersî'nin (ö. 548/ 1154) *Mecmau'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kurân* olarak da bilinen *Mecmau'l-Beyân li-Ulûmi'l-Kurân* adlı tefsiri de bu dönemde kaleme alınmış nitelikli tefsirlerdendir. Bunların hemen öncesine bakılacak olursa VI. Asrın başında da bazı tefsirler kaleme alınmıştır. Hicrî 500 dolaylarında vefat ettiği bilinen Abdülvehhab b. Muhammed eş-Şirâzî'nin *Tefsîrû's-Şirâzî* olarak geçen müellifin *Fethü'l-Mennân* olarak isimlendirdiği tefsiri³⁴⁵, Hatîb Tebrîzî'nin

³⁴¹

³⁴² Keskin, "Müfessir el-Kirmânî'nin Hayatı, İlmi Şahsiyeti ve Eserleri", 212.

³⁴³ Tâcülkurrâ Mahmûd b. Hamza el-Kirmânî, *Ğarâibü't-tefâsîr ve Acâibü't-Te'vîl*, thk. Şimrân Sirkâl Yûnus el-İclî, (Beyrût: Müessesetü Ulûmi'l-Kur'ân, 1983), 1/ 87-88.

³⁴⁴ Hasan Keskin, "Müfessir el-Kirmânî'nin Hayatı, İlmi Şahsiyeti ve Eserleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 1*, (1996) :207.

³⁴⁵ Edirnevî, *Tabakâtü'l-M99üfessirîn*, 1/ 151.

(ö. 502/ 1109) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı, Kiyâ el-Herrâsî'nin (ö. 504/ 1110) *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ı, Gazzâlî'nin (ö. 505/ 1111) ilmî tefsir metoduyla öne çıkan *Cevâhirü'l-Kurân*'ı, Ebû Gâlib Şücâ' b. Fâris el-Kühli'nin (ö. 507/ 1113) *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-Kerîm*'i³⁴⁶ bu eserler arasındadır.

Begavî'nin (ö. 516/ 1122) *Meâlimü't-Tenzîl*'i, Reşîdüddîn-i Meybüdü'nin (ö. 520/ 1126'dan sonra) Farsça kaleme aldığı *Keşfü'l-Esrâr ve Uddetü'l-Ebrâr*'ı zikredilebilir. Meybüdü'nin (ö. 520/ 1126) hayatına dair malumatın azlığı dolayısıyla eserin Teftâzânî veya Hâce Abdullah-ı Herevî gibi başka müelliflere nisbet edildiği görülmektedir. Fakat yapılan çalışmalar eserin Meybüdü'ye ait olduğunu ortaya koymuştur. Zira bu eser ilk tasavvufî tefsirler arasında olup dönemin önemli Farsça tefsirlerindendir.³⁴⁷ Meybüdü tefsirin başında Herevî'nin oldukça veciz olan Kur'ân'ın tefsiri ve manalarının keşfi olan eserini gördüğünü ve okuyucunun anlamasına engel olacak derecede muhtasar olan bu tefsiri şerhetmek istediğini dile getirmektedir. Meybüdü devamında söz konusu eseri *Keşfü'l-Esrâr ve Uddetü'l-Ebrâr* adıyla tercüme ettiğini ve böyle isimlendirmesinin sebebini isim bakımından müsemmâsıyla uyumlu olması ve lafız olarak da manasına mutabık olmasını amaçlaması olarak açıklar.³⁴⁸ Abdullah b. Sa'düddin el-Ezdî'nin (ö. 525/ 1131) *Tefsîrû İbn Ebî Cemre* olarak bilinen tefsiri³⁴⁹, Muhammed b. İbrahim Ebû Bekr el-Ğassânî'nin (ö. 530/ 1136) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı, İbn Hammûye'nin (ö. 530/ 1135) *Letâifü'l-Ezhân fî Tefsîri'l-Kur'ân*'i³⁵⁰, İbn Mevheb'in (ö. 532/ 1138) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'i³⁵¹, el-Kerecî'nin (ö. 532/ 1138) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'i³⁵², Teymî'nin (ö. 535/ 1141) *Tefsîrû'l-İsfahânî*'si, el-Ğassânî'nin (ö. 536/ 1142) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'i³⁵³, zikredilebilir.

İbn Berrecân'ın (ö. 536/ 1142) *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-Azîm*'i veya Kâtip Çelebi'nin kaydıyla *İrşâd*'i³⁵⁴ da bunlar arasındadır. Bu eser kaynaklarda birbirinden farklı isimlendirmelerle karşımıza çıkmaktadır. Yazma nüshalarda *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-Azîm* olarak geçen eser aynı zamanda kaynaklarda *el-İrşâd fî Tefsîri'l-Kurân*, *Tenbîhü'l-Efhâm ilâ Tedebbüri'l-Kitâb* ve *Taarrufi'l-Âyât ve'n-Nebei'l-Azîm* şeklinde isimlendirilmiştir.³⁵⁵

³⁴⁶ Fencafirî, *Neylû's-sâirîn*, 154.

³⁴⁷ Rıza Kurtuluş, "Keşfü'l-Esrâr", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/319.

³⁴⁸ Ebû'l-Fadl Reşîdüddin el-Meybüdü, *Keşfü'l-Esrâr ve 'Uddetü'l-Ebrâr*, nşr. Ali Asğar Hikmet (Tahran: Müessesetü İntişârât Emir Kebîr, 1382), 1/1.

³⁴⁹ Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/ 162.

³⁵⁰ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 526.

³⁵¹ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 368.

³⁵² Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 565.

³⁵³ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 366.

³⁵⁴ Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-Zünûn*, 1/ 434.

³⁵⁵ Osman Karadeniz, "İbn Berrecân", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/ 371.

Kur'ân'ın temel gayelerinden olan insanları hidâyete ve kurtuluşa yönlendirme ilkesine matuf olacak bir şekilde tesmiye edildiği söylenebilir. İbn Ersân olarak meşhur olan Mahmûd b. Mahmûd el-Hâfız el-Buhârî'nin (ö. 539/ 1144) *Tefsîrû'l-Hâfız* adıyla bilinen tefsiri³⁵⁶, Abdülhak b. Fadl el-Ebiyeverdî'nin (ö. 542/ 1148) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'i³⁵⁷, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin (ö. 543 /1148) *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ı, Ebû'l-Muhâsin el-Beyhakî'nin (ö. 544/ 1149) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'i³⁵⁸, el-Halvânî'nin (ö. 546/ 1151) kırk bir cüz olarak kaleme aldığı *Tefsîrû'l-Kur'ân*'i³⁵⁹ da bu dönemin tefsirleri arasındadır. Ebû'l-Fütûh er-Râzî'nin (ö. 552/ 1157) *Ravzû'l-Cinân ve Ravhu'l-Cenân fî Tefsîri'l-Kur'ân* adlı eseri, el-Muhezzeb el-Esvânî'nin elli cilt olduğu ifade edilen *Tefsîr*'i³⁶⁰, İbn Abdûs'un (ö. 559/ 1164) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'i³⁶¹, İbn Tayfûr'un (ö. 560/ 1165) *Aynu'l-Meânî fî Tefsîri Seb'i'l-Mesânî*'si³⁶², Ebû'l-Fadl Muhammed b. Ebi'l-Kâsım el-Bakkâlî'nin (ö. 562/ 1167) *Miftâhu't-Tenzîl, et-Terâcim bi-Lisâni'l-Eâcim* veya *Kitâbü't-tefsîr* gibi isimlerle de anılan³⁶³ fakat daha ziyade kendisine nispetle bilinen *Tefsîrû'l-Bakkâlî*'si de zikredilebilir.

İbn Ebû Meryem'in (ö. 565/ 1170'ten sonra) kendisine nispetle de anılan³⁶⁴ *el-Keşf ve'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*'ı, Ebû'l-Muzaffer İbnü'l-Hakîm el-Hakîmî'nin (ö. 567/ 1172) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'i³⁶⁵, İbn Halîm'in (ö. 567/ 1172) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'i³⁶⁶, Ebû'l-Hasan b. Ni'me el-Ensârî el-Endelüsî'nin (ö. 567/ 1172) susuz kalmış gönüllere su serpeceğini düşünerek kaleme alındığını anladığımız *Reyyü'z-Zam'ân fî Tefsîri'l-Kur'ân*³⁶⁷ adlı eseri, İbnü'd-Dehhân'ın (ö. 569/ 1174) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı, er-Râvendî'nin (ö. 570/ 1174) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'i³⁶⁸, el-Vercelânî'nin (ö. 570/ 1175) *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-Kerîm*'i³⁶⁹, Ali b. Muhammed el-Havârizmî'nin (ö. 571/ 1176) *Tefsîrû'l-Havârizmî*'si³⁷⁰, el-Kutb er-Râvendî'nin (ö. 573/ 1187) on ciltlik olduğu kaydedilen *Hülâsatü't-Tefâsîr*'i veya *Tefsîrû'l-Kur'ân*'i³⁷¹, el-

³⁵⁶ Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/ 175.

³⁵⁷ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 258.

³⁵⁸ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 670.

³⁵⁹ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 273.

³⁶⁰ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 143.

³⁶¹ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 372.

³⁶² Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 543.

³⁶³ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/ 480.

³⁶⁴ Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-Zünûn*, 1/ 437.

³⁶⁵ Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/ 191.

³⁶⁶ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 491.

³⁶⁷ Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/ 190.

³⁶⁸ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 374.

³⁶⁹ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 809.

³⁷⁰ Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/ 193.

³⁷¹ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 208.

Himyerî'nin (ö. 573/ 1178) *et-Tibyân fî Tefsîri 'l-Kur'ân*'i³⁷², Ahmed b. Muhammed Attâbî'nin (ö. 586/ 1190) *Tefsîrû 'l-Attâbî* olarak da bilinen *Tefsîrû 'l-Kur'ân*'ı, el-Bâcîsrâî'nin (ö. 588/ 1192) *Tefsîrû 'l-Kur'ân*'i³⁷³, İbnü'd-Dehhân'ın (ö. 590/ 1194) dört ciltlik *Tefsîrû 'l-Kur'ân*'i³⁷⁴, Ebû Abdillâh Selman b. Abdillâh el-Hulvânî'nin (ö. 594/ 1198) *Tefsîrû 'l-Hulvânî* olarak meşhur olan tefsiri³⁷⁵, İbn Bünân'ın (ö. 596/ 1200) *Tefsîrû 'l-Kur'âni 'l-Mecîd*'i³⁷⁶, Zahîrüddin Ebû Ca'fer'in (ö. 599/ 1203) Farsça kaleme aldığı *el-Basâir fî 't-Tefsîr*'i³⁷⁷ bunların bazısıdır.

Tefsirde tekâmül sürecinin ve müteahhirûn döneminin başlatıcısı Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ıdır. Eserin ismi de eser kadar önemlidir. Tefsirin tam adı *el-Keşşâf an hakâiki Ğavâmizi 't-Tenzîl ve Uyûni 'l-Ekâvîl fî Vücûhi 't-Te'vîl* olup “Kurân'ın anlamı kapalı ifadelerinin hakikatlerine ve bu ifadelerin te'vîl vecihlerine dair görüşlerin kaynaklarına ilişkin keşifler” şeklinde bir manaya sahiptir. Tefsirin kaynaklarda *el-Keşşâf an Hakâiki 'n-Nâtık an Dekâiki 't-Te'vîl* veya kısaca *el-Keşşâf an Hakâiki 't-Tenzîl* isimleriyle de kaydedildiği görülür.³⁷⁸ *Keşşâf*'ın mukaddimesinde Zemahşerî, bir ilimde âlimler arasındaki farkı ortaya koyan hususun o ilmin nüktelerini, derin manalarını ve perde arkasındaki gizli noktalarını açığa çıkarma gücü olduğuna dair bir açıklamaya yer verir. İlmin gizli noktalarının ise ancak dikkatli bir düşünme ile ortaya çıkacağını ve bu işi yerine getirmeye o ilmin önde gelen seçkin âlimlerinden başkasının muktedir olamayacağını dile getirir. Âlimlerin büyük çoğunluğunun ise ilmin derin manalarını, hakikatlerini (hakâik), kapalı noktalarını (ğavâmiz) keşfetmekten (keşf) çok uzak olduklarını adeta gözlerinin kör, zihinlerinin taklit zincirleriyle esir olduğunu ifade eder.³⁷⁹

Zemahşerî'ye göre elde edilmesi en güç nükte ve yönlelere sahip ilimlerin başta geleni tefsir ilmidir. Tefsirde tam manasıyla ve hakkını vererek derinleşmedikçe kimsenin Kur'ân'ın hakikatlerinden bir hissesi olamaz. Ayrıca tefsir yapan kişinin gerekli kaynaklara sıkça başvurması ve kendisinin de görüşlerine başvuru olan biri olması önemlidir. Devamında kendisinin, saydığı bu özelliklere sahip olduğuna işaret eder. Çevresinde ulemâdan olan din kardeşlerinden bir grup kimsenin Kur'ân'ın (et-tenzîl) gizli hakikatlerini, sırlarını ihtiva eden

³⁷² Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 2/ 699.

³⁷³ Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 1/ 371.

³⁷⁴ Fencafîrî, *Neylû 's-sâirîn*, 174.

³⁷⁵ Edirnevî, *Tabakâtü 'l-Müfessirîn*, 1/ 208.

³⁷⁶ Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 2/ 614.

³⁷⁷ Fencafîrî, *Neylû 's-sâirîn*, 175.

³⁷⁸ Mahmûd b. Ömer b. Muhammed b. Ahmed el-Havârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki 't-Tenzîl ve Uyûni 'l-Ekâvîl fî Vücûhi 't-Te'vîl*, nşr. Halil Memun Şeyha (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 2009), 1/23-24.

³⁷⁹ Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, thk. Mustafa Hüseyin Ahmed, (Beyrut: Daru'r-Reyyan li't-Türas, 1987), 1/1.

ve belli başlı te'vîl vecihlerini açığa çıkaracak bir tefsir eseri kaleme alması talebinde bulunurlar. Bununla birlikte Ehl-i adl ve't-tevhîd müntesibi âlimlerin de araya girmesi suretiyle gelen yoğun talep üzerine tefsir yazım işinin üzerine farz-ı ayn olduğu düşüncesinden hareketle *el-Keşşâf*'ı kaleme aldığını dile getirir.³⁸⁰ Mukaddimedeki ifadelerinde eserin isminin, te'lîf sebebinin (sebeb-i te'lîf) içinde yer aldığı anlaşılmaktadır.

Erken dönem araştırmacıları Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ını "tefsir" kelimesini merkeze alarak isimlendirmişlerdir. Bununla eserin tefsir sahasına ait bir eser olduğunu vurgulamışlardır. *Keşşâf*'a *Keşşâf* diyen ilk kişi İbn Hallikan olup ondan sonra gelen Zehebî, İbn Kesîr, İbn Hacer el-Askalânî gibi âlimler onu takip etmiştir. Elbette eserin isminin verilişinde temel etken Zemahşerî'nin bizzat kendisidir. Müfessir hem tefsir eserinde hem de Esâsu'l-Belâga gibi diğer eserlerinde tefsirinden *Keşf* ve *Keşşâf* olarak bahsetmektedir. Dolayısıyla tefsirin adı müfessirin bizzat "Tefsirimi ... olarak isimlendirdim." şeklinde bir ifadesiyle adlandırılmamış olup süreç içerisinde şekillenmiştir. Fakat müfessirin gerek tefsir ve diğer eserlerinde gerekse şiirlerinde geçen ifadelerde bu ismin parçalarına rastlamaktayız.³⁸¹ Nitekim Zemahşerî, tefsirinin keyfiyetini ve kendisine ait oluşunu şu beyitlerle ortaya koymuştur:

إن التفاسير في الدنيا بلا عدد	SayıSız tefsir vardır dünyada
وليس فيها لعمرى مثل كشافي	Andolsun ki yoktur içlerinde <i>Keşşâf</i> ım gibi
إن كنت تبغي الهدى فالزم قراءته	Eğer hidayeti ararsan, daim ol onu okumada
فالجهل كالداء والكشاف كالشافي ³⁸²	Cehalet hastalık, <i>Keşşâf</i> ım ise şifa gibi

Keşşâf'ın isminin belirgin şekilde geçtiği mukaddimede Zemahşerî, Mutezile mensubu kimselerin kendisinden tefsir yazma isteklerini "الكشف عن حقائق التنزيل وعيون الأقاويل في وجوه التأويل" (Kur'ân gerçeklerini ve Kur'ân'ın tefsiri hususunda söylenmiş sözlerin kaynaklarını ortaya çıkaran) şeklinde dile getirdiklerini kaydeder. Bu ifade o kimselerin sözleri olarak düşünülse de onların bu taleplerini dillendiren ve yazıya döken Zemahşerî olmaktadır. Yani bu cümleyi kuran müfessirin kendisidir. Sonraki bağlamlarda da eseri için *el-Keşşâf* tabirini kullanması da buna delil teşkil etmektedir.³⁸³ Mu'tezile mezhebine intisap etmiş olan müfessirler te'vîl kelimesine ayrı bir önem atfetmişler, eserlerinde de bu kelimeyi daha sık kullanmışlardır. Zemahşerî de Mu'tezilî bir müfessir olarak tefsir eserinde te'vîl ismini kullanmıştır. Bu

³⁸⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/23-24.

³⁸¹ Oğuzhan Şemseddin Yağmur, *Zemahşerî'nin Kur'ân'ı Yorumlama Yöntemi*, (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019), 9-12.

³⁸² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 11.

³⁸³ Yağmur, *Zemahşerî'nin Kur'ân'ı Yorumlama Yöntemi*, 17.

kullanımının bilinçli bir tercih olması ihtimali yüksektir. Buna diğer bir örnek ise Ebû Müslim el-İsfahânî'nin (ö. 322/ 934) *Câmiu't-Tevîl li Muhkemi't-Tenzîl* adlı tefsiridir. Her iki müfessir de tefsir isimlerinde tefsir yerine te'vîl sözcüğünü kullanmışlardır. Bu durum Mu'tezile'nin Kur'ân yorumunda akla geniş bir yer ayırmasının bir sonucu olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca *Keşşâf*'ın *Mefâtihu'l-Gayb* gibi müfessirin özgüvenini yansıtan oldukça iddialı bir isim olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.³⁸⁴

Zemahşerî'den sonra vefat etmiş olan Ebû'l-Hasan Ali el-Harezmi'nin (ö. 539/ 1144) kaynaklarda *Tefsîrû'l-Havârizmî*³⁸⁵ ve *Şemârihü'd-Dürer* adlarıyla geçen eseri hakkında ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. Tefsirin ismini “incilerden salkımlar” olarak çevirmemiz mümkündür. İnci kelimesinin eserlerde kullanılması Kur'ân'ın okyanus yahut derya oluşuna yapılan bir benzetmenin neticesidir. Yine yakın tarihte yaşamış olan İbn Atiyye el-Endelûsî (ö. 542/ 1148), *el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz* adlı tefsiriyle meşhurdur. Mukaddimede İbn Atiyye, tefsirinin isimlendirmesine dair önemli bilgiler de vermektedir. Buna göre o Müzzemmil 73/5. ayet olan “إِنَّا سَنُلْقِي عَلَيْكَ قَوْلًا ثَقِيلًا” ayetini müfessirlerin “Kur'ân'ın manalarını bilmek ve onunla amel etmek” şeklinde açıkladıklarını; bir hadiste Hz. Peygamber'in “İlmi yazı ile tespit ettiriniz.” buyurduğunu ifade eder. İbn Atiyye, bunun üzerine tefsir ilmine ve manaların tertibine dair münazarada zihninde canlanan fikri ertelemekten korktuğunu ve tefsir yazmaya koyulduğunu dile getirmektedir. Bu tefsirin câmi (kapsayıcı), veciz (öz) ve muharrer (belli bir yöntem dahilinde, belli bir üsluba göre kaleme alınmış) olmasını amaçladığını ifade etmektedir.³⁸⁶

İbn Atiyye'nin söz konusu tefsirinin ismi bazı kaynaklarda *el-Vecîz*, *el-Câmiu'l-Muharreru's-Sahihu'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz* gibi farklı formlarda da yer almaktadır. Fakat daha ziyade *el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz* ismiyle meşhur olmuştur. Bu isimlendirme müellifin bizzat koyduğu bir isim değildir. Zira müellifin yaşadığı asırda tefsirin bu isimle anıldığını söylemek zordur. Yaşadığı çağlarda isim verilmeksizin anılan eser, hicrî sekizinci asırdan on birinci asra dek *el-Vecîz fî't-Tefsîr* adıyla anılagelmiştir. Eseri *el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz* ismiyle ilk anan kişinin Kâtip Çelebi olduğu söylenmektedir. Kâtip Çelebi büyük ihtimalle İbn Atiyye'nin tefsir mukaddimesindeki “قصدت فيه أن يكون جامعاً وجيزاً محرراً” ibaresinden yola çıkmak suretiyle bu terkipte bir isim vermiştir. Netice itibarıyla *Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz* isminin müellifin bizzat kendisi

³⁸⁴ Koçyiğit, “Tefsir Kitaplarının İsimlerine Dair”, 105-106.

³⁸⁵ Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-Zünûn*, 1/ 447.

³⁸⁶ İbn Atiyye el-Endelûsî, *el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Abdüsselam Abdüşşâfi Muhammed, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 1/ 33-35.

tarafından yapılmış bir isimlendirme olmadığını, Kâtip Çelebi tarafından bu ismin verildiğini söylemek mümkündür.³⁸⁷

Dönemin öne çıkan Şîî literatürüne ait tefsirinden biri Tabersî'nin (ö. 548/ 1154) *Mecmau'l-Beyân*'ıdır. Tabersî, tefsirin mukaddimesinde eserini *Mecmau'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kurân* olarak isimlendirdiğini ifade eder. Devamında Allah'a bu kitabın incileri çok olan, bolca güzellikleri içeren, denizlerde seyeran, göklerde tayarân eden pek meziyetli bir tefsir olması için duada bulunur.³⁸⁸ Tabersî'nin *Mecme'u'l-Beyân*'a bu ismi Ehl-i Sünnet âlimi Taberî'nin *Câmi'ul-Beyân*'ına karşılık olarak isimlendirdiğini ileri sürenler olmuştur.³⁸⁹ Hem müfessirlerin isim benzerliği hem de tefsir isimlerindeki benzerlik bunu akla getirmektedir. Dönemin bir diğer müfessiri olan İbn Zafer (ö. 565/ 1170), *Yenbûu'l-Hayât fî Tezkîri'z-Zikri'l-Hakîm* adlı tefsirine *Yenbû'u'l-Hayât* (hayat kaynağı) adını Kur'ân'ı hayat kaynağı olarak telakki etmesi dolayısıyla vermiştir.³⁹⁰ Yine Ali b. İbrahim b. İsmail el-Gaznevî'nin (ö. 582/ 1144) *Takşîru't-Tefsîr*'i de VI. Asrın telîfâtındandır. Müellif, tefsirin yazma halindeki mukaddimesinde kaleme aldığı bu eserin hakkını verdiğini ve bunda başarılı olduğunu düşündüğünü, ayrıca eserini "*Takşîrû't-Tefsîr*" olarak isimlendirdiğini ifade etmiştir.³⁹¹ Kabuğunu soymak, açmak gibi manalarda kullandığımız takşîr kelimesini kullanarak müellif, Kur'ân'ın manalarını soyup çıkarmayı, üzerindeki örtüyü kaldırmayı kastetmiş olabilir. Eserin ismi kaynaklarda "*Tefsîrû't-Tefsîr*" olarak da geçmektedir.³⁹² Bu isimlendirme farklılığı, takşîr kelimesinin tefsir olarak okunmasından kaynaklanmış olabilir.

Bu dönemde eser vermiş velûd bir âlim olan Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 587/ 1201), *Zâdü'l-Mesîr* adlı meşhur rivâyet tefsiri ile dönemin önemli simalarındandır. Esasında *Zâdü'l-Mesîr*, İbnü'l-Cevzî'nin *el-Muğnî fî Tefsîri'l-Kur'ân* adlı hacimli tefsirinin ihtisar edilmiş bir versiyonudur. Ayrıca müellif *Zâdü'l-Mesîr*'i de kolay okunur hale getirerek ihtisar etmiş ve ismini *Teyisîrû'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* koymuştur.³⁹³ İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*'in mukaddimesinde şu ifadelere yer verir: "Kur'ân-ı Kerim'i bilmek ilimlerin en üstünü, en kıymetlisidir. O halde Kur'ân'ın manalarını fehmetmek, anlaşılması gereken şeylerin başında

³⁸⁷ İdris Erdem, *İbn 'Atiyye'nin "el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz" Adlı Eserinin Dil Özellikleri*, (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Doktora Tezi, 2014), 51-52.

³⁸⁸ Emînü'l-İslâm el-Fazl et-Tabersî, *Mecme'u'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Ârif ez-Zeyn (Tahran: Matbaatü'l-'İrfân, 1915), 1/ 11.

³⁸⁹ Musa Kazım Yılmaz, "Mecmau'l-Beyân", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yay., 2003), 28/ 257.

³⁹⁰ Koçyiğit, "Tefsir Kitaplarının İsimlerine Dair", 106.

³⁹¹ Zeynal Gürbüz, *Ali b. İbrahim b. İsmail El-Gaznevî Ve Tefsirdeki Metodu*, (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 14.

³⁹² Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 252.

³⁹³ Yusuf Şevki Yavuz; Casim Avcı, "Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 1999), 20/543-549.

gelir. Zira ilmin şerefi malumun şerefi miktarıncadır. Ben de tefsir kitaplarına bütüncül bir bakışla baktım ve onların ya usandırıcı şekilde hacimli ve uzun ya da anlaşılamayacak derecede kısa olduğunu; bu ikisi arasında bulunan orta hacimdeki tefsir eserlerinin ise fayda bakımından düşük değerde ve tertipten yoksun olduklarını gördüm. Muhtemelen bu orta hacimli eserlerde müşkillere yer verilmemiş yahut garîb olmayan lafızların izahatına yer verilmiştir. Ben ise pek çok ilimleri bünyesinde barındıran bu kolay denebilecek muhtasar eseri ortaya koydum. Bu eseri *Zâdu'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr* olarak isimlendirdim.”³⁹⁴ Bu ifadeleriyle İbnü'l-Cevzî, eserini bizzat kendisinin tesmiye ettiğini ortaya koymaktadır. Böylece *Zâdu'l-Mesîr*, ilim tâlipleri için yol azığı mesabesinde özlü bir tefsir olmaktadır.

VII. asra gelindiğinde başat tefsir olarak karşımıza Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/ 1210) *Mefâtihu'l-Gayb*'ı çıkar. Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî'nin (ö. 671/ 1273) ahkâmü'l-Kur'ân'a dahil olmakla birlikte Zemahşerî ve Râzî gibi pek çok müfessirin tefsirlerinden istifadeyle oluşturduğu ve oldukça kapsamlı olmasıyla diğer ahkâmü'l-Kur'ân eserlerinden ayrılan eseri *el-Câmi li-Ahkâmi'l-Kur'ân* adlı tefsiri de tekamül döneminin bir ürünüdür. Beyzâvî'nin (ö. 685/ 1286) meşhur tefsiri *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*'i, Kevâşî'nin (ö. 680/ 1281) kısaca *et-Tebsıra fî't-Tefsîr* olarak bilinen tam adı *Tebsiratü'l-Mütezekkir ve Tezkiretü'l-Mütebassır* olan tefsiri ile İbnü'n-Nakîb el-Makdisî'nin (ö. 698/ 1298) *et-Tahrîr ve't-Tahbîr li-Akvâli Eimmeti't-Tefsîr fî Me'âni Kelâmi's-Semü'l-Basîr* adlı tefsiri zikre değerdir. Râzî ile aynı yıl vefat eden Şîî müelliflerden Rûzbihân Baklî'nin (ö. 606/ 1209) tam adıyla *Arâisü'l-Beyân fî Hakâiki'l-Kur'ân* adlı tefsiri de VII. asrın Şîî tefsir te'lifâtına dahildir. Arâis kelimesi güzellik ve göz alıcılığı ifade etmekte olup arûs kelimesinin çoğuludur ve “gelin-güvey” manasına gelir. Nitekim hâmîmler ve müsebbihât sûreleri, arâis olarak adlandırılmıştır.³⁹⁵ Söz konusu tefsirin adını “Kur'ân hakikatlerinin 79eyanının gelin-güveyleri” olarak çevirmek mümkündür.

Yine İbnü'r-Rebî''in (ö. 606/ 1210) dört ciltlik *Tefsîrû'l-Kur'ân*'i³⁹⁶, Abdülcelîl b. Musa el-Kasrî'nin (ö. 608/ 1211-12) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'i³⁹⁷, Ebü'l-Hasen Ali b. Abdullah el-Vehrânî'nin (ö. 615/ 1219) kendisine nispet edilen *Tefsîrû'l-Vehrânî*'si³⁹⁸ veya *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı, el-Ukberî'nin (ö. 616/ 1219) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'i³⁹⁹, el-Ğâfîkî'nin (ö. 617/ 1220)

³⁹⁴ Ebü'l Ferec İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, (Beyrut: Dâr-ı İbn Hazm, 1974), 29.

³⁹⁵ Hikmet Koçyiğit, “Ortak Sûre İsimleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21, 2 (2012): 46.

³⁹⁶ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 729.

³⁹⁷ Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/ 217.

³⁹⁸ Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-Zünûn*, 1/ 461, Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 368.

³⁹⁹ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 307.

Tefsîrû'l-Kur'ân'i⁴⁰⁰, Fahreddîn İbn Teymiyye'nin (ö. 622/ 1225) kaynaklarda otuz cilt olduğu söylenen⁴⁰¹ *et-Tefsîrû'l-Kebîr*'i, İsmail b. eş-Şihâb Ahmed ed-Darîr'in (ö. 622/ 1225) *Tefsîrû'd-Darîr*'i⁴⁰², Ebû Muhammed el-Mevsîlî'nin (ö. 630/ 1233) *el-Beyân* olarak isimlendirilen⁴⁰³ ve kaynaklarda *Nihâyetü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* olarak da geçen⁴⁰⁴ tefsiri, Şehâbeddin Sühreverdî'nin (ö. 632/ 1234) *Buğyetü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*⁴⁰⁵ tefsiri, İbnü'l-Beyân eş-Şâmî'nin (ö. 632/ 1235) *Nihâyetü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*'i⁴⁰⁶, Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Abdurrahman'ın (ö. 632/ 1235) *Ğurretü't-Te'vîl fî't-Tefsîr*'i⁴⁰⁷, Harâllî'nin (ö. 637/ 1240) hurûf ilmine göre kaleme aldığı ve kaynaklarda ilginç bilgiler içerdiği ifade edilen *Miftâhu'l-Bâbi'l-Mukaffel alâ Fehmi'l-Kur'âni'l-Münezzel* adlı tefsiri⁴⁰⁸, Sıbt İbn el-Cevzî'nin (ö. 654/ 1256) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'i⁴⁰⁹ dönemin tefsirlerindendir.

Sühreverdî'nin *Nuğbetü'l-Beyân*'ı bütün âyetlerin tefsirini içermemekle birlikte döneme dahil edilebilir. Zâhirî mananın esas alındığı işârî yorum içeren tefsirin tamamı basılmamıştır.⁴¹⁰ Nuğbe (نغبة) yudum, içim manasında olup “جُرْعَةٌ” ile aynı anlama tekabül eder. Bazı kaynaklarda eserin adı nuğbe yerine “buğye (بغية)” kelimesi ile verilmiştir. Sühreverdî, âlimlerin görüşlerini içeren ve kalbine doğan hususlara yer vereceği geniş bir tefsir kaleme almayı amaçlar. Fakat diğer bazı önemli işleri dolayısıyla bu telîfi erteler ve daha özet bir tefsir kaleme alır. Bunu teksir etme gibi bir düşüncesi yokken bazı dostları eserin yayılmasını isterler. Bunun üzerine Sühreverdî, esere bir mukaddime yazıp adını *Nuğbetü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* koyar.⁴¹¹ Yine Muhsin b. Kerâme el-Beyhakî'nin (ö. 653/ 1255) rivayet ağırlıklı olan *et-Tehzîb fî't-Tefsîr*'i⁴¹², daha evvel bahsi geçtiği üzere Necmeddîn-i Dâye'nin (ö. 654/ 1256) *Bahrû'l-Hakâik ve'l-Meânî fî Tefsîri's-Sebi'l-Mesânî* adlı tasavvufî tefsiri de bu dönemin ürünüdür. Bir diğer isim el-Mursî'nin (ö. 655/ 1257) yirmiyi aşkın cüze sahip *Reyyü'd-Damân fî Tefsîri'l-Kur'ân*'i⁴¹³, Şehâbeddin Zencânî'nin (ö. 656/ 1258) *Tefsîrû'l-Kurân*'ı sayılabilir.

⁴⁰⁰ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 296.

⁴⁰¹ Ferhat Koca, “Fahreddin İbn Teymiyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 1999), 20/ 390.

⁴⁰² Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/ 222.

⁴⁰³ Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 2/ 323.

⁴⁰⁴ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 680.

⁴⁰⁵ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 401.

⁴⁰⁶ Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/ 228.

⁴⁰⁷ Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/ 229.

⁴⁰⁸ Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/ 273.

⁴⁰⁹ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 748.

⁴¹⁰ Hasan Kâmil Yılmaz, “Şehâbeddin Sühreverdî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 2010), 38/ 41.

⁴¹¹ Yaşar Düzenli, *Şihâbuddîn Sühreverdî ve Nuğbetü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kurân Adlı Eserinin Tevbe Süresine Kadar Tahkiki*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 1994), 36-37.

⁴¹² Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/ 237.

⁴¹³ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 560.

İzzeddin Abdürrezzak b. Rızkullah er-Res'ânî'nin (ö. 660/ 1262) *Rumûzu 'l-Kunûz fî Tefsîri 'l-Kitâbi 'l-Azîz* adlı eseri de zikre değerdir. Dâvûdî'de yer verilen bilgilere göre müfessirin faydalı bir tefsir kaleme aldığı ve dört hacimli ciltten oluşan bu tefsiri “Rumûzu 'l-kunûz” olarak isimlendirdiği ifade edilmiş. Ayrıca tefsirinde müellifin Zemahşerî gibi bazı âlimlerle olan münakaşalarına yer verildiği eklenmiştir.⁴¹⁴ Eserin “*Rumûzu 'l-Kunûz fî Tefsîri 'l-Kitâbi 'l-Azîz*” olarak isimlendirildiği tek kaynak *Keşfü 'z-Zünûn*'dur. Eserin müellifinin biyografisine yer veren diğer kaynaklarda eser yalnızca “*Rumûzu 'l-Kunûz*” olarak geçmektedir. Diğer bazı kaynaklarda ise eser, “*Tefsîru 'l-Kur'ânî 'l-Azîm*” olarak kaydedilmiştir. Eserin ikinci cüzünde müellif *Keşfü 'z-Zünûn* sahibinin söz konusu isimlendirmesini doğrular mahiyette ilgili isme yer verir. Edirnevî, tabakât eserinde “Kitap İsimleri” başlığı altında Res'ânî'nin tefsirini “*er-Remzü 'l-Kenîz fî Tefsîri 'l-Kitâbi 'l-Azîz*” şeklinde kaydetmiştir. Bu şekilde isimlendirme başka bir kaynakta bulunmaz. Eserin isimlendirmesine son noktayı müellifin kendisi koyar. Kendisi tefsirinde bir dua metninde eserine koyduğu isme işaretle şöyle der: “فجاء الكلام على أبدع نظم و أحسن تقسيم و أصح معنى، اللهم! فلك الحمد على ما هديتنا إليه من إبراز رُموز خطابك، دللتنا عليه من إحراز كُنُوز كتابك.”⁴¹⁵

Neyrîzî'nin (ö. 602/ 1205) *et-Tefsîr*'i⁴¹⁶, İbn Musa b. Abdülcelîl'in (ö. 608/ 1211) *Tefsîrû 'l-Kur'ân*'ı⁴¹⁷, İbn Cüzzî'nin (ö. 620/ 1223) *Tefsîrû 'l-Kur'ânî 'l-Azîz*'i⁴¹⁸, el-Yâsirî'nin (ö. 622/ 1225) *et-Tefsîr*'i⁴¹⁹, İbn Burhân'ın (ö. 627/ 1230) *İrşâd fî Tefsîri 'l-Kurân* adlı tefsiri⁴²⁰, Hüsâmeddin es-Semerkandî'nin (ö. 628/ 1231) *Matlau 'l-Meânî ve Menbeu 'l-Mebânî* adlı tefsiri⁴²¹, Beşîr b. Hâmid ez-Zeynebî'nin (ö. 646/ 1248) *el-Ğunyân fî Tefsîri 'l-Kur'ân*'ı⁴²², el-Müseddî'nin (ö. 651/ 1253) *Tefsîrû 'l-Kur'ân*'ı⁴²³, Sebt İbn el-Cevzî'nin (ö. 654/ 1256) *Tefsîrû 'l-Kur'ân*'ı⁴²⁴, Necmuddin Dâye'nin (ö. 654/ 1256) kaleme aldığı tam adı *Bahrû 'l-Hakâik ve 'l-Meânî fî Tefsîri '(l-Kur'ân ve 's-Sebi 'l-Mesânî* olan “*Bahru 'l-hakâik*” adlı işârî tefsir de aynı durumun bir tezahürüdür. Zira müellif bu tefsiri kaleme almakla muhatap kitlenin

⁴¹⁴ Dâvûdî, *Tabakâtü 'l-Müfessirîn*, 1/ 300.

⁴¹⁵ İzzeddin Abdürrâzık b. Rızkullah er-Res'ânî, *Rumûzu 'l-Kunûz fî Tefsîri 'l-Kitâbi 'l-Azîz*, thk. Abdülmelik b. Abdullah b. Duheş (Mekke: Mektebetü 'l-Esedî li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2008), 1/ 57-58.

⁴¹⁶ Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 1/ 377.

⁴¹⁷ Fencafîrî, *Neylû 's-sâirîn*, 186.

⁴¹⁸ Fencafîrî, *Neylû 's-sâirîn*, 188.

⁴¹⁹ Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 1/ 143.

⁴²⁰ Fencafîrî, *Neylû 's-sâirîn*, 189.

⁴²¹ Fencafîrî, *Neylû 's-sâirîn*, 191.

⁴²² Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 1/ 106.

⁴²³ Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 2/ 687.

⁴²⁴ Fencafîrî, *Neylû 's-sâirîn*, 196.

başka bir tefsire ihtiyaç duymayacağı bir tefsir olmasını gaye edinmiştir.⁴²⁵ Abdürrezzak b. Rızkullah b. Ebu Bekir b. Halef'in (ö. 661/ 1263) *er-Remzü'l-Kenîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz* olarak tesmiye edilen tefsiri⁴²⁶ zikredilebilir. Abdülaziz b. İbrahim el-Kureşî'nin (ö. 662/ 1264) Zemahşerî ve İbn Atiyye'nin tefsirlerini cemettiği *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-Kerîm*'i,⁴²⁷ Abdülaziz b. Abdüsselâm'ın (ö. 666/ 1268) *et-Tefsîrû'l-Kebîr*'i⁴²⁸, Muhammed b. Ebû Bekir er-Râzî'nin (ö. 666/ 1268), bazı kaynaklarda adı geçen ve hakkında fazla bilgi yer almayan *ez-Zehebû'l-İbrîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz* adlı tefsiri⁴²⁹, Abdullah b. Abdurrahman et-Tâlibî'nin (ö. 669/ 1271) hazine manasında kullanılan *ez-Zehîra* adlı tefsiri⁴³⁰ zikredilebilir.

İbn Bezîze'nin (ö. 673/ 1274) Zemahşerî ile İbn Atiyye'yi cemettiği *Tefsîrû'l-Kur'ân*'i⁴³¹, Kevâşî'nin (ö. 680/1281) *et-Tefsîrû'l-Kebîr*, *et-Tefsîr* olarak da bilinen tam adıyla *Tebsîratü'l-Mütezekkir ve Tezkîretü'l-Mütebasır* tefsiri ile bunun telhisi *Telhîsu Tebsîratü'l-Mütezekkir ve Tezkîretü'l-Mütebasır*'ı, el-Âmirî'nin (ö. 680/ 1281) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'i⁴³², Celâleddin Ebû Muhammed el-Bağdâdî'nin (ö. 681/ 1282) *Mişkâtü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*'ı, İbnü'l-Müneyyir'in (ö. 683/ 1284), *el-Bahrü'l-Kebîr fî Bahsi (Nühâbi)'t-Tefsîr*'i, İbn Sultan el-Ulemâ'nın (ö. 697/ 1298) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'i⁴³³ döneme dahil olan eserlerdir. Zemahşerî'nin tefsirindeki itizâlî görüşleri eleştirdiği *el-İntisâf fî mâ Tedammenehü'l-Keşşâf mine'l-İtizâl* adlı eseriyle meşhur olan dönemin müfessiri İbnü'l-Müneyyir'in (ö. 683/ 1284) tefsirini *el-Bahrü'l-Kebîr fî Nühâbi't-Tefsîr* olarak isimlendirdiği kaydedilir. İfade edildiğine göre müfessirin koyduğu bu isme karşı çıkılmıştır. Karşı çıkılma sebebi ise büyük denizin yani okyanusun tuzlu oluşudur. Bu itiraza okyanusun inci gibi harikulade güzelliklerin mahalli oluşu şeklinde karşılık verilmiştir.⁴³⁴ Nuhbe seçkin, öz gibi manalarda kullanılır. Müellifin yazma halinde bulunan *el-Bahrü'l-Kebîr fî Bahsi (Nühâbi)'t-Tefsîr* adlı eseri Zerkeşî'nin el-Burhân'ının kaynakları arasında yer almakta olup tamamı basılmamıştır.⁴³⁵

Tekâmül döneminin en önemli tam tefsirlerinden biri de şüphesiz Beyzâvî'nin (ö. 685/ 1286) *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*'idir. Tefsir ilminde *Envârü't-Tenzîl* îcazın en harika

⁴²⁵ Mehmet Okuyan, "Necmeddîn-i Dâye", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/ 496.

⁴²⁶ Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/ 243.

⁴²⁷ Fencafîrî, *Neylû's-sâirîn*, 199.

⁴²⁸ Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/ 242.

⁴²⁹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/ 568.

⁴³⁰ Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/ 245.

⁴³¹ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 285.

⁴³² Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 522.

⁴³³ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 301.

⁴³⁴ Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/91.

⁴³⁵ Süleyman Mollaibrahimoğlu, "İbnü'l-Müneyyir", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 2000), 21/ 156-157.

örneklerinden kabul edilmektedir. Beyzâvî, kendisinden önce kaleme alınmış tefsir eserlerini özetlemekle kalmamış ayetlere ilişkin özgün yorum ve izahlarda bulunmuştur.⁴³⁶ Orta hacme sahip özlü bir tefsir olan *Envârü't-Tenzîl*, hem rivayet hem dirâyet metoduyla kaleme alınmış olup başlıca temel kaynakları arasında ihtisar ettiği Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ının yanı sıra Fahreddin er-Râzî'nin *Mefâtihu'l-Gayb*'ı ve Râgıb el-İsfahânî'nin *el-Müfredât* adlı eserleri yer alır. Edebî ve felsefî tahlillerin son derece özlü şekilde verilmesi, tefsirin anlaşılmasını zor hale getirirse de eser ilmî çevrelerde oldukça itibar görmüş; medreselerde okutulan başlıca kaynaklardan olmuştur. Eser üzerine ciddî bir şerh, haşiye, ihtisar külliyyatı oluşmuştur.⁴³⁷

Beyzâvî'den sonra İbn Ebü'r-Rebî'nin (ö. 688/ 1289) *Tefsîrû'l-Kurâni'l-Azîm* adlı tefsiri gelir. Safedî'nin (ö. 696/ 1296) *Keşfü'l-Esrâr ve Hetkü'l-Estâr* adlı tefsiri de döneme dahildir. Safedî, tefsirinin sonunda okuyuculara vasiyet ve öğüt kabilinden kaleme aldığı bölümde eserini Cenâb-ı Hakk'ın izniyle *Keşfü'l-Esrâr ve Hetkü'l-Estâr* olarak isimlendirdiğini “سميث هذا الكتاب كشف الأسرار و هتك الأستار” sözüyle dile getirir. “Sırların açığa çıkması, perdenin aralanması” olarak ifade edilebilecek bu ismi, okuyuculardan burada okudukları hususları tahkik etmeden tasdik, delillendirmeden de tekzip etmemelerini istemek için eserini böyle isimlendirdiğini ifade eder.⁴³⁸ Hâtimenin devamında “Vasiyet hükmündeki beyitler” başlığı altında yer verdiği şiirin bir beytinde tefsirinin isimlendirmesini edebî bir üslûp ile ele alır ve şöyle der: “وقد كشفت لهم سرا رفعت به ستر هتك به أستر جهال” “sırrı açığa çıkardım, örtüyü kaldırdım ve cehalet ehlinin perdelerini araladım”.⁴³⁹

Dönemin sonlarında kaleme alınan diğer bir tam tefsir de İbnü'n-Nakîb el-Makdisî'ye (ö. 698/1298) aittir. Makdisî'nin tefsirini ilk kez Kâtip Çelebi *et-Tahrîr ve't-Tahbîr li-Akvâli Eimmeti't-Tefsîr fî Meâni Kelâmi's-Semî'il-Basîr* şeklinde zikretmekte ondan önce eser yalnızca “*Tefsîr*” adıyla geçmektedir. Yazma halinde bulunan eser, pek çok mutasavvıfların görüşlerine sıkça yer vermesi dolayısıyla eleştiriye konu olmuştur.⁴⁴⁰ Aynı yıl vefat eden Ali b. Muhammed el-Fârisî'nin (ö. 698/ 1298) *Tefsîrû'n-Numânî* adıyla bilinen eser (*Tefsîrû'l-*

⁴³⁶ Yusuf Şevki Yavuz, “Beyzâvî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 1992), 6/100-101.

⁴³⁷ İsmail Cerrahoğlu, “Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 1995), 11/260-261.

⁴³⁸ Ebü'l-Berekât es-Safedî, *Keşfü'l-Esrâr ve Hetkü'l-Estâr*, thk. Bahattin Dartma (İstanbul: TDV Yay., 2021), 4/ 651.

⁴³⁹ es-Safedî, *Keşfü'l-Esrâr ve Hetkü'l-Estâr*, 4/ 653.

⁴⁴⁰ Abdülhamit Birışık, “İbnü'n-Nakî el-Makdisî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 2000), 165-166.

Kur'ân)⁴⁴¹ de döneme dahildir. Dönemin Endülüslü âlimlerinden İbn Ebû Cemre'ye (ö. 699/ 1300) de *Tefsîrû İbn Ebî Cemre* adıyla bir tefsir izâfe edilmiştir.⁴⁴²

1.4. Tahkîk Dönemi

Tekâmül döneminin ardından gelen yüzyılda tefsir ilmi en parlak dönemini yaşamıştır. Tahkik diğer adıyla muhakkikler dönemi olarak adlandırılan bu dönemde mevcut tefsir birikimi üzerine şerh, hâşiye, ihtisâr türü çalışmalar da çokça yapılmıştır. Bu faaliyetlere konu olan tefsirlerin başında Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*¹, Neseî'nin *Medârikü't-Tenzîl*'i ile Beyzâvî'nin *Envârü't-Tenzîl*'i gelmektedir.⁴⁴³ Tahkik döneminde şerh-hâşiye türü çalışmalara ek olarak müstakil tam tefsirler de yazılmaya devam etmiştir. Tezimizin sınırlarının kaleme alınmış tam tefsirler olması hasebiyle bu dönemin öne çıkan müstakil tam tefsirlerine ve bunların isimlendirme süreçlerine yer vereceğiz. Yeri geldiğinde bazı ihtisar, şerh ve hâşiyelerin isimlerine de yer vermeye çalışacağız. Bu döneme bakıldığında Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî'nin (ö. 700/ 1301) *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*'ı bu dönemin başında kaleme alınmış tefsirlerdendir. Ezdî, eserini bizzat bu şekilde isimlendirmiştir.⁴⁴⁴ Eserin isminin bu şekilde oluşu üç şekilde sabittir. Bunların ilki müellifin mukaddimesindeki “و سَمَّيْتُهُ بَكْتَابِ التَّبْيَانِ فِي تَفْسِيرِ الْقُرْآنِ” ibaresinden anlaşılmaktadır. Ayrıca tahkikte esas alınan nüshanın kapağında da aynı isim yer alır. Bir diğer sebep ise ferağ kaydında eserin yine aynı isimle kaydedilmesidir. Ayrıca tabakât eserlerinde de Ezdî'nin tefsiri bu isimle yer almaktadır.⁴⁴⁵ Bu dönemde yaşayan bir diğer isim Kutbüddîn-i Şîrâzî (ö. 710/ 1311) olup *Fethu'l-Mennân fî Tefsîri'l-Kur'ân* adlı tefsire sahiptir. Eserin isim bilgisi mukaddimesine düştüğü “و سَمَّيْتُهُ فَتْحَ الْمَنَانِ فِي تَفْسِيرِ الْقُرْآنِ” kaydı ile sabittir.⁴⁴⁶

Ebü'l-Berekât en-Neseî'nin (ö. 710/ 1310) *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*'i de dönemin önde gelen tefsirlerindendir. Müellifine nisbetle “Tefsîrû'n-Neseî” olarak anılan tefsir kısaca “Medârik” şeklinde de anılmaktadır.⁴⁴⁷ Nizâmeddin en-Nîsâbü'rî (ö. 730/ 1329), *Garâibü'l-Kur'ân ve Regâibü'l-Furkân* adlı tefsirin mukaddimesine “بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ إِلَى اللَّهِ”

⁴⁴¹ Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/ 258. Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 139.

⁴⁴² Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-Zünûn*, 1/ 436.

⁴⁴³ Kaya, *Taberî Tefsirinin Kaynakları*, 58.

⁴⁴⁴ Esat Özcan, “Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî ve et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân Adlı Tefsirinin Tanıtım ve Tahlili”, *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6, 2, (2019): 260.

⁴⁴⁵ Bedriye Halef Ahmed el-Hârisî, *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân li'l-Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî* (Min Evveli Süreti'l-Vâkıa İla Nihâyeti Süreti'n-Nâs), (Suud: Câmia Ümmi'l-Kurâ, Vizâratü't-Ta'limi'l-Âlî, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 36.

⁴⁴⁶ Hüseyin Mustafa, *Kutbüddîn-i Şîrâzî'nin Fethu'l-Mennân Fî Tefsîri'l-Kur'ân İsimli Eserinin Tahlil ve Tahkiki* (Bakara Sûresi 63-101 Ayetleri Arası), (Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 15.

⁴⁴⁷ Dinç, *Rivayet Tefsiri Açısından Neseî'nin Medârikü't-Tenzîl*'i, 21.

”الكريم أرغب في إبداع غرائب القرآن، وبفضله العميم أتأهب لإبداع رغائب الفرقان، فإليه منتهى الأمل والسؤال (Rahmân ve Rahîm olan Allah’ın adıyla başlarım. Yüce Allah’tan Kur’ân’ın gizli yönlerini en mükemmel şekilde ortaya koymayı niyaz eder ve yine onun geniş lütfuyla Furkân’ın yönlendirdiklerine uymaya özen gösteririm. Bütün istek ve ricalar O’nadır.)” sözleriyle başlamakta ve eserinin isimlendirmesine özel bir yer ayırmasa da isim bilgisini satır aralarında okuyucuya sunmaktadır.⁴⁴⁸ Tam bir tefsir olmasa da tasavvufî yönüyle öne çıkan Abdürrezzâk Kâşânî’nin (ö. 736/ 1335) *Tevîlâtü’l-Kur’ân*’ı da bu dönemde kaleme alınmıştır. Eserin diğer isimleri *Tevîlû’l-Kur’ân*, *Tevîlû’l-Âyât* ve *Tevîlât-ı Kâşâniyye*’dir. Eser İbnü’l-Arabî’nin geliştirmiş olduğu kavram ve terimlere dayanan işârî tefsir özelliğine sahiptir. Bu yönü eseri işârî tefsir geleneğinden farklı bir çizgide yer almasını sağlar. *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, İbnü’l-Arabî’ye nispet edilerek “*Tefsîru İbni’l-Arabî (Tefsîrû’l-Kur’âni’l-Kerîm)*” adıyla çok defa basılmıştır. Fakat eserin Kâşânî’ye ait olduğu daha isabetlidir.⁴⁴⁹

İbnü’l-Bârîzî’nin (ö. 738/ 1338) *Ravzâtü Cennâti’l-Muhibbîn fî Tenzîli’l-Ulûmi’l-Kitâbi’l-Mübîn* adlı 10 cilt olduğu ifade edilen⁴⁵⁰ tefsir, bölümler halinde farklı kütüphanelerde yazma eser olarak yer almaktadır. Eserin kaynaklarda *Ravzâtü’l-Cinân fî Tefsîri’l-Kur’ân* veya *Kitâbü’r-Ravza fî Tefsîri’l-Kur’ân* adlarıyla da kayıtlı olduğu bilinmektedir.⁴⁵¹ İsmi bir diğer versiyonu *Ravzâtü Cennâti’l-Muhibbîn fî Tefsîri’l-Kur’âni’l-Mübîn*’dir.⁴⁵² Bu dönemde yaşayan diğer bir müellif Ali b. Muhammed Hâzin (ö. 741/ 1341) olup *Lübâbü’t-Tevîl fî Meâni’t-Tenzîl*’in yazarıdır. Eser Hâzin’e nispetle *Tefsîrû’l-Hâzin* olarak meşhur olmuştur. Begavî’nin tefsirinin muhtasarı mahiyetindeki eseri İbn Hacer el-Askalânî ve Dâvûdî, *et-Te’vîl li-Me’âlimi’t-Tenzîl* olarak kaydetmişlerdir.⁴⁵³ Aynı yıl vefat eden İbn Cüzey’in (ö. 741/ 1340) *et-Teshîl li-Ulûmi’t-Tenzîl*’i ile Keşşâf muhaşşisi Tîbî’nin (ö. 743/ 1343) kaynaklarda *Tefsîrû’l-Kur’ân*’ı olduğu geçmektedir. Fakat bu tefsiri tamamlayıp tamamlamadığı bilinmemektedir.⁴⁵⁴ Bu dönemde yaşamış bir diğer isim Mahmûd b. Abdurrahman İsfahânî’dir (ö. 749/ 1349). Onun Zemahşerî ve Râzî’nin tefsirlerinden istifadeyle kaleme aldığı *Envârü’l-Hakâiki’r-Rabbâniyye fî Tefsîri’l-Letâifi’l-Kur’âniyye* adlı bir tefsiri vardır. Eser yazma halinde bulunmakta olup müellifin tasavvufa olan ilgisinin tefsirinin ismine etki etmiş olduğu görülmektedir.

⁴⁴⁸ Ebû Muhammed en-Nisâbü’rî, *Garâibü’l-Kur’ân ve Regâibü’l-Furkân*, (Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 1996), 1/?.

⁴⁴⁹ Süleyman Uludağ, “Kâşânî, Abdürrezzâk”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 2022), 25/5.

⁴⁵⁰ Dâvûdî, *Tabakâtü’l-Müfessirîn*, 2/ 362.

⁴⁵¹ Tayyar Altıkulaç, “İbnü’l-Bârîzî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul, TDV Yay., 1999), 20/ 525.

⁴⁵² Nüveyhiz, *Mu’cemü’l-Müfessirîn*, 2/ 710.

⁴⁵³ Ali Eroğlu, “Ali b. Muhammed Hâzin”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 1998), 17/125-126.

⁴⁵⁴ Halit Özkan, “Tîbî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 2012), 41/ 126.

Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin (ö. 745/ 1344) *el-Bahrü'l-Muhît*'i ile onun muhtasarı olan *en-Nehrü'l-Mâd* adlı tefsiri dönemin önemli tefsir eserlerindendir. *en-Nehrü'l-Mâd* adlı muhtasar eser, Ebû Hayyân'ın nahvî-edebî tefsiri *el-Bahrü'l-Muhît*'inin ihtisar edilerek birtakım değişiklikler ve ilaveler içeren eseridir.⁴⁵⁵ Müellifin yaşadığı bölgenin ve toplumun isimlendirmeye etki ettiği görülmektedir. Bir görüşe göre Ebû Hayyân el-Endelüsî, tefsirine çocukluk ve gençlik yıllarını geçirdiği Gırnata şehrine yakın okyanusun adı olan “*el-Bahrü'l-muhît*” adını vermiştir. Zira eserini Mısır'da yazmıştır ve buranın okyanusa uzaklığı malumdur. Dolayısıyla memleketine duyduğu özlemini telif etmiş olduğu esere de yansıtmış olabilir. Ayrıca *el-Bahr*'ın ihtisarı olan *en-Nehrü'l-Mâd*'in isminde yer alan nehirin bahsi geçen Nil Nehri'ne nispet edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir.⁴⁵⁶ Fakat eserin isimlendirmesinde tek gerekçenin bu olduğunu söylemek pek isabetli görünmemektedir. Ebû Hayyân tefsir eserine “*el-Bahrü'l-muhît*” gibi kapsayıcı manaya sahip lafızlardan oluşan bir isim koymuştur. Ayrıca eserin muhakkike ait önsözünde de ifade edildiği üzere deniz manasına gelen “el-bahr” aynı zamanda cömertliği de ifade etmektedir. Bu ismin manasına gelirse “el-bahr” bilindiği üzere deniz manasına gelmekle birlikte aynı zamanda “cömert insan” için de kullanılan bir tabirdir. “Bahr” aynı zamanda yeryüzüne/yere nispet edildiğinde onu yarmak demektir. Sanki müfessir bu ismi vererek tefsirinde Kur'an'ın en derin manalarına daldığını ifade etmiş olmaktadır.⁴⁵⁷ Kur'an-ı Kerim'in deniz misali bitip tükenmez oluşu pek çok ayette de ifade edildiği düşünüldüğünde böyle bir isimlendirmenin ayetlerden mülhem olacak şekilde tercih vesilesi olması isabetlidir. Ayrıca Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît* adlı eserini *el-Kitâbü'l-Kebîr* olarak da adlandırmıştır. Müellifin elliye yakın eserinin içinde te'lif etmiş olduğu en büyük eseri söz konusu tefsiridir.⁴⁵⁸

Tefsir literatüründe isim-muhteva uyumu açısından en güzel örneklerden birini Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin (ö. 745/ 1344) tefsiri *el-Bahrü'l-Muhît* adlı eseri ile verdiğini söylememiz mümkündür. Yine müellifin eserini ihtisar ettiği çalışması *en-Nehrü'l-Mâd mine'l-Bahr* adlı muhtasarına verdiği isimde de bu durumu müşahade etmekteyiz. Ebû Hayyân'ın eserine bu ismi seçmesinden yazım gayesine değin birçok hususu açıkladığı mukaddimesindeki ilgili kısmı aktarmakta yarar vardır. Müellif *en-Nehrü'l-Mâd mine'l-Bahr*'ın mukaddimesinde

⁴⁵⁵ Mahmut Kafes, “Ebû Hayyân El-Endelüsî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 1994), 10/152-153.

⁴⁵⁶ Dâmir, “*Anâvîn Kütübi't-Tefsîr*”, 455.

⁴⁵⁷ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-Muhît fi't-Tefsîr*, thk. Sıdkı Muhammed Cemil (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2010), 1/ 5.

⁴⁵⁸ İbrahim Kocabıyık, *Ebû Hayyân ve el-Bahrü'l-Muhît Adlı Tefsîri*, *APJIR- Academic Platform Journal of Islamic Research* 3/2 (Aralık 2019), 205.

eserine isim seçiminde olduğu gibi onu yazmadaki maksadını mecâzî bir üslupla şöyle ifade etmektedir: “Tefsir ilmine dair “*el-Bahrü’l-muhîr*” olarak isimlendirilen büyük tefsir eserimi tasnif edince, iyi yüzücülerin dahi uzunluğu sebebiyle onda yol almakta zorlandıklarını, içine dalan kimsenin ise zor kurtulduğunu gördüm. Bu sebeple susuz kalanın susuzluğuna kanacağı, miskinlerin de güzelliğinin sarhoşluğu ile canlanacağı, kollar halinde çağlayan ve tüm tazeliğiyle yine denize (el-bahr) ulaşan bir nehir akıtmaya karar verdim. Nitekim bu nehrin değerinden de ödün vermedim, sadece aralara yerleştirdiğim incilerde daha azıyla yetindim. Bunu ona dalıp inciler çıkarmak isteyeninin niyetini bozmaması ve derinliklerinde bulacağı fikirler ile mesrûr olması için yaptım. Böylece bu eserin kendine has özellikler taşımasına özen gösterdim. Yine bu *Nehr’e*, *Bahr’in* derinliklerinde olan bazı sözler ile sağlam delillere dayanmayan irabı almamaya, sözün özünü zedeleyecek, belâgat ve fesahatini bozacak derecede parçalamamaya gayret ettim... İşte bu *Nehr’in* incilerini *Bahr’dan* özenle toplayıp, uygun şekilde dağıttıktan sonra, eserin adını da *en-Nehrü’l-Mâd mine’l-Bahr* koydum.”⁴⁵⁹

Müellifin bu mukaddimesi her iki eserine ve bu eserlerin isimlendirmesine dair çok kıymetli değerlendirmeler içermektedir. Buna göre ilk yazdığı eserin içerdiği yoğun bilgiler ve özellikle Arap dili ve belâgatına dair inceliklerin tıpkı bir umman gibi olduğunu belirterek bu ummana dalanların, boğulmamak için iyi birer dil ustası olmaları gerektiğini ifade etmiştir. Nitekim bildiğimiz kadarıyla Ebû Hayyân, *el-Bahrü’l-muhîr* adlı tefsirini Zemahşerî’ye reddiye olarak yazmıştır. Eserin muhtevası da bu sebeple mübtedî yahut sıradan tefsir talebelerinin anlamada güçlük çekeceği yoğun dil tahlilleri içermektedir. Ayrıca buradaki dil inceliklerinin de gereksiz ayrıntılar olmayıp denizin dibindeki inciler mesabesinde olduğu müellif tarafından ifade edilmektedir. Bu durumun farkına varmayıp eserin içinde kaybolanları da iyi yüzme bilmeyip denizde boğulan kimselere benzetmektedir. Ebû Hayyân ikinci eseri olan muhtasar tefsiri *en-Nehr* adlı çalışmasını isim-müsemma uyumu açısından oldukça isabetli şekilde adlandırmıştır. Zira bu tefsirinin *el-Bahr* kadar yoğun dil inceliklerini içermediğini, ancak her ihtiyaç düzeyine hitap edecek bilgileri muhtevî olduğunu söz konusu mukaddimesinde belirtmiştir. Her iki eser arasında ciddi farklılıklar olduğu okuyucunun hemen fark ettiği bir husus olduğu görülmektedir. Netice itibarıyla ilgili tefsir ve muhtasarın hem isim hem içerik uyumu açısından güzel bir örnek olduğunu söyleyebiliriz. Ebû Hayyân’ın tefsirleri üzerine aralarında öğrencilerinin de bulunduğu müellifler tarafından kaleme alınan eserlerin bulunduğu ciddi bir literatür oluştuğu görülmektedir. *Bahrü’l-Muhîr’e* dayanarak oluşturulan eserlere

⁴⁵⁹ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *en-Nehrü’l-mâd mine’l-bahr*, thk. Ömer el-Es’ad (Beyrût: Dâru’l-cil, 1995), 1/ 23-24.

Sefâkusî'nin (ö. 742/ 1342) *el-Mücîd fî İ'râbi'l-Kur'âni'l-Mecîd*'i Tâceddin Ahmed b. Ümmi Mektûm'un (ö. 749/ 1349) *ed-Dürri'l-Lakî*'i ve Semîn el-Halebî'nin (ö. 756/ 1355) *ed-Dürri'l-Masûn*'u örnek olarak verilebilir. Yine bu eserler de yeni literatürlerin teşekkülüne kapı aralamış ve böylece genişleyen bir silsile oluşmuştur.⁴⁶⁰

Kaynaklar bu dönemde ayrıca Ebu'l-Kâsım en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 706/ 1307) Farsça te'lîf ettiği *el-Basâir fî t-Tefsîr*'i⁴⁶¹, İbn Mücîr'in (ö. 709/ 1309) *Tefsîrü'l-Kur'ân*'ı⁴⁶², es-San'ânî'nin (ö. 709/ 1309) *Tefsîrü'l-Kur'ân*'ı⁴⁶³, İbnü'l-Fâzıl olarak meşhur olan Ahmed b. Ebi'l-Yemen'in (ö. 715/ 1315) *Lisânü't-Tenzîl fî t-Tefsîr*'i⁴⁶⁴, eş-Şâmî'nin (ö. 715/ 1315) *Tefsîrü'l-Kur'ân*'ı⁴⁶⁵, İmâdü'l-Kindî'nin (ö. 720/ 1320) on cilt olduğu kaydedilen *el-Kefîl bi Meâni't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm*'i⁴⁶⁶, ez-Zencânî'nin (ö. 721/ 1321) *Tefsîrü'l-Kur'ân*'ı⁴⁶⁷, Abdüssamed el-Hanefî'nin (ö. 723/ 1323) *Tefsîrü'l-Hanefî*'si⁴⁶⁸, Baybers el-Mansûrî'nin (ö. 725/ 1325) *Tefsîrü'l-Kur'ân*'ı⁴⁶⁹, İbnü'z-Zemlekânî'nin (ö. 727/ 1327) kaynaklarda kendisine nisbet edilen ve büyük tefsirlerden addedilen *Nihâyetü't-Te'mîl fî Beyâni Esrâri't-Tenzîl*'i⁴⁷⁰, Ahmed b. Muhammed el-Hanbelî el-Makdisî'nin (ö. 728/ 1328) *Tefsîrü'l-Makdisî*'si⁴⁷¹, Ahmed b. Muhammed b. Cebbâr b. Abdülvelî'nin (ö. 728/ 1328) *Fethü'l-Kadîr*'i⁴⁷², Kemâleddin Abdürrezzak el-Kâşî'nin (ö. 730/ 1330) *et-Tefsîr fî t-Te'vîl* adlı tefsiri⁴⁷³ vardır.

Muhammed b. Muhammed el-Kerhî'nin (ö. 731/ 1331) *Tefsîrü'l-Kerhî* olarak meşhur olan ve müellifin *Mecmau'l-Bahreyn ve Matlau'l-Bedreyn* olarak isimlendirdiği tefsiri,⁴⁷⁴ Muhammed b. İbrahim et-Tarsûsî'nin (ö. 731/ 1331) *Mecmau'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*'ı, Alâüddevle-i Simnânî'nin (ö. 736/ 1336) Necmeddîn-i Dâye'nin *Bahrü'l-Hakâik*'ının tamamlanmış zeyli mahiyetindeki on üç ciltlik *Tefsîrü'l-Simnânî*'si⁴⁷⁵ veya *Necmü'l-Kırân fî*

⁴⁶⁰ Mesut Kaya, "el-Bahru'l-Muhîr Tefsiri Hakkında Yapılmış Akademik Araştırmalar: Bir Literatür İncelemesi -Türkiye, Arap Dünyası ve Batı Ölçeğinde-", *Amasya İlahiyat Dergisi* 17 (Aralık 2021), 336.

⁴⁶¹ Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/ 262.

⁴⁶² Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 502.

⁴⁶³ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 584.

⁴⁶⁴ Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/ 264.

⁴⁶⁵ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 585.

⁴⁶⁶ Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/ 265.

⁴⁶⁷ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 466.

⁴⁶⁸ Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/ 266.

⁴⁶⁹ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 111.

⁴⁷⁰ Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/ 237.

⁴⁷¹ Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/ 270.

⁴⁷² Fencafîrî, *Neylû's-sâirîn*, 218.

⁴⁷³ Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/ 271.

⁴⁷⁴ Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/ 271.

⁴⁷⁵ Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-Zünûn*, 1/ 449.

Te'vilâti'l-Kur'an adlı tefsiri⁴⁷⁶ bulunmaktadır. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî'nin (ö. 741/ 1341) *Tefsîrû'l-Bağdâdî*'si⁴⁷⁷, Hüseyin b. Muhammed el-İskenderî'nin (ö. 741/ 1341) *Tefsîrû'l-İskenderî*'si⁴⁷⁸ Zahirüddîn Ebû Ca'fer'in (ö. 745/ 1345) Farsça kaleme aldığı *el-Basâir fî Tefsîri'l-Kur'an*'ı⁴⁷⁹, İbn Ümmü Kâsım'ın (ö. 749/ 1348) on cilt olduğu bilinen tefsiri *Tefsîrû'l-Kur'an'i'l-Azîm*'i⁴⁸⁰, İbnü'l-Lebbân'ın (ö. 749/ 1348) *Tefsîrû'l-Kur'an*'ı⁴⁸¹, el-Fahru'l-Mısri'nin (ö. 751/ 1350) *Tefsîrû'l-Kur'an*'ı⁴⁸², Semîn el-Halebî'nin (ö. 756/ 1355) günümüze ulaşmış ulaşmadığı bilinmeyen eseri *et-Tefsîrû'l-Kebîr*'i, Mahmud el-Hâfız et-Tûsî'nin (ö. 762/ 1361) *Bahrû'l-Hakâik ve Kenzü'd-Dekâik*'i, el-Hakkârî'nin (ö. 763/ 1362) *Tefsîrû'l-Kur'an*'ı⁴⁸³, Muhlis b. Abdullah ed-Dihlevî'nin (ö. 764/ 1363) *Keşfü'l-Keşşâf* olarak isimlendirdiği tefsiri⁴⁸⁴, İbnü'l-Berkâ el-Câmî'nin (ö. 772/ 1371) *Tefsîrû'l-Câmî*'si⁴⁸⁵, Ömer b. İshak el-Gaznevî'nin (ö. 773/ 1372) kaynaklarda kendisine izâfe edilen *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm*'i⁴⁸⁶, Zeynüddîn Cârullah'ın (ö. 774/ 1373) *Ziyâü's-Sebîl ilâ Meâni't-Tenzîl*'i⁴⁸⁷, el-Vâsitî'nin (ö. 776/ 1374) *Tefsîrû'l-Kur'an*'ı⁴⁸⁸, el-Belnesî'nin (ö. 782/ 1380) oldukça büyük olduğu ifade edilen *Tefsîrû'l-Kur'an*'ı⁴⁸⁹, Muhammed b. Mahmud b. Muhammed eş-Şirâzî'nin (ö. 788/ 1386) *Keşfü'l-Esrâr fî Resmi Masâhifi'l-Emsâr* adlı tefsiri⁴⁹⁰, İbn Yaîş es-Sasn'ânî'nin (ö. 791/ 1389) *Terâcimü'r-Ricâl* eserinin sahibi tarafından “*et-Teysîr fî't-tefsîr*” olarak isimlendirilen *Tefsîr*'i⁴⁹¹, el-Hamevî'nin (ö. 793/ 1391) *Tefsîrû'l-Kur'an*'ı⁴⁹², hadisçi kimliğiyle tanınan İbn Receb'in (ö. 795/ 1393) bütün sûrelerin tefsirini içermeyen *Ravâiu't-Tefsîr el-Câmî li't-Tefsîri'l-İmâm İbn Receb el-Hanbelî* adlı eseri, Abdüsselâm b. Abdülaziz'in (ö. 797/ 1395) *Tefsîrû's-Selâmî* adlı tefsirleri eklenebilir.

⁴⁷⁶ M. Nazif Şahinoğlu, “Alâüddeve-i Simnânî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 1989), 2/ 347.

⁴⁷⁷ Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/ 275.

⁴⁷⁸ Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/ 275.

⁴⁷⁹ Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/ 280.

⁴⁸⁰ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 144.

⁴⁸¹ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 482.

⁴⁸² Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 587.

⁴⁸³ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 27.

⁴⁸⁴ Fencafîrî, *Neylû's-sâirîn*, 241.

⁴⁸⁵ Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/ 294.

⁴⁸⁶ Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/ 295.

⁴⁸⁷ Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/ 296-297.

⁴⁸⁸ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 516.

⁴⁸⁹ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 587.

⁴⁹⁰ Fencafîrî, *Neylû's-sâirîn*, 254.

⁴⁹¹ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 145.

⁴⁹² Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 379.

Dönemin velûd isimlerinden Adudüddin el-Îcî'nin (ö. 756/ 1355) *Keşşâf* haşiyesine ek olarak *Tahkikü't-Tefsîr fî Teksîri't-Tenvîr* adlı müstakil tefsiri de bulunur. Eserinde kaynak olarak çokça istifade etmesi dolayısıyla Beyzâvî tefsirinin bir şerhi olduğunu söyleyen araştırmacılar vardır.⁴⁹³ Îcî, tefsirinde faydalandığı kaynakları mukaddimesinde yer verdikten sonra bu kaynakların eksik hususlarının neler olduğunu ve kendisinin tefsirinde söz konusu eserlerin hangi yönlerinden faydalandığına değinir. Buna göre sûre faziletlerini ihtiva eden *Keşşâf* ile *Envâru't-Tenzîl*'in zikredilen çoğu mevzû hadis türü hadislerle eserinde yer vermemiştir. Bu iki eserin ana konularına değinmiştir. Yine bir diğer temel kaynağı olan Kirmânî'nin *Lübâbü't-Tefâsîr*'inde yer alan ana konulara (mebâhis) bağlı kalmış, şâz olanlara yer vermemiştir. Râzî'nin *Mefâtihu'l-Gayb*'ının letâifine de yer veren müfessir, böylece tefsirinin *Tahkiku't-Tefsîr fî Teksîri't-Tenvîr* ismini hakettiğini dile getirir.⁴⁹⁴ Îcî'den sonra vefat etmiş olan İbnü'n-Nakkâş (ö. 763/ 1362), *Tefsîrü İbn Nakkâş* olarak bilinen eserinin muhtemel isminin *es-Sâbiku'l-lâhik* olduğu ifade edilir.⁴⁹⁵

Bu dönemin müfessirlerinden İbn Kesîr'in (ö. 774/ 1373) *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*'i üzerinde durmayı gerektiren önemli tefsirlerdendir. İbn Kesîr tefsirini kaleme almasının arkasında yatan sebebi Allah kelâmının manalarını ortaya koymanın âlimler üzerine bir yükümlülük olduğu düşüncesi şeklinde belirtir. Söz konusu tefsir, "*Tefsîru İbn Kesîr*" olarak diğer pek çok tefsir eserinde olduğu gibi müellifine nispetle de bilinir. İbn Kesîr tefsiri Taberî'nin *Câmi'u-l-Beyân* adlı tefsirinden sonra rivayet tefsirleri kategorisinde ikinci sırada yer almaktadır. Tefsirin mukaddimesi ise tefsir usulü açısından oldukça değerli olup üzerine çok sayıda çalışma yapılmıştır. İbn Kesîr tefsirinin mukaddimesini büyük oranda hocası İbn Teymiyye'nin *Mukaddimetü't-Tefsîr* adlı risalesini esas almıştır.⁴⁹⁶ İbn Kesîr tefsir mukaddimesini hocası İbn Teymiyye'nin bahsi geçen eserinden bazı ilaveler ve iktibaslarla kaleme almıştır. Bu durum İbn Teymiyye'nin görüşlerini yeterli bulması ile açıklanabilir.⁴⁹⁷ Eserin mukaddimesinde İbn Kesîr, kelânullahın manalarını açığa çıkarmanın (el-keşf), onu tefsir etmenin ve tefsirini öğrenip öğretmenin ulemâ üzerine bir sorumluluk olduğunu dile

⁴⁹³ Hasan Haliloğlu, "Adudüddîn İcî'nin Tefsirdeki Metodu ve Tefsirinin Kaynakları", *Ağrı İslâmî İlimler Dergisi* 2, (2018): 94.

⁴⁹⁴ Haliloğlu, "Adudüddîn İcî'nin Tefsirdeki Metodu ve Tefsirinin Kaynakları", 98.

⁴⁹⁵ Ahmet Özel, "İbnü'n-Nakkâş", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 2000), 21/167-168.

⁴⁹⁶ Mustafa Öztürk, "Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 2011), 40/295. İsmail Cerrahoğlu, "İbn Kesîr ve Tefsiri", *Ankara Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25, 1, (1982): 67.

⁴⁹⁷ Murat Oral, "Tefsir Usulü Açısından İbn Kesir Mukaddime'sinin Değerlendirilmesi", *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 2, 3, (2018): 21.

getirir. Devamında ise tefsir usulüne dair bilgiler verir.⁴⁹⁸ İbn Kesîr, tefsir eserine Hicr 15/87. ayette “el-Kur’ânü’l-azîm” olarak geçen ibareden mülhem olacak şekilde isim verdiği düşünülebilir.

Bu dönemde müstakil tam tefsirlerden Ebû Bekir el-Haddâd’ın (ö. 800/ 1398) *Tefsîrû’l-Haddâd* olarak bilinen *Keşfü’t-Tenzîl fî Tahkîki’l-Mebâhis ve’t-Tevîl*’i⁴⁹⁹, İbn Arafê’nin (ö. 803/ 1401) *Tefsîru İbn Arafê*’si, İbn Vefâ’nın (ö. 807/ 1405) *Tefsîrû’l-Kur’ân*’ı⁵⁰⁰, Bikâî’nin (ö. 885/ 1480) âyetler arası münâsebe genişçe yer verdiği *Nazmü’d-Dürer fî Tenâsübi’l-Âyât ve’s-Suver* adlı tefsiri bu dönemde kaleme alınmıştır. Bikâî’nin tefsiri *Münâsebâtü’l-Kur’ân* veya *Münâsebâtü’l-Bikâî* adlarıyla da bilinir. Ayrıca müfessir tefsirinin mukaddimesinde bu eserine *Fethu’r-Rahmân fî Tenâsübi Eczâi’l-Kur’ân*, *Tercümânü’l-Kur’ân* ve *Mübdi Münâsebâtü’l-Furkân* isimlerinin verilmesinin de uygun olacağını ifade etmektedir.⁵⁰¹ Bu isimlerden Haddâd’ın tefsirinin isimlendirme bilgisine doğrudan ulaşamamıştır. Fakat mukaddimesindeki izahlarından müellifin eserine verdiği isimdeki tenzîl lafzını Kur’ân ile eş manada kullandığını anlamamız mümkündür. Zemahşerî gibi pek çok müfessirin yaptığı gibi eserine “keşf” demesi tefsire verdiği anlam ile ve tefsir tanımı ile ilişkili olması muhtemeldir. Eserine vermiş olduğu isimden “tefsir”i bir keşf ameliyesi olarak gördüğünü, kendisinin de bu eseri yazarak böyle bir faaliyeti gerçekleştirmeyi amaçladığını anlıyoruz. Bu keşf ameliyesi ise ayetlerde bulunan başta fikhî olmak üzere kelâmî, filolojik gibi konu ve meseleleri inceleyip açığa kavuşturmak (fî tahkîki’l-mebâhis) ve te’vîl için söz konusudur. Yine bu dönemde Süyûtî’nin rivâyet tefsiri olan *ed-Dürri’l-Mensûr*’u ile hocası Celâleddin el-Mahallî’nin başladığı eserini tekmile ettiği ve bu sebeple *Tefsîrû’l-Celâleyn* olarak anılan tefsiri önemlidir.

Bu dönemde Osmanlı coğrafyasında da çeşitli tam tefsirler te’lif edilmiştir. Kaynaklarda Eşref Cihangir es-Sinânî’nin (ö. 808/ 1405) *en-Nûr* olarak isimlenen tefsiri⁵⁰², İbnü’l-Mütevvec’in (ö. 820/ 1417) *Tefsîrû’l-Kur’ânî’l-Mecîd*’i⁵⁰³, Kutbüddin İznîkî’nin (ö. 821/ 1418) kendisine nispetle de anılan *Tefsîrû’l-Kur’ân*’ı, el-Buhârî’nin (ö. 822/ 1420) yüz cilt olduğu kaydedilen *Tefsîrû’l-Kur’ânî’l-Azîm*’i⁵⁰⁴, Abdullah b. Mikdâd el-Akfesihî’nin (ö. 823/ 1420) üç

⁴⁹⁸ Ebû’l-Fidâ İbn Kesîr, *Tefsîrû’l-Kur’ânî’l-Azîm (Tefsîru İbn Kesîr)*, thk. Sâmî b. Muhammed es-Selâme (Riyâd: Dâru Tayyibe, 1999), 1/6.

⁴⁹⁹ Nüveyhiz, *Mu’cemü’l-Müfessirîn*, 1/ 109.

⁵⁰⁰ Nüveyhiz, *Mu’cemü’l-Müfessirîn*, 1/ 380.

⁵⁰¹ Ebû’l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer el-Bikâî, *Nazmü’d-dürer fî Tenâsübi’l-âyât ve’s-Süver*, (Kâhire: Dârü’l-Kitâbi’l-İslâmî, 1984), 1/ 5.

⁵⁰² Fencafîrî, *Neylû’s-sâirîn*, 264.

⁵⁰³ Nüveyhiz, *Mu’cemü’l-Müfessirîn*, 1/ 46.

⁵⁰⁴ Nüveyhiz, *Mu’cemü’l-Müfessirîn*, 2/ 620.

ciltlik *Tefsîrû 'l-Kur'ân*'i⁵⁰⁵, İbn Kâdî Simâvna'nın (ö. 823/ 1420) *Tefsîrû 'l-Kur'ân*'i⁵⁰⁶, İbnü'l-Kemâl el-Hanefî'nin (ö. 824/ 1421) *el-Burhân fî Esrâri 'l-Kur'ân*'i⁵⁰⁷, Ebû'l-Feth Sadreddin ed-Dihlevî'nin (ö. 825/ 1422) *Tefsîrû 'l-Kur'ân*'i⁵⁰⁸, Abdullah b. Muhammed el-Esedî'nin (ö. 828/ 1425) *Bahrû 'l-Hakâik ve 'l-Meânî fî Tefsîri 's-Seb 'i 'l-Mesânî*'si⁵⁰⁹ zikredilebilir. Muhammed b. Halfe b. Ömer et-Tûnusî'nin (ö. 827-828/ 1424) sekiz ciltlik olduğu kaydedilen *Tefsîrû 'l-Kur'ân*'i⁵¹⁰, İbnü'l-Gavvâs'ın (ö. 829/ 1426) *Uyûnu 't-Tefâsîr bi-Hazfi 't-Tekârîr* adlı tefsiri⁵¹¹, el-Cîlî'nin (ö. 832/ 1428) *Tefsîrû 'l-Kur'ân*'i⁵¹², İbn Yûnus'un (ö. 833/ 1430) iki ciltlik *Tefsîrû 'l-Kur'ân*'i⁵¹³, Ali b. Ahmed ed-Düknî'nin (ö. 835/ 1432) *Tefsîrû 'r-Rahmân ve Teysîrû 'l-Mennân fî Tefsîri 'l-Kur'ân*'i⁵¹⁴, Ahmed b. Muhammed en-Nahvî'nin (ö. 838/ 1435) *Tefsîrû 'n-Neccâh* olarak meşhur olan tefsiri⁵¹⁵, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed'in (ö. 843/ 1440) Kurtubî'nin tefsirine bağlı kalarak kaleme aldığı tefsiri⁵¹⁶ de bunlar arasındadır.

İbn Zühre olarak bilinen Muhammed b. Yahya b. Ahmed'in (ö. 848/ 1444) yaklaşık on cilt olduğu ifade edilen bazı kaynaklarda *Fethû 'l-Menân* adıyla geçen⁵¹⁷ *Fethû 'l-Benân fî Tefsîri 'l-Kur'ân*'i⁵¹⁸, Şihâbüddîn ed-Devle İbâdî'nin (ö. 849/ 1445) Farsça tefsiri *el-Bahru 'l-Mevâc*'i⁵¹⁹, Yakup b. Osman el-Gaznevî'nin (ö. 851/ 1447) *Tefsîrû 'l-Kur'ân*'i⁵²⁰, İbn Kâdî Şühbe'nin (ö. 851/ 1448) kaynaklarda geçen *Tefsîrû İbn Şühbe*'si⁵²¹, İbnü'l-Vâfi'nin (ö. 853/ 1449) *Tâcü 'l-Meânî fî Tefsîri 's-Seb 'il Mesânî* adlı tefsiri⁵²², İbnü'z-Ziyâ el-Mekkî'nin (ö. 854/ 1450) babası tarafından tamamlandığı ifade edilen *el-Mütedârik ale 'l-Medârik fî 't-Tefsîr*'i⁵²³ veya *Tefsîrû İbnü'z-Ziyâ*'sı⁵²⁴, ez-Zevâvî'nin (ö. 857/ 1453) *Tefsîrû 'l-Kur'ân*'i⁵²⁵, Ahmed b.

⁵⁰⁵ Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 1/ 328.

⁵⁰⁶ Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 2/ 661.

⁵⁰⁷ Edirnevî, *Tabakâtü 'l-Müfessirîn*, 1/ 316-317.

⁵⁰⁸ Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 2/ 656.

⁵⁰⁹ Edirnevî, *Tabakâtü 'l-Müfessirîn*, 1/ 318.

⁵¹⁰ Fencafîrî, *Neylû 's-sâirîn*, 275.

⁵¹¹ Edirnevî, *Tabakâtü 'l-Müfessirîn*, 1/ 319.

⁵¹² Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 1/ 296.

⁵¹³ Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 2/ 540.

⁵¹⁴ Fencafîrî, *Neylû 's-sâirîn*, 278.

⁵¹⁵ Edirnevî, *Tabakâtü 'l-Müfessirîn*, 1/ 324.

⁵¹⁶ Edirnevî, *Tabakâtü 'l-Müfessirîn*, 1/ 325.

⁵¹⁷ Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 2/ 648.

⁵¹⁸ Edirnevî, *Tabakâtü 'l-Müfessirîn*, 1/ 328.

⁵¹⁹ Fencafîrî, *Neylû 's-sâirîn*, 285.

⁵²⁰ Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 2/ 741.

⁵²¹ Kâtip Çelebî, *Keşfü 'z-Zünûn*, 1/ 438, Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 1/ 108.

⁵²² Edirnevî, *Tabakâtü 'l-Müfessirîn*, 1/ 330.

⁵²³ Saffet Köse, "İbnü'z-Ziyâ el-Mekkî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 2000), 21/ 248.

⁵²⁴ Kâtip Çelebî, *Keşfü 'z-Zünûn*, 1/ 438.

⁵²⁵ Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 1/18.

Muhammed'in (ö. 859/ 1455) *el-Keşf ve'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*'ı⁵²⁶, Şehâbeddin Sivâsî'nin (ö. 860/ 1456) *Uyûnü't-Tefâsîr li'l-Fuzalâi's-Semâsîr* adlı tefsiri de önemlidir.

Alâeddin es-Semerkindî'nin (ö. 860/ 1456) *Bahrü'l-Ulûm*'u, Ali b. Ahmed b. Muhammed eş-Şirâzî'nin (ö. 861/ 1457) *Tefsîrü'l-Kur'ân*'ı⁵²⁷, Ahmed b. Muhammed b. İkrîs'in (ö. 862/ 1458) on ciltlik *Kenzü'r-Rahmân fî Ahkâmi'l-Kur'ân*'ı⁵²⁸, Ebû Zeyd es-Seâlibî'nin (ö. 875/ 1471) *el-Cevâhirü'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kur'ân*'ı⁵²⁹, Amr b. Ali b. Âdil Ebû Hafs'ın (ö. 880/ 1475) *el-Lübâb fî Ulûmi'l-Kitâb* isimli tefsiri⁵³⁰, Muhammed b. Kurkumâs'ın (ö. 882/ 1478) *Fethü'r-Rahmân fî Tefsîri'l-Kur'ân*⁵³¹ olarak da geçen *Fethü'r-Rahmân* olarak isimlendirdiği tefsiri⁵³² ile bu eserin muhtasarı olan *el-Cümân min Fethi'r-Rahmân* adlı tefsirleri⁵³³, Nûreddîn Seyyid Muîn b. Seyyid Safiyüddîn'in (ö. 894/ 1489) *Câmiu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*'ı⁵³⁴ Muhammed b. Muhammed b. İsa el-Afevî ez-Zeldiyevî'nin (ö. 882/ 1477) *Tefsîrü'l-Kur'ân*'ı⁵³⁵ bu dönemde dir.

İbn Zühre olarak bilinen Şemseddin Muhammed b. Yahya et-Trablusî'nin (ö. 884/ 1479) *Tefsîrü İbn Zühre*'si⁵³⁶, el-Mahzûmî'nin (ö. 885/ 1480) *el-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*'ı⁵³⁷, Ali b. Hüseyin en-Nehrevânî'nin (ö. 889/ 1484) *Mecmau'l-Bahreyn fî't-Tefsîr*'i⁵³⁸, İbn Cemâa'nın (ö. 890/ 1485) *Tefsîrü İbn Cemâa*'si⁵³⁹, Molla Gürânî'nin (ö. 893/ 1488) *Gâyetü'l-Emânî*'si bu dönemde yer alır. Ni'metullah Nahcuvânî'nin (ö. 920/ 1514) tam adıyla *el-Fevâtihu'l-İlâhiyye ve'l-Mefâtihu'l-Gaybiyye el-Mûdîhatü li'l-Kelimi'l-Kur'âniyye ve'l-Hikemi'l-Furkâniyye* isimli tefsiri işârî tefsirin bu dönemdeki örneklerindendir. Yine İbn Miskîn er-Rûmî'nin (ö. 899/ 1494) *Hadâiku'l-Hakâik fî't-Tefsîr* adlı Farsça eseri, Hüseyin b. Hâlid en-Nâgevri'nin (ö. 901/ 1496) *Nûru'n-Nebî* olarak isimlendirdiği tefsiri⁵⁴⁰, Muhammed Ahaveyn'in (ö. 904/ 1498) kaynaklarda geçen *Matâliu'l-Envâr* adıyla isimlendirilen *Tefsîrü Ahaveyn*'i⁵⁴¹, Muînüddin el-

⁵²⁶ Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/ 334.

⁵²⁷ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 354.

⁵²⁸ Fencafîrî, *Neylû's-sâirîn*, 291.

⁵²⁹ Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/ 342.

⁵³⁰ Fencafîrî, *Neylû's-sâirîn*, 299.

⁵³¹ Fencafîrî, *Neylû's-sâirîn*, 300.

⁵³² Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/ 345.

⁵³³ Fencafîrî, *Neylû's-sâirîn*, 300.

⁵³⁴ Fencafîrî, *Neylû's-sâirîn*, 305.

⁵³⁵ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 822.

⁵³⁶ Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-Zünûn*, 1/ 438.

⁵³⁷ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 562.

⁵³⁸ Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/ 351.

⁵³⁹ Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/ 351.

⁵⁴⁰ Fencafîrî, *Neylû's-sâirîn*, 312.

⁵⁴¹ Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-Zünûn*, 1/ 441.

Îcî'nin (ö. 905/ 1500) *Câmiu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, *Tefsîrû's-Safevî* veya *Tefsîrû'l-Îcî* isimleriyle de bilinen *Cevâmiu't-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*'ı⁵⁴², Hüseyin Vâiz-i Kâşîfî'nin (ö. 910/ 1504-1505) *Mevâhib-i Aliyye* olarak isimlendirdiği tefsiri, Ali b. Ahmed el-Hanbelî'nin (ö. 911/ 1505) *et-Tebsira fî't-Tefsîr*'i⁵⁴³, et-Tilimsânî'nin (ö. 911/ 1505) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı⁵⁴⁴, Muhammed b. Abüssamed el-Ezherî el-Mısırî'nin (ö. 912/ 1506) *Kitâbü't-Tefsîr*'i, en-Nübeysî'nin (ö. 915/ 1509) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı⁵⁴⁵, el-Hicâzî'nin (ö. 916/ 1510) *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-Kerîm*'i⁵⁴⁶, el-Uleymî'nin (ö. 928/ 1522) *Fethü'r-Rahmân fî Tefsîri'l-Kur'ân*'ı⁵⁴⁷, İshak b. İbrâhim el-Firyâbî'nin (ö. 930/ 1524) *Tefsîrû'l-Firyâbî* olarak şöhret bulmuş tefsiri⁵⁴⁸, Abdülvehhab el-Buhârî'nin (ö. 932/ 1526) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı⁵⁴⁹, el-Miltânî'nin (ö. 932/ 1526) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı⁵⁵⁰, İbnü'l-Hamevî olarak bilinen Hasan b. Mustafa'nın (ö. 948/ 1541) *Tezyîlü't-Tenzîl fî't-Tefsîr* adlı eseri⁵⁵¹, Muhammed b. Necîb Karâhisârî'nin (ö. 950/ 1543) *Ravnaku't-Tefâsîr*'i⁵⁵², İbn Hârûn'un (ö. 951/ 1545) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı⁵⁵³, el-Bekrî'nin (ö. 952/ 1545) *Tefsîrû'l-Bekrî* olarak tesmiye edildiği kaydedilen *Teshîlü's-Sebîl (fî Tefsîri'l-Kur'ân)*'ı⁵⁵⁴, Bedreddin Mahmûd b. Muhammed el-Aydî'nin (ö. 956/ 1549) *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-Kerîm*'i⁵⁵⁵, Hatîb Şîrbînî'nin (ö. 977/ 1570) kaleme aldığı tam adıyla *es-Sirâcû'l-Münîr fî'l-Îlâne alâ Marifeti Bazı Meânî Kelâmi Rabbine'l-Hakîmi'l-Habîr* adlı tefsiri, Muhammed b. Abdurrahman b. Ali el-Alkamî'nin (ö. 969/ 1561) *Tefsîrû'l-Alkamî* olarak meşhur olan tefsiri bu döneme aittir.

Kaynaklarda hicrî 950 yılı dolaylarında vefat ettiği bildirilen Şeyhülislam Ebü'l-Hasen'in *Asğar*, *Evsat* ve *Ekber* olmak üzere üç tefsirinin olduğu kaydedilir.⁵⁵⁶ el-Erdebîlî'nin (ö. 950/ 1543) Farsça *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı⁵⁵⁷, el-Harrûbî'nin (ö. 963/ 1556) sekiz ciltten oluşan tasavvufî tefsiri *Riyâzu'l-Ezhâr ve Kenzü'l-Esrâr*'ı⁵⁵⁸ dönemin tefsirlerindendir. İbnü'z-Zübeyr

⁵⁴² Muhammed Eroğlu, “Muînüddin Îcî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 2000), 21/ 415.

⁵⁴³ Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/ 366.

⁵⁴⁴ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 799.

⁵⁴⁵ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 11.

⁵⁴⁶ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 389.

⁵⁴⁷ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 276.

⁵⁴⁸ Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/ 370.

⁵⁴⁹ Fencafîrî, *Neylû's-sâirîn*, 319.

⁵⁵⁰ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 337.

⁵⁵¹ Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/ 379.

⁵⁵² Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 643.

⁵⁵³ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 789.

⁵⁵⁴ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 624.

⁵⁵⁵ Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/ 384-385.

⁵⁵⁶ Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/ 380.

⁵⁵⁷ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 154.

⁵⁵⁸ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 590.

el-Gırnatî olarak meşhur olan Ahmed b. İbrahim'in (ö. 980/ 1572) sûreler arası münâsebeteye yer vermesiyle öne çıkan *el-Burhân fî Tefsîri'l-Kur'ân*'ı ile muhtasar tefsiri *Milâkü't-Te'vîl fî Fennni't-Tefsîr* adlı hacimli eseri, Atiyye b. Ali'nin (ö. 983/ 1576) *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*'i⁵⁵⁹, Bedreddin Gazzî'nin (ö. 984/ 577) *Tefsîrü'l-Gazzî* olarak meşhur olan *et-Tefsîr fî't-Tefsîr* adlı manzum tefsiri⁵⁶⁰, İmamiyye Şia'sına müntesip el-Kâşânî'nin (ö. 988/ 1580) iki ciltlik *Zübdetü't-Tefsîr*'i zikredilebilir. Gazzî'nin söz konusu tefsiri dönemin âlimleri tarafından pek hoş karşılanmamıştır. Zira nazım, manzum olmasının bir gereği olarak kelâmı, murâd edilen manadan uzaklaştırabilir.⁵⁶¹ Müellif bu eserde Hatîb el-İşkâfî'nin (ö. 420/ 1029) müteşâbih âyetlerin izahına dair kaleme aldığı *Dürretü't-Tenzîl ve Gurretü't-Te'vîl* adlı eserini telhis etmiş ve gerekli yerlerde açıklamalar yapmıştır.⁵⁶² Dönemin en meşhur ve zirve eseri ise elbette Ebüssuûd Efendi'nin (ö. 982/ 1574) *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*'idir. Yine Muhammed b. Abdullah el-Lârendî'nin (ö. 994/ 1585) *Tefsîrü'l-Kur'ân*'ı bu dönemde kaleme alınmıştır.

Ebüssuûd Efendi, *İrşâd*'ın başında hamdele bölümünde Kur'ân-ı Kerîm'in Cenâb-ı Hakk tarafından akıl sahiplerinin onları üstün ve övülmüş bir yola iletmek üzere ondan öğüt almaları için Resûlüne gönderdiğinin ifadesi ile başlar. Yine ondaki hakikatleri aklın ve zihnin kavramakta zorluk çektiği hususlara ve kapalılıklara dikkat çeker. Bu kapalılıkları açmak için müfessirlerin yoğun çabalarına değinir. Ardından mukaddimesinde eserini tamamladığında onu "*İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâyâ Kitâbi'l-Kerîm*" olarak isimlendirmeye niyet ederek kaleme aldığını ifade etmektedir. Tefsirinde Kur'ân'ın akla ve kalbe hitap eden bir üslûp ile kaleme alınmış olan Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ı ile Beyzâvî'nin *Envâr*'ından etkilendiğini dile getirmektedir. Ebüssuûd Efendi kadılık, kazaskerlik ve devamında yağmurdan kaçarken sele tutulduğunu ifade ettiği şeyhülislamlik gibi vazifelerinden ötürü tefsir kaleme almayı ömrünün sonlarına doğru yazma fırsatı bulur. Ona göre mütekaddimûn ulemâsı Kur'ân'ın mana ve maksatlarını, ondaki ahkâmı kendilerine Peygamber'imizden ulaştığı kadarıyla açıklamışlardır. Fakat müteahhirûn ise buna ek olarak Kur'ân'ın eşsiz özelliklerini (meziyyet/ mezâyâ) açığa çıkarmaya çalıştılar. Böylece insanlar onun i'câz yönünü tayin edeceklerdir. Bu özelliği haiz tefsirlerin başında özellikle *el-Keşşâf* ve *Envârü't-tenzîl*'in geldiğini ekler.⁵⁶³

⁵⁵⁹ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 348.

⁵⁶⁰ Fatih Çollak-Cemil Akpınar, "Bedreddin Gazzî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 1996), 13/ 537.

⁵⁶¹ Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/ 386.

⁵⁶² Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/ 397.

⁵⁶³ Ebüssuûd Muhammed b. Muhammed el-İmâdî, *İrşâdü'l-Akli's-selîm ilâ mezâyâ kitâbi'l-kerîm*, (Beyrût: Dâru İhyâi't-turâsi'l-Arabî, ts.), 1/ 3-6.

Tahkik döneminin temel eserleri olan şerh ve hâşiyeler içinde derinlikli çalışmalar yapılmış ve bazı şerh veya hâşiye türü eserler müstakil tefsir kategorisinde değerlendirilmeye elverişli bulunmuştur. Bu türe örnek olarak Ahmed b. Mahmûd el-Karamânî'nin (ö. 981/ 1574) tefsiri Zemahşerî hâşiyesi verilebilir. Nitekim eserin gerek mahiyeti gerekse kaynaklarda geçen ismi müstakil tam bir tefsir oluşunu doğrulamaktadır. Eser bazı kaynaklarda *Tefsîrû'l-Karamânî* veya *Lübâbü't-Tefâsîr* isimleriyle anılmaktadır.⁵⁶⁴ Bir diğer tefsir Ahmed b. İsmâîl'in (ö. 991/ 1583) *et-Tibyân fî Mesâilî'l-Kur'ân*'ıdır.⁵⁶⁵ Yine Hibetullah el-Kıftî'nin (ö. 997/ 1589) kırk cilt olduğu ifade edilen *Tefsîrû'l-Kıftî* adıyla meşhur *Kalâkıl Tefsiri* olarak isimlendirilen tefsiri zikredilebilir. Eserin kalâkıl (القلقل) olarak isimlendirilmesinin sebebi, müfessirin Kâfirûn, İhlâs ve Muavvizeteyn sûrelerini tek tek müstakil olarak tefsir ettikten sonra eserine eklemesidir.⁵⁶⁶ Nitekim bu sûreler (قُلْ) ibaresiyle başlayan sûrelerdir. Müellifin eserinde (قُلْ) ve (قُلْ) ibarelerini bir araya getirdiği ifade edilmiştir.⁵⁶⁷ en-Nuaymî'nin (ö. 998/ 1590) *Cevâhiru'l-Kur'ân*'ı⁵⁶⁸ da döneme eklenebilir.

Bu dönemde yaşamış olan Suyûtî (ö. 911/ 1505), *İtkân*'ın *Tabakâtü'l-Müfessirîn* kısmında Taberî'nin tefsirinin câmi oluşuna ve ne derece ehemmiyeti haiz oluşuna değindikten sonra kendisinin de böyle câmi ve kapsamlı bir tefsir yazmaya başladığını haber verir. Bu tefsirinde naklî ve aklî unsurları kullanacağını ve okuyucunun başka esere ihtiyaç duymasını gerektirmeyecek kadar kâfi bir eser olacağını ifade ettikten sonra bu eseri *Mecme'ul-Bahreyn* ve *Matlau'l-Bedreyn* olarak tesmiye ettiğini belirtir.⁵⁶⁹ *Mecmau'l-Bahreyn*, iki denizin birleştiği yer; *Matlau'l-Bedreyn* iki ayın doğduğu yer demektir. *Mecmau'l-Bahreyn* ifadesi pek çok esere ad olarak verilmiştir. Özellikle şairler bazı şiirlerde tasavvufî vechiyle bu tabiri kullanılmışlardır. Kur'ân-ı Kerîm'de ise söz konusu ifade, Hz. Mûsa ile Hızır kıssası münasebetiyle el-Kehf 18/ 60-61 ayetlerinde geçmektedir. Ancak bu yerin neresi olduğuna dair bir açıklama Kur'ân'da geçmez. İki denizin hangi denizler olduğu ve bu iki denizin birleştiği yerin neresi olduğuna dair çok sayıda yorum yapılmıştır. Tarihî verilerin ışığında yapılan bir araştırmaya göre bu bölge Akdeniz ile Süveyş Körfezini birleştiren Süveyş kanalı bölgesidir.⁵⁷⁰ *Mecmau'l-Bahreyn* somut bir mekân ismi olmasının yanında mecâzî manada da sıkça

⁵⁶⁴ Mesut Kaya, "Osmanlı İlim Geleneginde Şerh ve Hâşiye Yazıcılığı (Ahmed el-Karamânî'nin Tefsiri/ Zemahşerî Şerhi Örneği)", *Marîfe Dini Araştırmalar Dergisi* 15, 1, (2015): 20.

⁵⁶⁵ Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/ 401.

⁵⁶⁶ Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/ 402.

⁵⁶⁷ Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-Zûnûn*, 1/ 457.

⁵⁶⁸ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 45.

⁵⁶⁹ Suyûtî, *el-İtkân*, 1/789.

⁵⁷⁰ Hamdi Birgören, "Mecmeu'l-Bahreyn Neresidir?", *Kesit Akademi Dergisi* 7, 28, (2021): 594.

kullanılmıştır. Bir yoruma göre Hz. Mûsa zâhir ilmi temsil ederken; Hızır bâtin ilmi temsil etmektedir. Buna göre *Mecmeu'l-Bahreyn* bu iki ilim denizinin yani cisim ve ruh alemlerinin birleşmesi demektir.⁵⁷¹ Bahsi geçtiği üzere Süyûtî de *Mecmau'l-Bahreyn* adını verdiği bir tefsir yazmaya niyetlenmiş; ancak tamamlayamamıştır. *el-İtkân*'ı da bu tefsirine mukaddime olarak kaleme aldığı bilinmektedir.

1.5. Tecdîd Dönemi

Bu dönemde de tam tefsirlerin yanı sıra telhis ve hâşiyeler, kısmî tefsirler kaleme alınmıştır. Önceki dönemlerden farklı olarak bu dönem tercümelerin revaç bulması ve çeşitli Arapça, Farsça gibi farklı dildeki tefsirlerin Türkçe'ye çevrilmesi sebebiyle böyle isimlendirilmiştir. Ayrıca Türkçe tefsir telifleri de yapılmıştır. Dönemin hâkim yönü ise tefsirde ıslah ve tecdid anlayışının ortaya çıkmasıdır. Tefsîrî Mehmed Efendi ismiyle anılan Ayıntâbî Mehmed Efendi (ö. 1111/ 1699), VIII. Asır müfessirlerinden Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî'nin (ö. 773/ 1371) *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* adlı Arapça tefsirini Türkçe'ye (Osmanlıca) çevirmiştir. Eser ilk Türkçe matbu eser olması bakımından önemlidir. Eser, *Tercüme-i Tefsîr-i Tibyân* olarak veya *Tercüme-i Tibyân*, *Tibyân Tefsiri*, *Tercüme-i Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* gibi isimlerle bilinmektedir. Eserin isimlendirilmesi dönemin Padişahı IV. Mehmed'in isteği üzerine "*Terceme-i Tibyân*" şeklinde gerçekleştirilmiştir. Eser her ne kadar Ezdî'nin tefsirini kaynak olarak alsa da ondan doğrudan Türkçe'ye çeviri yapmamış, Râzî, Beyzâvî gibi müfessirlerin tefsirlerinden istifadeyle bunlardan tercümeler yaparak telif ile tercüme arası bir tarzda eserini oluşturmuştur.⁵⁷²

Dönemin tefsir te'lifâtına ve isimlendirme durumlarına bakacak olursak bu yüzyılda yaşamış olan Münşî'nin (ö. 1001/ 1592) *Tefsîrû'l-Münşî* veya *Tenzîlû't-Tenzîl* adlarıyla da maruf olan eseri *Nezîlû't-tenzîl*'i başta sayabiliriz.⁵⁷³ Eserin ismine *Tenzîlû't-tenzîl* denmesi gerçeğe uzaktır. Zira eserin mukaddimesinde müellifin isimlendirmeye dair yer verdiği "وَسَمَّيْتُهُ: "نَزِيلُ التَّنْزِيلِ، وَأَسْأَلُ اللَّهَ نَفْعَهُ الْجَزِيلَ، وَحَسْبِيَ اللَّهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ" şeklindeki sarîh ifadeler bunu yanıtlamaktadır.⁵⁷⁴ Münşî ile aynı yıl vefat ettiğini kaynaklardan öğrendiğimiz Ali b. Muhammed el-Herevî (ö. 1001/ 1592), *Tefsîrû'l-Herevî* adıyla meşhur olan *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-*

⁵⁷¹ Celal Kırca, "Mecmeu'l-Bahreyn", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yay., 2003), 28/ 256.

⁵⁷² Orhan İyibilgin, *Ayıntâbî'nin Tercüme-i Tibyan Tefsirinin Muhteva ve Metod Bakımından Değerlendirilmesi*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi), 43.

⁵⁷³ Adem Yerinde, "Münşî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 2006), 32/ 22.

⁵⁷⁴ Âdem Yerinde, "Cemaleddin Mehmed Münşî ve Nezîlû't-Tenzîl İsimli Tefsiri", *Osmanlı Döneminde Tefsir*, ed. Hidayet Aydar (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), 2/ 162.

Azîm’i⁵⁷⁵ ve el-Behnesî (ö. 1001/ 1592) *Tefsîrû’l-Kur’ân*’i⁵⁷⁶ kaleme almıştır. Bu dönemde yaşamış olan diğer bir sima Feyzî-i Hindî (ö. 1004/ 1595) olup *Sevâtü’u’l-İlhâm* adlı eserin müellifidir. Feyzî-i Hindî’nin Arap diline olan vukûfiyetini ortaya koyduğu Arapça tefsir ile Mahmûd Hamza’nın *Dürrü’l-Esrâr*’ı hurûf-ı mühmele denilen sanatın önemli örnekleridir. Arapçadaki noktasız harflerle Kur’ân’ın baştan sona tefsir edildiği eserin mukaddimesinde müellif, tefsirini Allah’tan aldığı ilhamla yazdığı ve eserine bu nedenle “*Sevâtü’u’l-İlhâm* (ilham parıltıları) ismini verdiğini ifade eder.⁵⁷⁷ Ayrıca Feyzî-i Hindî, mukaddimesinde şiir beyitleri ile tefsirini methederek onu sihr-i helâl kabilinden saymaktadır.⁵⁷⁸

Dönemin tefsirlerinden el-Havlânî’nin (ö. 1003/ 1595) *Tefsîrû’l-Havlânî* olarak bilinen *Tefsîrû’l-Kur’ân*’ı⁵⁷⁹, Âsımî’nin (ö. 1003/ 1595) *Tefsîrû’l-Kur’ân*’ı⁵⁸⁰, Mustafa b. Muhammed el-Mısırî’nin (ö. 1004/ 1596) muhtasar tefsiri *et-Tebyîn fî Meâni’t-Tenzîl*’i⁵⁸¹, Aysî’nin (ö. 1011/ 1602) *Tefsîrû’l-Aysî*’si⁵⁸², Ali el- Kârî’nin (ö. 1014/ 1605) *Envârü’l-Kur’ân ve Esrârü’l-Furkân*’ı⁵⁸³, Zeydân es-Sa’dî’nin (ö. 1037/ 1627) *Tefsîrû’l-Kur’ân*’ı⁵⁸⁴, Abdülbâkî-yi Tebrizî’nin (ö. 1039/ 1629-30) *Tefsîru’l-Kur’ân*’ı (*Tefsîru’t-Tebrizî*), el-Likânî’nin (ö. 1041/ 1631) *Tefsîrû’l-Kur’ân*’ı⁵⁸⁵, el-Huveyzî’nin (ö. 1100/ 1689) *Tefsîrû’l-Kur’ân*’ı⁵⁸⁶, el-Küverânî’nin (ö. 1101/ 1690) *Hedîyyetü’l-Ârifîn* sahibi tarafından *el-İlmâm bi Tecrîdi Kavley Sa’dî ve İsâm* olarak isimlendirildiği ifade edilen *Tefsîrû’l-Kur’ân*’ı⁵⁸⁷, Mîr Zâhid’in (ö. 1101/ 1689) Farsça *Tefsîrû’l-Kur’ân*’ı⁵⁸⁸, el-Kummî’nin (ö. 1107/ 1696) *Kenzü’d-Dekâik ve Bahrü’l-Hakâik (fî Tefsîri’l-Kur’ân)*’i⁵⁸⁹ bunlar arasındadır.

Bahrânî’nin (ö. 1107/ 1696) hacimli bir rivayet tefsiri olduğu kaydı bulunan⁵⁹⁰ *el-Burhân fî Tefsîri’l-Kur’ân*’ı⁵⁹¹ el-Esfahânî’ni (ö. 1127/ 1715) büyük bir tefsir olarak tanıtılan

⁵⁷⁵ Edirnevî, *Tabakâtü’l-Müfessirîn*, 1/ 405.

⁵⁷⁶ Nüveyhiz, *Mu’cemü’l-Müfessirîn*, 2/ 627.

⁵⁷⁷ Ebu’l-Feyz el-Feyzî, *Sevâtü’u’l-İlhâm fî Tefsîri Kelâmi’l-Meliki’l-Allâm*, thk. Mürtezâ Âyetullah Şirâzî (Kum: Merkezü’t-Tahkîk li’l-Ulûmi’l-İslâmiyye, 1996), 1/ 6.

⁵⁷⁸ Feyzî, *Sevâtü’u’l-İlhâm*, 1/ 17.

⁵⁷⁹ Nüveyhiz, *Mu’cemü’l-Müfessirîn*, 1/ 267.

⁵⁸⁰ Nüveyhiz, *Mu’cemü’l-Müfessirîn*, 2/ 741.

⁵⁸¹ Edirnevî, *Tabakâtü’l-Müfessirîn*, 1/ 408.

⁵⁸² Edirnevî, *Tabakâtü’l-Müfessirîn*, 1/410, Nüveyhiz, *Mu’cemü’l-Müfessirîn*, 2/ 638.

⁵⁸³ Ahmet Özel, “Ali el-Kârî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 1989), 2/ 405.

⁵⁸⁴ Nüveyhiz, *Mu’cemü’l-Müfessirîn*, 1/ 199.

⁵⁸⁵ Âdil Nüveyhiz, *Mu’cemü’l-Müfessirîn min Sadri’l-İslâm ve hattâ’l-Asri’l-Hâdir*, (Beyrut: Müessesetü Nüveyhizi’s-Sekafiyye, 1983), 1/ 8.

⁵⁸⁶ Nüveyhiz, *Mu’cemü’l-Müfessirîn*, 1/ 419.

⁵⁸⁷ Nüveyhiz, *Mu’cemü’l-Müfessirîn*, 1/ 12.

⁵⁸⁸ Nüveyhiz, *Mu’cemü’l-Müfessirîn*, 2/ 629.

⁵⁸⁹ Nüveyhiz, *Mu’cemü’l-Müfessirîn*, 2/ 629.

⁵⁹⁰ Mustafa Öz, “Bahrânî, Hâşim b. Süleyman”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: İSAM Yay., 2020), Ek-1/161.

⁵⁹¹ Nüveyhiz, *Mu’cemü’l-Müfessirîn*, 2/ 710.

Hazâinü 'l-Envâr'⁵⁹², en-Nahvî'nin (ö. 1128/ 1716) *Tefsîrû 'l-Kur'ân*'⁵⁹³, Nasûhî'nin (ö. 1130/ 1718) *Tefsîrû 'l-Kur'ân*'⁵⁹⁴, el-Câmîi'nin (ö. 1135/ 1723) *el-Vecîz fî Tefsîri 'l-Kur'ân*'⁵⁹⁵, Şîî İmâmî müellif el-Fâdıl el-Hindî'nin (ö. 1137/ 1725) *Tefsîrû 'l-Kur'ân*'⁵⁹⁶, Âmilî'nin (ö. 1140/ 1728) *Mişkâtü 'l-Envâr fî Tefsîri 'l-Kur'ân*'⁵⁹⁷, en-Neccâr'ın (ö. 1140/ 1728) *Tefsîrû 'l-Kur'ân*'⁵⁹⁸, el-İskenderî'nin (ö. 1149/ 1737) *Tuhfetü 'l-Fakîr fî Ba'zi mâ Cae fî 't-Tefsîr* olarak isimlendirdiği tam olup olmadığı belirtilmeyen on ciltlik manzum eseri *Tefsîrû 'l-Kur'ân*'⁵⁹⁹, el-Hilâlî'nin (ö. 1175/ 1761) *Tefsîrû 'l-Kur'ân*'⁶⁰⁰, ed-Dûmerî'nin (ö. 1185/ 1771) *Tefsîrû 'l-Kur'ân*'⁶⁰¹ da dönemin tefsirlerindendir. Abdülbâkî-yi Tebrîzî'nin zikredilen tefsiri, kaynaklarda tasavvufî tefsir kategorisinde değerlendirmekle birlikte dirâyet tefsiri olması daha isabetli olup eserin ismi el yazması halinde bulunan nüshasında *Tefsîrû 'l-Kur'ânî 'l-Mecîd* olarak geçmektedir.⁶⁰² Yine el-Küverânî'nin (ö. 1040/ 1631) *Câmiu 'l-Esrâr fî 't-Tefsîr*'⁶⁰³, el-Enisî'nin (ö. 1043/ 1633) *Tefsîrû 'l-Kur'ân*'⁶⁰⁴, Dakiki Hamidi el-Bayrâmî'nin (ö. 1054/ 1644) *Tefsîrû Câmiü 'l-Vecizeyn*'i, Şah Muhammed b. Ahmed'in (ö. 1052/ 1642) Necmeddîn-i Dâye'nin *Bahrü 'l-Hakâik*'inin Türkçe özeti mahiyetinde olan tefsiri⁶⁰⁵ *Nehrü 'd-Dekâik*, bu minvalde zikredilebilir.

Osmanlı döneminde kaleme alınan ve yaygın olarak okunan Türkçe tefsirlerden biri de tam adı Ahmed Sâlih b. Abdillâh olan ve Gurâbzâde adıyla bilinen müfessir Gurâbzâde Ahmed Efendi'ye (ö. 1099/ 1688) aittir. Bu dönemde kaleme alınan tefsirlerden *Zübedü Âsârî 'l-Mevâhib ve 'l-Envâr* adlı Türkçe tefsirin sahibidir. Söz konusu tefsir, müfessirin yaşadığı dönemin idarecilerinden olan ve tam kimliği tespit edilemeyen vezir İbrahim Paşa'nın talebi üzerine kaleme alınmıştır. Eserin kütüphanelerde yer alan nüshasındaki mukaddimedeki şu ifadelerden eserin isimlendirme bilgisine ulaşmak mümkündür: “Bu eserde mededimin çoğu Mevlânâ Kâdî Beydâvî'nin *Envârü 't-tenzîl*'inden ve Mevlânâ Huseyn Kâşîfî'nin *Mevâhibu 'l-*

⁵⁹² Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 2/ 530.

⁵⁹³ Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 2/ 464.

⁵⁹⁴ Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 2/ 644.

⁵⁹⁵ Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 1/ 359.

⁵⁹⁶ Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 2/ 517.

⁵⁹⁷ Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 1/ 386.

⁵⁹⁸ Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 2/ 592.

⁵⁹⁹ Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 2/ 533.

⁶⁰⁰ Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 2/ 759.

⁶⁰¹ Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 2/ 494.

⁶⁰² Alaaddin Şükür, “Abdülbâkî et-Tebrîzî'nin “Tefsîrû 'l-Kur'ânî 'l-Mecîd” Adlı Eserindeki Metodu”, *İslam Bilimleri Araştırma Dergisi* 6 ,(2018): 6-7.

⁶⁰³ Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 1/ 331.

⁶⁰⁴ Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 2/ 562.

⁶⁰⁵ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/ 695.

Ledunniyye'sinden idi. Bu kitabı *Zübedü Âsâri 'l-Mevâhib ve 'l-Envâr* ismiyle müsemma kıldım ve bi-avnillâhi subhânehû ve teâlâ bu tesmiyeden târîh-i sâl-i te'lîf istifâde olundu.”⁶⁰⁶ Bu cümlelerden açıkça anlaşıldığına göre Gurâbzâde, tefsirini Beydâvî'nin *Envâr*'ı ile Hüseyin Vâiz-i Kâşîfî'nin (ö. 910/ 1504-5) *Mevâhib-i Aliyye (Tefsîr-i Hüseyinî)* isimli tefsir eserlerinden (âsâr) ihtisar suretiyle telif etmiş; bu iki tefsirin ortak bir muhtasarını (zübde/ zübed) ortaya koymuştur. Gurâbzâde, tefsirini oluştururken yalnızca Beydâvî ve Kâşîfî'nin eserlerine bağlı kalmayıp Begavî'nin *Me'âlimu 't-Tenzîl*'i, Ebüssuûd'un *İrşâdü 'l-Akli 's-Selîm*'i gibi pek çok tefsir ve sözlük türü çalışmalardan istifade etmiştir.⁶⁰⁷ Eserin tesmiye bilgisi de bahse konu cümlelerden anlaşılmaktadır. Gurâbzâde ile aynı yıl vefat eden Müezzîn Şâban'ın (ö. 1099/ 1688) Vezir Ahmed Fâzıl Paşa'nın (ö. 1087/ 1676) adıyla kaleme aldığı *Tefsîrû 'l-Kur'ân* adında bir tefsir çalışması olduğu bilgisi kaynaklarda yer alır.⁶⁰⁸ İbn Ebi's-Sürûr'un (ö. 1087/ 1676) *Tefsîrû İbn Ebi's-Sürûr*'u bir diğer tefsir olarak kaydedilebilir.⁶⁰⁹ Farklı ismiyle dikkat çeken *Bihârü 'l-Envâr*⁶¹⁰ adlı derleme eser de bu dönemin ürünüdür. Şîî müellif Muhammed Bâkır el-Meclisî'nin kaleme aldığı *Bihârü 'l-envâr*'ın tam adı *Bihârü 'l-Envârî 'l-Câmia li-Düreri Ahbâri 'l-Eimmeti 'l-Ethâr* olup İmâmiyye Şia'sına ait rivayetlerin tamamını bir araya getirme gayesine matuftur.

Yine bu dönemde Kur'ân, farklı dillere de çevrilmiştir. Şah Veliyyullah ed-Dihlevî (ö. 1176/ 1762), Kur'ân'ı birtakım tefsir kabilinden olan izahlarla beraber Farsça'ya *Fethü 'r-Rahmân fî Tercemeti 'l-Kur'ân* adıyla tercüme etmiştir. Eser daha sonra Muhammed Hayreddin Han el-Hindî el-Hayrâbâdî (ö. 1294/ 1877) tarafından *et-Tefsîrû 'l-Cemâlî ale 't-Tenzîli 'l-Celâlî* ismiyle Türkçeye çevrilmiştir.⁶¹¹ Aynı dönemde Osmanlı topraklarında işârî tefsirin önemli örnekleri verilmiştir. İsmâil Hakkı Bursevî (ö. 1137/ 1725), meşhur tefsiri *Rûhu 'l-Beyân fî Tefsîri 'l-Kur'ân*'ı bu dönemde te'lif etmiştir. Bursevî, tefsirine *Rûhu 'l-Beyân* diyerek söz konusu eserle insanların ölü mesabesindeki bedenlerine, zihinlerine hayat vermek; irşâd mantığıyla onları Hakk'a ve hakikate yönlendirmek istemiş olabilir. Dolayısıyla ruh kavramı mecâzî manada kullanılmış olmaktadır. Bu kavramın başka tefsirlere de isim olduğu görülür.

⁶⁰⁶ Mehmet Akif Alpaydın, “Bir Osmanlı Müfessiri ve Tefsiri: Gurâbzâde Ahmed Efendi ve Zübedü Âsâril-Mevâhib ve 'l-Envâr'ı”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10, 10, (2016): 271-275.

⁶⁰⁷ Alpaydın, “Bir Osmanlı Müfessiri ve Tefsiri”, 279-280.

⁶⁰⁸ Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 1/ 226.

⁶⁰⁹ Nüveyhiz, *Mu'cemü 'l-Müfessirîn*, 2/ 629.

⁶¹⁰ Kâtip Çelebî, *Keşfü 'z-Zünûn*, 1/435.

⁶¹¹ Mehmet Erdoğan, “Şah Veliyyullah”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 2010), 38/ 260.

Buna sonraki asırda yazılan Şehâbeddin Mahmud el-Âlûsî'nin (ö. 1270/ 1854) *Rûhu'l-Meânî* isimli tefsiri örnektir.

Ehlullah el-Bühletî'nin (ö. 1187/ 1773) muciz tefsiri *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-Kerîm*'i⁶¹², Rüstem Ali el-Kınnecî'nin (ö. 1178/ 1165) *es-Sağîr*'i⁶¹³, Muhammed Muazzam en-Nâbihevî'nin (ö. 1158/ 1745) *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-Kerîm*'i⁶¹⁴, Muhammed Hakem el-Berîlevî'nin (ö. 1105/ 1694) Farsça *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-Kerîm*'i ile Arapça kaleme aldığı *Muhkemü't-Tenzîl*'i⁶¹⁵, Kelîmullah el-Cihânâbâdî'nin (ö. 1143/ 1730) *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-Kerîm*'i⁶¹⁶, Muhammed b. Cafer b. el-Celâl'in (ö. 1111/ 1699) Farsça *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-Kerîm*'i ile Arapça *Tefsîrû'l-Kur'ân*'i⁶¹⁷, el-Bahrânî'nin (ö. 1193/ 1779) *Tefsîr-i Kebîr*'i⁶¹⁸, Cemâleddin ed-Damedî olarak bilinen Mutahhir b. Ali b. Muhammed b. Ali'nin (ö. 1048/ 1638) içimi hoş tatlı su manasında kullanılan *el-Fürâtü'n-Nemîr fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Münîr*'i⁶¹⁹, Nizâmeddin b. Abdi Şekûr'un (ö. 1036/ 1024) *Tefsîrû'n-Nizâmî* adlı tefsiri⁶²⁰, Mübârek Nâgevri'nin (ö. 1001/ 1593) *Menbeu Nefâisi'l-Uyûn*'u⁶²¹, Hasan b. Ahmed el-Gucerâtî'nin (ö. 982/ 1575) âyetler arası münâsebebe önem verdiği *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-Kerîm*'i⁶²² döneme eklenebilir.

Dönemin bir diğer öne çıkan işârî tefsiri İbn Acîbe'nin (ö. 1224/ 1809) *el-Bahrü'l-Medîd fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Mecîd* adlı eseridir. Tefsirini şeyhine nispetle isimlendiren Hindistanlı sûfî müfessir Senâullah Pânîpatî (ö. 1225/ 1810) de dönemin kayda değer simalarındandır. Pânîpatî, tefsirini yazmaya şeyhi Mirza Mazhar Cân-ı Cânân'ın (ö. 1195/ 1781) vefatıyla birlikte başlamış ve onu şeyhinin ismine ithafen *et-Tefsîrû'l-Mazharî* şeklinde adlandırmıştır.⁶²³ Eş-Şebbînî'nin (ö. 1195/ 1781) *Tefsîrû's-Şebbînî* olarak bilinen *Nûru'l-Envâr*'i⁶²⁴, Radiyyüddin b. Muhammed el-Hüseynî eş-Şirâzî'nin (ö. 1112/ 1700) *Tefsîrû'l-*

⁶¹² Fencafîrî, *Neylû's-sâirîn*, 398.

⁶¹³ Fencafîrî, *Neylû's-sâirîn*, 397.

⁶¹⁴ Fencafîrî, *Neylû's-sâirîn*, 391.

⁶¹⁵ Fencafîrî, *Neylû's-sâirîn*, 389.

⁶¹⁶ Fencafîrî, *Neylû's-sâirîn*, 387.

⁶¹⁷ Fencafîrî, *Neylû's-sâirîn*, 380.

⁶¹⁸ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 146.

⁶¹⁹ Fencafîrî, *Neylû's-sâirîn*, 363.

⁶²⁰ Fencafîrî, *Neylû's-sâirîn*, 359.

⁶²¹ Fencafîrî, *Neylû's-sâirîn*, 345.

⁶²² Fencafîrî, *Neylû's-sâirîn*, 326.

⁶²³ Buzurmankul Sarbagyshov, *Senâullah Pânîpatî ve et-Tefsîrû'l-Mazharî İsimli Tefsirindeki Metodu*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019), 40-41.

⁶²⁴ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 363.

Kur'ân'i⁶²⁵, İbnül-İnnâbî'nin (ö. 1150/ 1737) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'i⁶²⁶, Muhammed Hüseyin el-İsfehânî'nin (ö. 1160/ 1747) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'i⁶²⁷, Himmet Zâde'nin (ö. 1180/ 1766) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'i⁶²⁸, el-Murâd Âbâdî'nin (ö. 1201/ 1787) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'i⁶²⁹, el-Muhallelâtî'nin (ö. 1207/ 1792) ilginç bir üslûba sahip muhtasar bir eser olarak nitelenen *Tefsîrû'l-Muhallelâtî*'si⁶³⁰, Şübber'in (ö. 1242/ 1827) *el-Vecîz fî Tefsîri'l-Kur'ân*'i⁶³¹, Bahrî'nin (ö. 1245/ 1829) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'i⁶³² dönemin eserlerindendir.

Dönemin Şîî tefsirlerine bakacak olursak, Şîî Sûfî âlim Feyz-i Kâşânî (ö. 1090/ 1679), *Tefsîrû's-Sâfî* isimli bir tefsir kaleme almış ve bu tefsiri de *el-Asfâ* adıyla ihtisar etmiştir.⁶³³ Tefsirin ismi kaynaklarda *Tefsîrû's-Sâfî fî Kelâmillâhi'l-Vâfî* olarak da geçer.⁶³⁴ Bilmen, eserin adını *es-Sâfî fî Kelâmillâhi'l-Vâfî el-Kâfî eş-Şâfî* olarak kaydetmiştir.⁶³⁵ Tefsirin mukaddimesinde müellif, dönemine kadar yaşamış müfessirlerin sayıları ne kadar olursa olsun latif, saf, tam ve yeterli bir tefsir vücûda getiremediklerinden yakınmaktadır. Kendisinin kaleme almış olduğu bu tefsir ise hastalığa şifâ olan, susuzluğu gideren, avâmın görüşlerinden arınmış, ehl-i beytin sözlerine dayanan bir eser olmalı ki müellif böylesi bir tefsir kaleme almayı gaye edinmiştir.⁶³⁶ Müellif devamında tesmiye bilgisine yer verir ve şöyle der: “يسمى هذا التفسير بالصادي” (Bu tefsir avâmın kirli, sıkıcı, garip ve aykırı görüşlerinden arınmış olduğu için es-Sâfî olarak isimlendirilmiştir.)⁶³⁷ Diğer bir Şîî müellif olan Hâşim b. Süleyman el-Bahrânî (ö. 1107/ 1696), *el-Burhân fî Tefsîri'l-Kur'ân* adlı rivâyet ağırlıklı tefsirini⁶³⁸, Şîî İmâmî müellif et-Teflîsî (ö. 1197/ 1783) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'i⁶³⁹ bu dönemde kaleme almıştır.

Modern gelişmelere rağmen klasik geleneğin sürdürüldüğü bu dönemin önemli simalarından biri de Şevkânî'dir (ö. 1250/ 1834). Muhammed b. Ali eş-Şevkânî'nin tam ismi

⁶²⁵ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 190.

⁶²⁶ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 160.

⁶²⁷ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 523.

⁶²⁸ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 284.

⁶²⁹ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 689.

⁶³⁰ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 550.

⁶³¹ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 326.

⁶³² Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 742.

⁶³³ Hamid Algar, “Feyz-i Kâşânî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 1995), 12/ 521.

⁶³⁴ Fencafîrî, *Neylû's-sâirîn*, 366.

⁶³⁵ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/ 701.

⁶³⁶ Feyz el-Kâşânî, *Kitâbu's-Sâfî fî Tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Muhsin el-Hüseynî el-Emînî, (Tahran: Dâru'l-Kütübî'l-İslâmiyye, 1419), 1/ 48.

⁶³⁷ Kâşânî, *Kitâbu's-Sâfî fî Tefsîri'l-Kur'ân*, 1/ 50.

⁶³⁸ Mustafa Öz, “Bahrânî, Hâşim b. Süleyman”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: İSAM Yay., 2020), Ek-1/ 161.

⁶³⁹ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 151.

Fethü'l-Kadîr el-Câmi Beyne Fenneyi'r-Rivâye ve'd-Dirâye min İlmi't-Tefsîr şeklinde olan tefsirinin ismi, müfessirin ilmî görüşünü yansıtmaktadır. Tefsirinin ismi bunu açıkça ortaya koymaktadır.⁶⁴⁰ Nitekim Şevkânî, yalnızca rivayet veya yalnızca dirâyet metoduyla yazılan tefsirlerin yetersiz olduğunu, dolayısıyla kendisinin bu tefsiri kaleme alarak her iki metodu birleştirmek suretiyle bu ihtiyacı giderdiğini düşünmektedir.⁶⁴¹ Dönemin ictihad ve tecdid özelliğini yansıtan bir diğer önemli eser Âlûsî'nin (ö. 1270/ 1854) *Rûhu'l-Meânî*'sidir. Eserin tam adı *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Sebi'l-Mesânî*'dir. Âlûsî'nin tefsiri "*Tefsîrû'l-Âlûsî*" şeklinde müellifine nispetle de anılmaktadır. *Rûhu'l-Meânî*'nin mukaddimesi müellifin eserin isminin ihtiva ettiği kelimelerle oluşturulan "حمداً لمن جعل روح معاني الأكوان تفسيراً" "لآيات قدرته" hamdele cümlesi ile başlamaktadır. Son derece edebî bir üslûpla kaleme aldığı hamdele ve salvelenin ardından tefsir ilminin önemine değinir.⁶⁴² Mukaddimenin devamında müfessir, küçüklüğünden itibaren ilimle iştiğal eden bir insan olduğunu dile getirir. Yine akranlarının başka işlerle meşgul olup kendisinin ilimle iştiğal ettiği bir zamanda rüyasında Cenâb-ı Hakk'ın kendisine gökleri ve yeri enine ve boyuna katlamasını ve üzerindeki yarıkları düzeltmesini emrettiğini, bir elini göğse doğru diğer elini su seviyesine indirdiğini görür ve uyanır. Bunun üzerine rüyasının tabirini araştırdığında bu rüyanın bir tefsir yazmaya işaret olduğunu öğrenir.⁶⁴³ Söz konusu eserde isim ile müsemma arasındaki ilişki oldukça önem arz etmektedir.

Dönemin bir diğer âlimi Muhammed Osman Mîrgânî (ö. 1268/ 1852) olup *Tâcü't-Tefâsîr* adlı tefsirin sahibidir. Mîrgânî, tasavvuf ehli olup Mîrgânîyye tarikatının kurucusudur. Tefsirinde işârî yoruma ağırlık vermiştir.⁶⁴⁴ Mîrgânî, ahabap ve dost çevresinden gelen talepler üzerine kaleme aldığı tefsirini *Tâcü't-tefâsîr li Kelâmi'l-Meliki'l-Kebîr* olarak isimlendirmiştir.⁶⁴⁵ Müellif, tefsir yazmadaki gayesini de tefsirinin mukaddimesinde vecîz sözlerle dile getirir.⁶⁴⁶ Bu dönemde yaşadığı bilinen Şeyh Gulam Murteza İlah İbâdî'nin Urduca kaleme aldığı *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Kerîm*'i vardır.⁶⁴⁷ Zeydiyye'ye mensup müfessir İbrahim b.

⁶⁴⁰ Koç, *Kur'ân İlimleri ve Tefsir Tarihi*, 191.

⁶⁴¹ Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethü'l-Kadîr el-Câmi' Beyne Fenneyi'r-Rivâye ve'd-Dirâye min İlmi't-Tefsîr*, thk. Yusuf el-Ğûş (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 2007), 1/ 11-12.

⁶⁴² Şehâbeddin Mahmûd Şükrü el-Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, (Beyrut: Dâru İhyâ-i't-Türâsi'l-Arabî, 1985), 1/2.

⁶⁴³ el-Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, 3-4. Çelik, *el-Âlûsî'nin Rûhu'l-Me'ânî İsimli Eserinde "İşârî Tefsir"*, 10.

⁶⁴⁴ Adem Yerinde, "Muhammed Osman Mîrgânî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yay., 2020), 30/ 153.

⁶⁴⁵ Adem Yerinde, "Muhammed Osman el-Mîrgânî (Sûfî Kişiliği ve Tefsirciliği)", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18, (2008):12.

⁶⁴⁶ Yerinde, "Muhammed Osman el-Mîrgânî (Sûfî Kişiliği ve Tefsirciliği)", 16.

⁶⁴⁷ Fencafirî, *Neylû's-sâirîn*, 435.

Muhammed b. İsmail el-Emîr'in (ö. 1213/ 1799) *Fethur'r-Rahmân* olarak da isimlendirilen *Mefâtîhu'r-Rıdvân fî Tefsîri'l-Kur'ân*'i⁶⁴⁸ veya *Mefâtîhu'r-Rıdvân fî Tefsîri'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân* olarak isimlendirilen eseri⁶⁴⁹, Zeynî en-Necefi'nin (ö. 1216/ 1801) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'i⁶⁵⁰, Senâullah el-Hindî'nin (ö. 1216/ 1801) *et-Tefsîrû'l-Mazharî*'si⁶⁵¹, Hüseyin Uşûr'un (ö. 1216/ 1802) *Mefâtîhü'l-Gayb ve't-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* adlı eseri⁶⁵², el-Haribtâvî'nin (ö. 1217/ 1802) *Fethü'r-Rahmân bi-Tefsîri'l-Kur'ân*'i⁶⁵³, el-Muaskerî'nin (ö. 1239/ 1824) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'i⁶⁵⁴ da bu döneme eklenebilir.

Hemezanî'nin (ö. 1247/ 1831) *ed-Durru'n-Nazîm fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm*'i⁶⁵⁵, el-Farh Âbâdî'nin (ö. 1249/ 1833) *Nazmü'l-Cevâhir (fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Kerîm)*'i⁶⁵⁶, es-Seyartî'nin (ö. 1252/ 1836) *Tefsîrû'l-Halîlî* adıyla müsemma olan *Tefsîrû'l-Kur'ân*'i⁶⁵⁷, Seyyid Yâd Ali el-Hüseynî en-Nekavî'nin (ö. 1253/ 1837) Farsça *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-Kerîm*'i⁶⁵⁸, el-Kelâlî'nin (ö. 1269/ 1853) *Safvetü't-Tefâsîr*'i⁶⁵⁹, el-Bennânî'nin (ö. 1284/ 1867) *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-Azîm*'i⁶⁶⁰, Kutbüddîn ed-Dihlevî'nin (ö. 1289/ 1872) Hintçe *Câmiu't-Tefâsîr Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-Kerîm*'i⁶⁶¹, Zuhur Ali el-Lekhenevî'nin (ö. 1275/ 1859) *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-Kerîm*'i⁶⁶², Şîh İmâmî müellif el-Maraşî'nin (ö. 1280/ 1863) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'i⁶⁶³, Ahmed b. Abdülaziz el-Eyyûbî'nin (ö. 1289/ 1872) *Sühûletü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*'i⁶⁶⁴, Kâdî Abdüsselâm el-Bedâyûnî'nin (ö. 1289/ 1873) Urduca manzum tefsiri *Zâdü'l-Âhire*⁶⁶⁵, Muhammed Said el-Midrâsî'nin (ö. 1272-1/ 1855) Farsça *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-Kerîm*'i⁶⁶⁶, Veliyyullah Lekhenevî'nin (ö. 1270/ 1853) *Madenü'l-Cevâhir Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-Kerîm*'i⁶⁶⁷, Cân Muhammed el-Lâhûrî'nin (ö. 1268/ 1852) *Zübdetü't-Tefâsîr*'i⁶⁶⁸, Müftî Veliyyullah el-

⁶⁴⁸ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfesiirîn*, 1/ 21.

⁶⁴⁹ Fencafîrî, *Neylû's-sâirîn*, 407.

⁶⁵⁰ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfesiirîn*, 2/ 487.

⁶⁵¹ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfesiirîn*, 2/ 507.

⁶⁵² Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfesiirîn*, 1/ 160.

⁶⁵³ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfesiirîn*, 2/ 487.

⁶⁵⁴ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfesiirîn*, 2/ 487.

⁶⁵⁵ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfesiirîn*, 1/ 190.

⁶⁵⁶ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfesiirîn*, 2/ 488.

⁶⁵⁷ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfesiirîn*, 1/ 175.

⁶⁵⁸ Fencafîrî, *Neylû's-sâirîn*, 433.

⁶⁵⁹ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfesiirîn*, 1/ 37.

⁶⁶⁰ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfesiirîn*, 1/ 110.

⁶⁶¹ Fencafîrî, *Neylû's-sâirîn*, 426-427.

⁶⁶² Fencafîrî, *Neylû's-sâirîn*, 424.

⁶⁶³ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfesiirîn*, 2/ 555.

⁶⁶⁴ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfesiirîn*, 1/ 44.

⁶⁶⁵ Fencafîrî, *Neylû's-sâirîn*, 423.

⁶⁶⁶ Fencafîrî, *Neylû's-sâirîn*, 422-423.

⁶⁶⁷ Fencafîrî, *Neylû's-sâirîn*, 422. Fencafîrî, *Neylû's-sâirîn*, 417- 418

⁶⁶⁸ Fencafîrî, *Neylû's-sâirîn*, 422.

Ferhâbâdî'nin (ö. 1249/ 1832) Farsça *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-Kerîm*'i⁶⁶⁹, Sirâcülhind Hüccetullah Şeyh Abdülazîz'in (ö. 1239/ 1824) *Fethü'l-Azîz*'i⁶⁷⁰, el-Burûcirdî'nin (ö. 1268/ 1852) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'i⁶⁷¹, el-Bürğânî'nin (ö. 1281/ 1864) *Tefsîrû'l-Bürğânî* olarak bilinen *Bahru'l-İrfân fî Tefsîri'l-Kur'ân*'i⁶⁷², Nüvvâb Keremullah el-Huvâkî'nin (ö. ?) *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-Kerîm*'i⁶⁷³ bu dönemin müellifatındandır.

Mahmûd Hamza'nın (ö. 1305/ 1887) *Dürerü'l-Esrâr*'ı döneme dahil olan tefsirlerdendir.⁶⁷⁴ Mahmûd Hamza, tefsirin mukaddimesinde ilimlerin en üstününün tefsir ilmini kastederek Kelâmullah'ın esrârının (sırlarının) halli ilmi olduğunu ifade etmektedir. Devamında bu eseri kendisinin kaleme aldığını ifade edip şöyle demektedir: “و رسم له اسم در و أسرار حاملاً الى مطالع سعود ملك ملوك الأمم”⁶⁷⁵ Aynı yıl vefat ettiği kaydedilen Ebü'l-Muhâsin el-Kâvukcî'nin (ö. 1305/ 1888) *Rebû'l-Cenân fî Tefsiri'l-Kur'ân*'ı vardır. İlmî tefsire dair eserlerin görüldüğü bu asırda yaşamış âlimlerden Muhammed b. Ahmed el-İskenderânî'nin (ö. 1306/ 1889) tam adıyla *Keşfü'l-Esrâri'n-Nûrâniyyeti'l-Kur'âniyye fîmâ Yeteallaku bi'l-Ecrâmi's-Semâviyye Ve'l-Arziyye ve'l-Hayevânât ve'n-Nebâtât ve'l-Cevâhiri'l-Madeniyye* isimli tefsiri bilimsel tefsirin ilk örneğini teşkil etmesi yönüyle önemi haizdir. Aynı yıl vefat eden Şîî İmâmî müellif Muhammed Ali el-Kurâce Dâğî'nin *Tefsîrû'l-Kur'ân*'i⁶⁷⁶ vardır. Yine ona yakın bir tarihte vefat eden Sıddîk Hasan Han (ö. 1307/ 1890) *Fethü'l-Beyân fî Makâsıdı'l-Kur'ân* adlı tefsiri kaleme almıştır. Müellifin eser isimlendirmesine dair açık bir beyan bulunmamakla birlikte tefsirinin mukaddimesinde eseri için tarihî bir isim olduğunu (و هو اسم له تاريخي) ifade etmektedir.⁶⁷⁷ Bunun tarih düşürme manasında olması muhtemeldir. İsmin manası “Kur'ân'ın maksatlarını açıklama” olmaktadır. Bu isimle “Makâsıdu'l-Kur'ân” olarak bilinen ilim arasında bir ilişkinin olup olmadığı merak konusudur. Yapılan araştırmaya göre müellif makâsıd kavramını sözlük manasıyla ele almış olup tefsirini bu doğrultuda kaleme almıştır.⁶⁷⁸ el-Hatîb'in (ö. 1311/ 1893) *et-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*'i de döneme dahildir.⁶⁷⁹ Sırrı

⁶⁶⁹ Fencafîrî, *Neylû's-sâirîn*, 418.

⁶⁷⁰ Fencafîrî, *Neylû's-sâirîn*, 415.

⁶⁷¹ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 152.

⁶⁷² Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 538.1

⁶⁷³ Fencafîrî, *Neylû's-sâirîn*, 398.

⁶⁷⁴ Mustafa Baktır, “Mahmûd Hamza”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yay., 2003), 27/ 365.

⁶⁷⁵ Mahmûd b. Muhammed Hamza, *Dürü'l-Esrâr fî Tefsîri'l-Kur'ân bi'l-Hurûfi'l-Mühmele*, thk. Üsâme Abdülazîz (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1971), 1/ 15.

⁶⁷⁶ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 593.

⁶⁷⁷ Sıddîk Hasan Han, *Fethü'l-Beyân fî Makâsıdı'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. İbrahim el-Ensârî (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1992), 1/ 24.

⁶⁷⁸ Sabğatullah Tayfur, *Sıddîk Hasan Hân ve Tefsiri Fethü'l-Beyân*, (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018), 50-51.

⁶⁷⁹ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 419.

Paşa'nın (ö. 1313/ 1895) muhtasar mahiyette olup *Sırr-ı Kur'ân*, *Sırr-ı Furkân*, *Sırr-ı İnsân*, *Sırr-ı Meryem*, *Sırr-ı Tenzîl* gibi birçok tefsir çalışması bulunur. Bunlar tam tefsirler olmasa da müellifi Selim Sırrı'nın kendi ismine telmihte bulunulması bakımından dikkatleri çekmektedir.

On dördüncü asır ulamâsından Endonezyalı âlim Ebû Abdi'l-Mu'tî Nevevî (ö. 1316/ 1898) *et-Tefsîru'l-Münîr li Meâlimi't-Tenzîli'l-Müfesser an Vücûhi Mehâsini't-Te'vîl* adlı tefsire sahiptir. Eserin diğer ismi *Mirâhu Lebîdin li Keşfi Ma'na'l-Kur'âni'l-Mecîd*'dir. Kenarında Vâhidî'nin *el-Vecîz fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîz* adlı tefsiri derç edilmiş halde bulunmaktadır.⁶⁸⁰ Bu dönemde yaşayan Nevevî, Endonezya'da İslam'ın yayılmasında önemli rol oynayan tasavvufî harekete ilgi duyum, orta bir tutum sergileyen âlimlerdendir. Söz konusu tefsir *et-Tefsîrû'l-Münîr li-Meâlimi't-Tenzîl* ismiyle de anılmakta olup Nevevî'nin en önemli eseridir. Büyük oranda İbn Abbas, Râzî, Ebüssuûd, Hatîb eş-Şirbinî'nin tefsirlerini kaynak almıştır. Ayrıca dönemin önde gelen düşünürlerinden Cemâleddîn-i Efgânî ve Muhammed Abduh'un yenilikçi görüşlerinden de etkilenmiştir.⁶⁸¹ Tefsirin mukaddimesinde Nevevî, kıymetli gördüğü bazı kimselerin kendisinden bir tefsir te'lîf etmesini istediklerini, fakat Resûlullah'ın "Her kim Kur'ân hakkında re'yi ile konuşsa isabet etse de hata etmiştir." ve "Her kim Kur'ân hakkında re'yi ile konuşsa cehennemdeki yerini hazırlasın." sözlerine dahil olma endişesiyle uzun bir müddet tefsir yazmaya başlayamamıştır. Fakat selefin yolunu takip etmeyi umarak ve her zamanda bir yenilik söz konusu olduğunu da hesaba katarak onların bu taleplerine icabet etmiştir. Tefsirini tarihiyle uyumlu olacak şekilde *Merâhu Lebîd li-Keşfi Mane'l-Kur'âni'l-Mecîd* olarak isimlendirdiğini ifade etmiştir. Nevevî'nin eserini isimlendirmesine dair verdiği "وسميته مع الموافقة لتاريخه مراح لبيد لكشف معنى قرآن مجيد" kaydı önemlidir.⁶⁸² Sıddîk Hasan Han'ın tefsir mukaddimesindeki benzer kaydın olması tarih düşürme özelliği gösterme konusunda ortak olduklarını akla getirmektedir.

Dönemin öne çıkan bir diğer tefsiri Cemâleddin el-Kâsımî'nin (ö. 1332/ 1914) *Mehâsinü't-Te'vîl*'idir. Kâsımî'nin *Tefsîrû'l-Kâsımî* olarak meşhur olan tefsiri, bilimsel yorumları içermekle birlikte rivayet ağırlıklı dirâyet tefsiri olup ictimâî tefsir ekolünün özelliklerini yansıtmaktadır.⁶⁸³ Son dönem ilim ve fikir adamlarından olan Kâsımî'nin hacimli

⁶⁸⁰ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 794.

⁶⁸¹ Erdoğan Baş, "Muhammed b. Ömer Nevevî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 33/ 49-50.

⁶⁸² Muhammed b. Ömer Nevevî, *Merâhu Lebîd li-keşfi ma'ne'l-Kur'âni'l-mecîd*, thk. Muhammed Emin, (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2021), 1/ 2.

⁶⁸³ Selâmi Bağcı, *Cemâleddin el-Kâsımî'nin Mehâsinü't-Te'vîl Adlı Tefsiri ve Bilimsel Açidan Değerlendirilmesi*, (Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 65.

tefsiri ismiyle müsemma olacak şekilde güzelliği yansıtacak bir isimlendirmeye sahiptir.⁶⁸⁴ Kâsımî ile aynı yıl vefat eden Hâricî İbâzî müellif Ettafeyyîş'in (ö. 1332/ 1914) *Himyânü'z-Zâd ilâ Dâri'l-Meâd*'ı mezhebin görüşlerini ortaya koyması bakımından hariciler için önemli bir kaynaktır. Kaynaklarda *Himyânu'z-Zâd ilâ Zâdi'l-Me'âd* veya *Himyânu'z-Zâd li Yevmi'l-Me'âd* isimleriyle de kaydedilmiştir. Genel olarak eser *Himyânü'z-Zâd ilâ Dâri'l-Meâd* olarak meşhur olmakla birlikte eserin bir diğer kayıtlı ismi *Tefsîrü'l-Kur'ân*'dır. Ayrıca bazı kaynaklarda eser ismindeki heybe manasındaki "himyân/ هميان" lafzı "هميان" olarak da geçmektedir. Eser isminin manasını "âhiret yurdu için azık heybesi" olarak vermek mümkündür.⁶⁸⁵ Bu asırdaki diğer tefsir çalışmalarından biri Lütfullâh b. Muhammed el-Erzurûmî'nin (ö. 1202/ 1788) *Râmûzu't-Tahrîr ve't-Tefsîr*'idir.⁶⁸⁶ Müellif yazma halinde bulunan tefsirinin mukaddimesinde tefsir te'lîf etmedeki isteğini ve eseri isimlendirmesini "Çocukluğumdan beri Kur'ân'ın manalarındaki hakikatleri keşfetme gayesiyle onun tilavetiyle hemhâl oluyordum. Onun ayetlerindeki ince nurları tanımayı ve ibârelerindeki işaretlerin (ramuz) şekillerinden (rumuz) ve bu işaretlerin anlam hazinelerinden alarak istifade etmeyi istiyordum." şeklinde dile getirir. Devamında içinde bulunduğu şartlar gereği elinin altında bulunan tek tefsir olan Beydâvî'nin tefsirinden faydalanmak sûretiyle kendi işârî yorumlarına da yer verdiği yararlı bir tefsir kaleme aldığını ifade etmektedir.⁶⁸⁷

1.6. Çağdaş Dönem

Çağdaş dönemin başı klasik çağdaş dönem olarak adlandırılmakta XIX ile XX. yüzyılları içine almaktadır. Bu dönem modernleşmenin tefsir anlayışına etkisinin yoğun olduğu, ictimâî ve bilimsel (ilmî) tefsirlerin kaleme alındığı bir dönem olmuştur. Yakın çağdaş dönem olarak nitelendirilen XX. asrın sonu ile XXI. Asrın başını kapsayan dönemde ise tefsirde farklı yaklaşımlar ortaya çıkmış; semantik, hermenötik ve tarihselcilik gibi akımların etkisiyle Kur'ân yorumlanmaya başlamıştır.⁶⁸⁸ Batı'daki modern gelişmeler ve sömürge faaliyetleri dönemin siyâsî, iktisâdî, eğitim gibi hemen her alanında etkisini göstermiştir. Bu değişim ve gelişmelerden İslâmî ilimlerin bigâne kalması ve etkilenmemesi kuşkusuz düşünülemezdi. Çağdaş dönemde özellikle Kur'ân yorumunda toplumun maslahatını gözetecek şekilde bir

⁶⁸⁴ Koçyiğit, "Tefsir Kitaplarının İsimlerine Dair", 100.

⁶⁸⁵ Güven Ağırkaya, Ettafeyyîş'in *Himyânu'z-Zâd ilâ Dâri'l-Me'âd Adlı Tefsiri ve Hâricî Yorumları*, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019), 66-67.

⁶⁸⁶ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 447.

⁶⁸⁷ Mücahit Elhût, *Lütfullah el-Erzurûmî'nin "Râmûzu't-Tahrîr ve't-Tefsîr" Adlı Eserinin (1-60 Varakları Arası) Edisyon Kritik*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019), 8.

⁶⁸⁸ Kaya, *Taberî Tefsirinin Kaynakları*, 68.

değişim gerçekleşmiştir. Bu değişim Kur'ân'ın asıl vurgusunun toplumun hidâyete erdirilmesi ve ıslah edilmesi olduğu fikrinden hareketle ictimâî tefsirler şeklinde kendini göstermiştir. Temelde bu türde kaleme alınan tefsirlerin ortak gayesi, Kur'ân'ın toplumun yalnız üst kesimin değil aynı zamanda eğitim düzeyi belli seviyenin üstüne çıkamamış olan kesimleri tarafından da anlaşılabilmesi ve evrensel mesajının herkese ulaştırılmasını sağlamaktır. Bu dönemin diğer bir özelliği de Batı'nın bilim ve teknikteki üstünlüğüne karşı özgüvenini yitiren İslam toplumuna kaybettiği itibarı kazandıracak nitelikte eserler kaleme alma fikri olup yazılan eserlerde yer yer savunmacı bir üslubun hâkim olmasıdır.

Dönemin tam tefsirleri inceleme alanımıza girmekle birlikte bir geleneğin çizgisini belirlemek amacıyla Seyyid Ahmed Han (ö. 1315/ 1898), Cemâleddin Efgânî (ö. 1314/ 1897) ve Muhammed Abduh'un (ö. 1323/ 1905) isimlerini zikretmek gerekmektedir. Abduh'un öğrencisi Reşîd Rıza (ö. 1354/ 1935) asıl ismi *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Hakîm* olan eseri *Tefsîrû'l-Menâr*'ı kaleme almıştır. Rıza, hocasının Ezher'de verdiği tefsir derslerini devam ettirerek başladığı tefsiri büyük oranda hocasının çizgisinde olmakla birlikte kendi görüş ve yorumlarını da aktarmak suretiyle tamamlamıştır. Tefsir, Reşîd Rızâ'nın yayımladığı *Menâr Dergisi*'ne nispetle bu isimle meşhur olmuştur.⁶⁸⁹ *Menâr Tefsiri*'nin kısa mukaddimesinde Kur'ân'ın her zaman ve zeminde hidayet ve yol gösterici oluşuna vurgu yapılmıştır.⁶⁹⁰ Nitekim nûr kelimesinden türeyen menâr da hidayet, nur, meşâle gibi manalarda kullanılmaktadır. Dolayısıyla söz konusu tefsirin adının müfessirin ve dönemin tefsir anlayışını yansıttığı söylenebilir.

Bilimsel/ ilmî tefsir metodunu benimseyen dönemin müfessirlerinden Tântâvî Cevherî (ö. 1359/ 1940), *el-Cevâhir fî Tefsîri'l-Kurâni'l-Kerîm* adlı çalışmasıyla dönemin tefsir anlayışını aksettirmektedir. İsmindeki "Cevherî" nisbesini babası Şeyh Cevherî'nin adından alan Cevherî,⁶⁹¹ bilimsel tefsir hareketinin temsilcilerinden olup ansiklopedik özellikteki tefsir eserinin mukaddimesinde evrendeki harikulade varlıkların İslam ulemâsının eserlerine konu olmamasını hayretle dile getirmektedir. Onların daha ziyade Kur'ân âyetlerindeki fikhî meseleler üzerine yoğunlaşp kafa yorduklarını, fakat sayıca daha fazla olan kevnî âyetler üzerinde fazlaca durmadıklarını ifade etmekte ve kendisinin bu sebeple böyle bir eser kaleme

⁶⁸⁹ M. Suat Mertoğlu, "Tefsîrû'l-Menâr", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 2011), 40/ 297.

⁶⁹⁰ Reşîd Rıza, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Hakîm*, (Kâhire: Dârü'l-Menâr, 1947), 1/1.

⁶⁹¹ Osman Aslan, *Tantavî Cevherî Örneğinde Bilimsel Tefsir*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 41.

aldığını, bu açığı kapatmaya çabaladığını ibraz etmektedir.⁶⁹² Cevherî, çeşitli ilimlerin cevherlerini bir araya getirdiği tefsirinde âyetleri izah ederken “bâb” veya “fasıl” kelimeleri yerine bir dokunuşta çok sayıda kollara ayrıldığı ve yayıldığı için “cevher, mücevher, inci” gibi manalara gelen “جوهرة” başlığını kullanmış ve eserinin isminde de bu kavramın çoğulu olan “جواهر” lafzını tercih etmiştir.⁶⁹³ Bir örneği de Gurâbzâde’nin *Zübed*’i olan bazı tefsirler muhtasar, hulâsa, zübde, lübâb gibi isimlere sahiptir. Bu kelimeleri eser isminin temel kavramı olarak kullanan tefsirler özet yani ihtisar te’lif özelliği taşır. İhtisara konu olan eserler ya bizzat müellifin kendisi tarafından yahut bir başka müellif tarafından anlaşılabilirliğini artırma gibi sebeplerle ihtisar edilip özetlenerek basit bir üslupla te’lif edilir. Bu tür eserlere “*Zübdetü’t-Tefâsîr, Hülâsatü’t-Tefâsîr, Uyûnu’t-Tefâsîr* vb.” isimler verilir. Söz konusu isimler içinden “hulâsa” kelimesinin isim olarak verildiği eserler daha ziyade derleme niteliğindedir. Buna örnek olarak çağdaş dönemde yaşamış olan Mehmed Vehbi Efendi’nin (ö. 1369/ 1949) *Hulâsatü’l-Beyân* adlı tefsiri verilebilir.⁶⁹⁴

Hint-alt kıtasından dönemin önemli çalışmalarına imza atan Muhammed Ali Lâhûrî’nin (ö. 1371/ 1951) adını da kaydetmek gerekir. Muhammed Ali, çok sayıda İngilizce ve Urduca eserler yayımlamıştır. *Beyânü’l-Kur’ân* adlı Urduca Kur’ân meâli vardır. Yine *The Holy Quran: Translation with Commentary* adıyla İngilizce Kur’ân meâline sahiptir.⁶⁹⁵ Mevdûdî’nin (ö. 1399/ 1979) *Tefhîmü’l-Kur’ân*’ı, Seyyid Kutup’un (ö. 1386/ 1966) *Fî Zilâli’l-Kur’ân*’ı ictimâî tefsirin bariz örneklerindendir. Yine Muhammed Esed’in (ö. 1412/ 1992) bu dönemde kayda değer çalışmaları vardır. Bir meâl-tefsir olan *The Message of The Qur’ân* adlı eseri modern çizginin özelliklerini taşır. Tâhir b. Âşûr’un (ö. 1393/ 1973) *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*’i, Şîî müelliflerden Tabatabâî’nin (ö. 1402/ 1981) *el-Mîzân fî Tefsîri’l-Kur’ân*’ı, M. İzzet Derveze’nin (ö. 1404/ 1984) nüzûl sırasına göre kaleme aldığı *et-Tefsîrû’l-Hadîs*’i bu yüzyılın çalışmalarındandır. İzzet Derveze’den sonra yakın tarihte Kur’ân âyetlerinin nüzul sırasına göre ele alınarak açıklandığı tefsirler artmıştır. Abdurrahman Hasan Habenneke’nin (ö. 1424/ 2004) *Meâricü’t-Tefekkür*’ü, M. Âbid el-Câbirî’nin (ö. 1431/ 2010) *Fehmü’l-Kur’ân*’ı, Türkiye’de M. Zeki Duman’ın (ö. 1434/ 2013) *Beyânü’l-Hakk*’ı bu kabildendir. Son dönemdeki isimlerde çağın temel problemi olan Kur’ân’ı anlama meselesinin izlerini görmek mümkündür. Bu

⁶⁹² Tantâvî Cevherî, *el-Cevâhir fî Tefsîri’l-Kur’ân*, nşr. Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhu, (Mısır: Mültekâ Ehli’l-Eser, 1932), 1/ 2-3.

⁶⁹³ Abdülaziz Câdû, *eş-Şeyh Tantâvî Cevherî (Dirâse ve Nusûs)*, (Kâhire: Dârü’l-Maârif, 1980), 56.

⁶⁹⁴ Koçyiğit, “Tefsir Kitaplarının İsimlerine Dair”, 103-104; Akkiraz, *Osmanlı Tefsirciliğinde Bir Telif Yöntemi Olarak İhtisar*, 11-27.

⁶⁹⁵ Azmi Özcan, “Muhammed Ali Lâhûrî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayın., 2020), 30/ 501.

dönemdeki tefsirlerin geneli bu anlama problemini kolay şekilde çözmek ve insanları doğruya iletme amacıyla kaleme alınmış; isimlerine de bu gaye tesir etmiştir.

Bu dönemde yaşadığı bilinen Ebû Muhammed Abdülhak Hakkânî'nin (ö. 1304/ 1887) Urduca kaleme aldığı *Tefsîru Hakkânî* adıyla geçen bir tefsirinin varlığından bahsedilir.⁶⁹⁶ Yine ed-Dimnâtî'nin (ö. 1306/ 1888) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı⁶⁹⁷, Mevlevî'nin (ö. 1311/ 1893) *Tefsîrû'l-Celîl*'i⁶⁹⁸, et-Tâzî'nin (ö. 1354/ 1935) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'i⁶⁹⁹, Muhammed Lûtfî Cuma'nın (ö. 1372/ 1953) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı⁷⁰⁰, Vecdî'nin (ö. 1373/ 1954) *Safvetü'l-İrfân*'i⁷⁰¹, el-Urfî'nin (ö. 1375/ 1956) *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-Âzîm*'i⁷⁰², Hasan Bândûnc'un (ö. 1378/ 1958) Endonezce kaleme aldığı *el-Furkân fî Tefsîri'l-Kur'ân*'ı⁷⁰³, Muğniyye'nin (ö. 1400/ 1979) *et-Tefsîrû'l-Kâşif*'i⁷⁰⁴, İbâdî müellif Beyyûz'un (ö. 1400/ 1980) *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-Kerîm*'i⁷⁰⁵, el-Ba'kîlî'nin (ö. 1368/ 1949) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı⁷⁰⁶, el-Cezâirî'nin (ö. 1338/ 1920) dört ciltlik *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı⁷⁰⁷, ez-Zencânî'nin (ö. 1338/ 1920) *Mecmeu'l-Envâr ve Ma'denü'l-Esrâr*'i⁷⁰⁸, el-Huvenârî'nin (ö. 1346/ 1927) *el-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*'ı, el-Hemedânî'nin (ö. 1349/ 1930) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı⁷⁰⁹, İbn Bâdis'in (ö. 1359/ 1940) ders takrirlerinden oluşan tefsiri *Mecâlisü't-Tezkîr min Kelâmi'l-Hakîmi'l-Habîr*'i bu dönemdedir.⁷¹⁰, el-Hüseynî'nin (ö. 1359/ 1940) *Tefsîrû'l-Hüseynî*'si⁷¹¹, er-Rüşî'nin (ö. 1372/ 1953) *el-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*'ı⁷¹², Ömer Râsim'in (ö. 1379/ 1959) *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-Kerîm*'i⁷¹³, el-Hatîb'in (ö. 1381/ 1961) *Tefsîrû'l-Hatîb el-Mekkî*'si⁷¹⁴, el-İmâm'ın (ö. 1383/ 1963) *et-Tefsîrû'l-Asrî* adlı eseri⁷¹⁵ kaynaklarda geçen modern dönemin ürünü olan tefsirlerdendir.

⁶⁹⁶ Fencafîrî, *Neylû's-sâirîn*, 442.
⁶⁹⁷ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 362.
⁶⁹⁸ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 694.
⁶⁹⁹ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 632.
⁷⁰⁰ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 610.
⁷⁰¹ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 603.
⁷⁰² Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 532.
⁷⁰³ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 138.
⁷⁰⁴ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 510.
⁷⁰⁵ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 17.
⁷⁰⁶ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 147.
⁷⁰⁷ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 241.
⁷⁰⁸ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 417.
⁷⁰⁹ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 646.
⁷¹⁰ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 260.
⁷¹¹ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 471.
⁷¹² Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 256.
⁷¹³ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2/ 789.
⁷¹⁴ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 259.
⁷¹⁵ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 292

Ülkemizde modern dönemde yapılmış tefsir çalışmaları da dönemin özelliklerini büyük oranda taşır. M. Hamdi Yazır'ın (ö. 1361/ 1942) *Hak Dini Kur'ân Dili*, Ömer Rıza Doğrul'un (ö. 1371/ 1952) *Tanrı Buyruğu: Kur'ân-ı Kerîm'in Tercüme ve Tefsiri* adlı Türkçe tefsiri, Ömer Nasuhi Bilmen'in (ö. 1391/ 1971) *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri* çağdaş dirâyet tefsirlerinin örnekleridir. Bu isimlerden Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın tefsiri ve onun isimlendirmesi üzerinde ayrıca durmakta yarar vardır. Müfessirin yüksek ilmî meziyetlerinin ürünü olan bu tefsir, onun İslâmî ilimlerdeki yetkinliğinin bir tezahürüdür. Batılılaşma hareketinin zirve yaptığı, oldukça çalkantılı bir dönemde yaşamış olan Elmalılı'nın dönemin problemlerine Kur'ân ışığında çözümler üretmek üzere kaleme aldığı tefsiri oldukça kıymetlidir. Cumhuriyet'in ilk döneminde medreseler kapatılıp dinî eğitim veren kurumların tekrar açılmamış olması ülkede bu alanda bir boşluk oluşturmuştu. Böyle bir zamanda Cemil Sait Bey gibi işin ehli olmayan kimselerin yanlışlarla dolu Kur'ân tercümeleri dışında kayda değer bir metin bulunmuyordu. Mesele TBMM'ye taşınınca alınan kararla İslâmî kültüre ait temel eserlerin Türkçeye kazandırılması planlandı. Diyanet işleri reisi Rıfat Börekçi ve yardımcısı Ahmet Hamdi Akseki, Kur'ân tercümesi görevini Mehmet Âkif Ersoy'a; tefsir görevini Elmalılı'ya vermişlerdir. Mehmet Âkif, bu görevi namazda Türkçe olarak okutulacağı endişesiyle kabul etmemiş ve görev Elmalılı'ya verilmiştir. Böylece Elmalılı ayetlerin meâllerini verdikten sonra tefsirini yapmıştır.⁷¹⁶ Elmalılı'nın geniş ilmî birikimi dolayısıyla *Hak Dini* yalnızca bir tefsir olmanın ötesinde klasik ile modern mezcettiği özgün bir çalışmadır.

Hak Dini Kur'ân Dili'nin mukaddimesinde Elmalılı, tefsir yazmaya nasıl başladığını dile getirdikten sonra terceme, tefsir, te'vîl gibi kavramların tanımlarına yer verir. Buna göre terceme “Bir kelâmın manasını diğer bir lisanda dengi bir tabir ile aynen ifade etmek” demektir. Elmalılı bir metnin bir başka dile aynıyle aktarılmasının ne derece zor olduğunu ayrıntılı şekilde açıklar. Bu bağlamda dönemin tartışma konusu olan Türkçe Kur'ân meselesini açığa kavuşturur. Ardından kaleme aldığı bu tefsirin Arapça belli bir eserin tercümesi olmayıp bilakis pek çok tefsirden istifade ederek oluşturduğu özgün bir tefsir olduğunu dile getirir. Elmalılı'nın tefsir mukaddimesinin çeşitli baskıları yapılmış, kiminde değişiklikler de olmuştur.⁷¹⁷ Mukaddimenin bu denli tartışma konusu olması muhtevassından kaynaklanır. Elmalılı'nın

⁷¹⁶ Mustafa Bilgin, “Hak Dini Kur'ân Dili”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 1997), 15/ 153. Ayrıca bk. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Haz. Asım Cüneyd Köksal, Murat Kaya, (İstanbul: YEK Yayınları, 2021), 1/85.

⁷¹⁷ Necmi Atik, “Elmalılı'nın “Hak Dini Kur'ân Dili” Adlı Tefsiri'nin Mukaddimesi'nin Edisyon Kritiği”, *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 6, (2016): 99-131.

mukaddimesinde ibadetin Türkçeleştirilmesini önlemek amaçlı sıraladığı görüşler dönemin anlayışının gerektirdiği şekilde tartışmaya vesile olmuştur. Bu nedenle tefsirden “Türkçe ibadet olamaz.” türünden açıklamaları çıkarılmak suretiyle basılmasına izin verilmiştir.⁷¹⁸ Nitekim tefsirin isimlendirmesi Kur’ân’ın dilinin Arapça oluşunu bir hatırlatma kabilinden olduğunu akla getirmektedir.

Dönemin tam tefsir sahibi müfessirlerinden bir diğeri Senâullah Amrîsarî (ö. 1367/ 1948) olup *Tefsîrû'l-Kurân bi-Kelâmi'r-Rahmân* isimli eserin sahibidir.⁷¹⁹ Eserin mukaddimesinde Hintli âlim Amrîsarî, İslam’ı te’yîd etmek, küfür ve bid’ati terdîd etmek maksadıyla çok sayıda kitap yazdığını ve bunlardan birinin de *Tefsîrû'l-Kurân bi-Kelâmi'r-Rahmân* olduğunu ifade eder. Bu eserde Kur’ân’ı Furkân ile tefsir etme yoluna gittiğini, zira ilim ve beyân ehli olan ulemâ indinde kabul gören asıl yöntemin bu (Kur’ân’ın Kur’ân ile tefsir edilmesi) olacağını dile getirir.⁷²⁰ Eserde âyetlerin çoğu başka âyetlerle tefsir edilmekte, diğer bazı âyetler ise tefsir edilmeden olduğu gibi bırakılmakta veya önceki âyetle birlikte ele alınarak kısaca açıklanmaktadır.⁷²¹ Son devir din âlimlerinden Mehmet Vehbi Efendi (ö. 1369/ 1949), 1911 ile 1915 yılları arasından kaleme aldığı *Hulâsatü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kurân* adlı tefsiri de halk tarafından itibar görmüş on beş ciltlik Türkçe bir tefsirdir. *Hulâsatü'l-Beyân*, mukaddime içermediğinden ötürü müellifin tefsirini kaleme alma sebebi, yöntemi ve isimlendirmesine dair malumata kendi ifadelerinden ulaşmamız mümkün olmamaktadır. Eser Taberî’nin *Câmiu'l-Beyân*’ı başta olmak üzere Râzî’nin *Mefâtihu'l-gayb*’ı, Beyzâvî’nin *Envâru't-Tenzîl*’i gibi birçok meşhur tefsir eserini kaynak olarak kullanmış olup eserde özgün izahların az bulunduğu görülmektedir. Müfessirin bu tefsiri saydığı bu kaynakların bir hûlasası yani özeti niteliğinde olup, esere verdiği isim bu noktaya işaret etmektedir.⁷²² Eserin “*Büyük Kur’ân Tefsiri (Hulâsatü'l-Beyân)*” ismiyle de bir basımı yapılmıştır.

Bu dönemde yazılan bir diğer tefsir Suud’lu selefî âlim Abdurrahman b. Nâsır es-Sa’dî’nin (ö. 1375/ 1956) *Tefsîrû's-Sa’dî* olarak da bilinen *Teysîrû'l-Kerîmi'r-Rahmân fî Tefsîri Kelâmi'l-Mennân* adlı tefsiridir. Sa’dî’nin kolay bir üslûpla kaleme aldığı tefsiri, isminin kolaylaştırıcı niteliğini taşımaktadır. Nitekim son dönem tefsirlerinde teysîr olma (kolaylaştırıcı) olma yönü hâkimdir. Bu sayede toplumun Kur’ân’ı anlamasının

⁷¹⁸ Necmi Atik, “Elmalılı’nın Kendi El Yazması”, 1.

⁷¹⁹ Nüveyhiz, *Mu’cemü'l-Müfessirîn*, 1/ 117.

⁷²⁰ Senâullah Amrîsarî, *Tefsîrû'l-Kurân bi-Kelâmi'r-Rahmân*, thk. Abdülkâdir el-Arnâûd (Riyâd: Dâru’s-Selâm, 2002), 1/ 22.

⁷²¹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/ 754.

⁷²² İsmet Ersöz, “Hulâsatü'l-beyân”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 1998), 18/ 320-321.

kolaylaştırılması umulur. Tunus’lu müfessir İbn Âşûr (ö. 1393/ 1973), Tunus’taki Zeytûne Üniversitesi’ndeki ders takrirlerinden oluşan tefsirine önce *Tahrîrû’l-Mane’s-Sedîd ve Tenvîrû’l-Akli’l-Cedîd min Tefsîri’l-Kitâbi’l-Mecîd* ismini vermiş ardından öne çıkan kilit isimlerini alarak bu ismi kısaltmış ve “*et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*” adını vermiştir. İbn Âşûr tefsiri gibi pek çok tefsir eserinin isimlerinin kısaltıldığını yahut kısaltılmak suretiyle anıldığını biliyoruz.⁷²³ Dönemin meşhur Mısırlı âlimesi Aîşe Abdurrahman’ın (ö. 1419/ 1998) dilbilime ağırlık veren ve beyânî tefsir yöntemine göre kaleme aldığı *et-Tefsîrû’l-Beyânî li’l-Kur’âni’l-Kerîm*’i ele alınması gereken tefsirlere aittir. Müellif, Kur’ân’ın bütün sûrelerini değil yalnızca on dört sûresinin tefsirini içermekte olup söz konusu yöntemine göre bu sûreleri ele alıp açıklamıştır. Eserin ismindeki “beyânî” kelimesi müellifin yazım yöntemini ortaya koyması bakımından önemlidir.

Son dönemde eser telif etmiş isimlerden Suriyeli âlim Vehbe ez-Zühaylî (ö. 1436/ 2015), *et-Tefsîru’l-Münîr fi’l-Akîdeti ve’s-Şerî’ati ve’l-Menhec* adlı eseri de zikre değerdir. Zuhaylî, tefsirini Üniversite’de görev yaptığı zaman diliminde kaleme almıştır. Tefsiri hem rivayet hem dirâyet tefsirinin özelliklerini taşır. Herkesin anlayabileceği, kolay ve sade bir üslupla yazmıştır. Her ciltte iki cüz olacak şekilde tertip ederek okuyucuya kolaylık sağlamıştır. Bu yönüyle diğer tefsirlerden ayrılır.⁷²⁴ Zuhaylî tefsirin mukaddimesinde tefsirindeki hedefinden ve uyguladığı metottan bahseder. Zuhaylî, bu telif eserindeki asıl hedefinin Müslümanların Kitâbullah’a sağlam şekilde tutunmalarını sağlamak olduğunu ifade eder. Zira Kur’ân-ı Kerîm, genelde bütün insanların ve özelde ise Müslümanların hayat düsturudur. O’nun bu tefsiri kaleme almaktaki bir diğer maksadının Müslüman olsun gayr-ı müslim olsun insanları Kur’ân-ı Kerîm’e bağlamaya çalışmaktır.⁷²⁵

Mukaddimenin devamında tefsirinin hem rivayet hem dirâyet yönünün olduğunu, ayrıca kendinden önceki kaynaklardan yararlandığını, sebep-i nüzul, i’râb gibi yardımcı ilimlerden faydalanarak eserini oluşturduğunu vurgular. Müfessirlerin sözleriyle istişhadda bulunmaya fazla ihtiyaç duymadığını ilk elden doğru kaynaklara müracaat ettiğini ekler. Mezhep ve görüş taassubiyetini savunmadığını, ayetleri kendi görüşüne delil olacak şekilde kullanmadığını söyler. Zira Kur’ân bütün bu görüşlerin çok üstünde yüce bir kitaptır. Zuhaylî, Kur’ân’ın ilâhî

⁷²³ Ahmet Coşkun, “et-Tahrîr ve’t-Tenvîr”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay.1, 2010), 39/429.

⁷²⁴ Sibel Danacı, “Son Dönem Müfessirlerinden Vehbe b. Mustafa ez-Zuhaylî’nin et-Tefsîru’l-Münîr Adlı Eserinin Kaynak ve İçerik Açısından Tanıtım ve Değerlendirilmesi”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 11, 2 (2020): 463.

⁷²⁵ Vehbe ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru’l-Münîr fi’l-Akîde ve’s-Şerîa ve’l-Menhec*, (Dimeşk: Dâru’l-Fikr, 2003), 1/8-14.

hidayet, dînî teşrî', hak olan akideye ulaştıran bir nûr, en doğru hayat rehberi (menâhicü'l-hayât), en yüksek ahlak ve insanî değerler bütünü olduğunu ifade eder. Maddeler halinde tefsirdeki yöntemini verdikten sonra imkân nispetince mevzûî (konulu) tefsir yapmaya çalıştığını dile getirir.⁷²⁶ Zuhaylî'nin Kur'ân'ın gayesine dair serdettiği bilgilerin satır aralarında tefsirini neden bu şekilde isimlendirdiğini anlamak zor değildir.

Klasik dönemden modern döneme gelindiğinde tefsir eserlerinin isimlendirmelerinde dönemler arası geçişin etkilerini okumak konumuz açısından önem teşkil etmektedir. İslam toplumunda XIX. yüzyıldan itibaren Batılılaşma hareketinin etkisiyle din de dahil olmak üzere eğitim-öğretim, siyaset, ekonomi, sosyal hayat gibi pek çok alanda farklılaşma ve dönüşümler gerçekleşmiştir. Modernleşmeye ayak uyduran âlimler olmakla birlikte ona karşı çıkanlar yahut orta bir yolu benimseyenler olmuştur. Batı dünyasının bilim ve teknikte ilerlemesinin de bir etkisi olarak, bilimsel (ilmî) tefsir metodu ortaya çıkarmıştır. Bununla beraber ilim dünyasında ortaya konan eserlerde içerik bakımından da birçok yenilik ve farklılık görülmüştür. Tefsir literatürü özelinde düşünüldüğünde tefsir eserlerinde toplumsal, siyasî ve sosyal meselelere yer vermeye başlanmıştır. Çağdaş dönemle birlikte tefsir ilmi bünyesinde çeşitli akımlar oluşmaya başlamış ve bunların ilk örnekleri verilmiştir. Halkın anlayabileceği kolay üsluba sahip tefsirlerin yazılmaya başlanması da yine modern dönemde klasik döneme göre daha yoğun olmuştur. Tefsir kitaplarının muhtevalarındaki değişim bu eserlerin isimlerine de pek tabii yansımıştır.

Özellikle çağdaş dönemde toplumun şartları göz önüne alınarak, kolay, akıcı ve öz bilgileri haiz tefsirler kaleme alınmaya başlamıştır. Elbette Kur'ân her çağda anlaşılmak için tefsir edilmiştir. Fakat modern döneme gelindiğinde teknoloji ve hız çağının içinde yetişen bireylerin hacimli eserleri okumak için zaman ve enerji bulma sorunlarının olması, kaleme alınan tefsirlerin bireylerin bu ihtiyaçlarını karşılamasını zorunlu hale getirmiştir. Klasik dönemden farklı olarak modern dönemde ictimâî konulara eğilimler artmış, bunun neticesinde genelde İslamî ilimler özelde tefsir ilminde sosyal konulara yer verilen eserler yazılmıştır. Edebî-ictimâî tefsir ekolünün ana hedeflerinden olan Kur'ân'ın çağın idrak seviyesine uygun olarak tefsir edilmesinin gerekliliği hususu, müfessirlerin tefsir yazarken bu hedefi gerçekleştirmeyi gaye edinmelerine zemin hazırlamıştır. Bu amaçla kaleme alınan bazı tefsirlere ise bu muhtevayı ortaya koyar mahiyette isimler verilmiştir. Buna örnek olarak Seyyid Kutub'un *Fî Zilâli'l-Kur'ân*'ı, Mevdûdî'nin *Tefhîmü'l-Kur'ân*'ı, Sâbûnî'nin *Safvetü't-Tefâsir*'i

⁷²⁶

Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Münîr*, 1/8-14.

verilebilir. Yakın dönemde tefsir çalışmaları meâl, tefsir, akademik araştırmalar şeklinde çok yönlü bir gelişme göstermiş ve çok sayıda nitelikli çalışma kaleme alınmış ve alınmaya devam etmektedir.

2. GÜNÜMÜZ TÜRK MÜFESSİRLERİNİN İSİMLENDİRME SÜREÇLERİ

2.1. *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri* (Süleyman ATEŞ)⁷²⁷

Prof. Dr. Süleyman Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri* adlı tefsirini kaleme almadan önceki süreci şöyle anlatmaktadır: “1963'te doktora tezi mesabesinde yapılan şimdiki ismiyle bitirme tezi yani mezuniyet tezi olarak *İslam'a İtirazlar: Kur'ân-ı Kerîm'den Cevaplar* adlı eseri yazmaya başladım ve 1964'te bitirdim. (Danışman) hocam Prof. Tayyip Okiç Bey idi. Fakülteyi bitirdikten sonra devamlı Kur'ân ile meşgul oluyordum. Yaklaşık 9-10 yaşlarında hafız olmuştum. Cenâb-ı Hakk'tan beni Kur'ân'a hâdim kılmasını niyaz etmiştim. Tayyip Bey'in işrâfında (yönetiminde) bir tez seçtim. O zamanlar Ankara'da fakülteye yakın il halk kütüphanesine gidiyordum. Orada Süleymaniye kataloğunu karıştırırken *Hakâiku't-Tefsîr* (Sülemî'nin ö. (412/ 1021)) diye bir yazma eser gözüme ilişti. Kitabı talep ettim ve kütüphaneye gönderdiler. Kitap oraya gitmezden önce rüyamda bana “senin tezin budur.” dediler. Hacimli bordo kapaklı ciltler halindeydi. Katalogda da görünce o kitabı Süleymaniye kütüphanesinden ısmarladık. Tam da rüyamda gördüğüm tefsir geldi.”

“*Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri* ismiyle pekiyi derecesinde doktor unvanını aldım. 2,5-3 sene gibi kısa bir zamanda (tezimi) bitirmiştim. 1974'te doçentlik tezine çalıştım ve o da *İşâri Tefsir Okulu* diye kitap halinde basıldı. Osmaniye'deki askerliğimin ardından fakültede derslere devam ettim. Tefsir derslerinin bir kısmına ben, bir kısmına *İsmail Cerrahoğlu* (ö. 1443/ 2022) giriyordu. O zamana kadar Celâleyn Tefsiri'nden namaz sûreleri olarak ismlendirilen Fîl sûresinden Nâs'a kadar olan kısa sûrelerin tefsiri okutuluyordu. Genelde iki üç sûre ile bir sene bitiyordu. Bu durum içime sinmedi ve “Böyle tefsir (dersi) mi olur?” dedim. Ondan sonra Fatiha'dan itibaren kendim tefsir yazmaya başladım. Galiba Nisa sûresinin sonuna kadar geldiğimde hacimli bir kitap oldu. Tefsir (yazma serüveni) işte böyle başladı. Ardından fakülteden bir münasebetle ayrıldım. Profesör oldum ve Suudi Arabistan'a gittim. Orada yedi yıl hocalık yaptım. Bir sene Cezayir'de hocalık yaptım. Ama hep bu kitabı (tefsir) tamamlamaya çalıştım. Kitap 12 cilt halinde 1988'de basılmıştı. Samsun'da İlahiyat Fakültesi dekanı Ekrem Sarıkçıoğlu: “Çok güzel işler yaptın ama Kur'ân'ı bir de konularına göre tefsir

⁷²⁷

Süleyman Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, (Görüşmeci: Fatma Nur Akkiraz, Şubat 2022).

Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez ve Prof. Dr. Sadrettin Gümüş. En'âm sûresinden İsrâ sûresine kadar bölümü ben tercüme ettim ve açıklamalar yaptım. Böylece Kur'ân-ı Kerîm'i tercüme etme ve yorumlamaya alıştım. Meâl, 1982'de İstanbul'da Prof. Ali Özek Bey'in kontrolünde basıldı ve gerekli yerlere dağıtıldı.”

“Daha sonra 1987'de Ensar Vakfı yöneticileri, Prof. Muhammed Ali es-Sabunî'nin *Safvetu't-Tefasîr* adındaki tefsirini Türkçe'ye çevirmemi benden rica ettiler; kabul ettim ve Dr. Nedim Yılmaz Bey'le birlikte Ensar Vakfı ile yaptığımız sözleşmeden sonra tercümeye başladık ve yedi cilt halinde tercüme ettik, 1990'da tefsir basıldı. Öte yandan daha önce (Rabîtu'l-âlemi'l-İslâmî) adına yapmış olduğumuz Meâl'in Medine'de basılması için heyet, ilmî danışman olarak 27 Ocak 1992 tarihinde beni Medine-i Münevvere'ye gönderdi. Kırk gün sonra Medine'den döndüğümde hocam Prof. Dr. Hayrettin Karaman Bey benim de içinde olduğum bir heyetle tefsir yazacağımızı söyledi, ben de memnuniyetle kabul ettim. İşte benim tefsir yazma serüvenim böyle başladı. Tefsiri yazan heyet ve uzmanlık alanları şu isimlerdir: Prof. Dr. Hayrettin Karaman (Fıkıh Usûlü ve İslam Hukuku), Prof. Dr. Mustafa Çağrı (İslam Ahlakı ve İslâm Felsefesi), Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez (Fıkıh ve Fıkıh Usûlü), Prof. Dr. Sadrettin Gümüş (Tefsir ve Arap Dili ve Edebiyatı). Tabii ki Allah kelamını tefsir etmek şerefli bir iş olmakla birlikte ağır sorumlulukları olduğu da açıktır. Bu nedenle biz *Kur'ân Yolu* isimli bu tefsiri yazmadan önce sureleri heyet üyelerinin uzmanlık alanlarına göre taksim ettik. Uzmanlık alanlarımızın farklılık taşıması Kur'ân tefsirinde bize önemli imkânlar sağlamış ve tefsirimiz müşterek aklın ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Tefsirde rivayet ve dirâyet metotlarının her ikisi de kullanılmış olmakla birlikte eser ağırlıklı olarak “dirâyet” tefsiridir; müracaat kitabı değil, baştan sona okunabilen ve hayata uygulanabilen bir tefsirdir.”

Gümüş, *Kur'ân Yolu* tefsirine vermiş oldukları ismin özel bir hikayesinin bulunmadığını, tefsirin isim babasının, hocaları ve tefsirde heyet başkanları olan Prof. Dr. Hayrettin Karaman olduğunu ifade etmektedir. Hayrettin Karaman, böyle bir isim teklif etmiş ve heyet tarafından kabul görmüştür. Dolayısıyla isim koyma hususunda herhangi bir özel süreç yaşanmamıştır. Gümüş'e göre müfessirler tefsirlerine genel olarak Kur'ân'dan mülhem isim verirler. Hayrettin Karaman Bey'in hangi ayetten veya başka bir şeyden mülhem olarak bu ismi teklif ettiğini bilmemektedir. Ancak şunun söylenebileceğini dile getirir: “*Kur'ân Yolu*” ismi Bakara sûresinin 2/ 185. âyeti ile İsrâ sûresinin 9. âyetine uygun düşmektedir. Bakara sûresinin 185. âyetinde Kur'ân'ın yol gösterici olduğu; İsrâ sûresi 17/9. âyetinde ise Kur'ân'ın insanları en doğru

yola iletteği ifade edilmektedir. Bu âyetler tefsirin ismine uygun düşmektedir. Bununla birlikte Kur'ân'da bu manayı çağrıştıran çokça âyet-i kerîme de bulunmaktadır.

Yine Gümüş, tesmiyeye dair kanaatlerini şu cümlelerle dile getirir: “Şüphesiz ki her müfessir yazdığı tefsire kendi zamanında ihtiyaç olduğu kanaatini taşımaktadır ve eserine verdiği isim de bu ihtiyacın karşılanması isteğini yansıtır. Mukaddimelerinde de bunu belirtirler. Biz de aynı şekilde yazdığımız tefsire zamanımızda ihtiyaç olduğu kanaatini taşıyorduk ve bunu mukaddimede dile getirdik. Nitekim Gerek Türkiye Diyanet Vakfı gerekse Diyanet İşleri Başkanlığı bu ihtiyacı hissettikleri için bize tefsir yazma teklifinde bulundular. Eserimizin ismine gelince *Kur'ân Yolu* ismi, vecizdir, yani lafzı az, manası çoktur. Kur'ân'ın muhtevasına yönelik bir isimlendirmedir. İsim-müsemma uyumunda ise şüphe yoktur. Tefsirin muhtevası tamamen Kur'ân ayetlerinin açıklamasıdır. Kur'ân ayetleri ise yol gösterici rehberlerdir. Dolayısıyla isim ile müsemma arasında tabii bir uyum vardır. Biz de bunu ifade etmeye çalıştık.” Gümüş'e göre tefsirlere, genelde Kur'ân'ın muhtevasına, müfessirin çağındaki sosyal ve kültürel hareketlere, müfessirin branşına, anlayışına ve tefsirdeki maksadına göre isim verilmektedir. Taberî'nin *Camî'u'l-Beyan an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*'ı, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf an Hakaikî't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekavîl fî Vücûhi't-Te'vîl*'i, Râzî'nin *Mefâtihu'l-Gayb*'ı, Kurtubî'nin *el-Câmi li-Ahkâmu'l-Kur'ân*'ı, Hamdi Yazır'ın *Hak Dini Kur'ân Dili* adlı tefsiri iddialı bulduğu ve içeriğine tam uyduğunu düşündüğü isimlerden bazılarıdır. Gümüş'e göre *el-Keşşâf*, Mutezile mezhebine göre yazılmış bir tefsir olmakla birlikte baştan sona kadar isim-müsemma uygunluğunu yansıtmaktadır.

2.3. Hayat Kaynağı Kur'ân Tefsiri (M. Sait ŞİMŞEK)⁷²⁹

Prof. Dr. M. Sait Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'ân Tefsiri* adlı çalışmasını telif etmeden önceki süreci şu şekilde dile getirmektedir: “Tefsir yazma eğilimi bende çok erken yaşta başladı. Ağabeyim medrese hocasıydı. Ceviz kabuğunu doldurmayacak türden tartışmaları vardı. Aralarında çok büyük bir şey varmış gibi tartışarlardı. Bu tartışmaları gördükçe bu dinin sabitelerinin varlığını sorgulamaya başlamıştım. Bu konularda Kur'ân temel alınmalıydı. İmam hatipte okurken yatılı kalıyordum. Ramazan ayında arkadaşlarımız hatim indiriyorlardı. Ben hatim indirmezdim. O sırada elime bir tefsir geçerse onu okurdum. Düzenli bir okuma olmasa da tefsir okumayı hatime tercih ediyordum. Arapçam yeterli düzeyde olmamasına rağmen

⁷²⁹ Sait Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'ân Tefsiri (I-V)* (Görüşmecî: Fatma Nur Akkîraz, Video Kaydı, 16 Ağustos 2022).

Arapça tefsir okumakta ısrarlı davranıyordum. Böylece kendimi geliştirdim. Yapı itibariyle sürekli okuyan, çok çalışan biri değilim. Ancak okuduğum kadar da okuduklarım üzerine dūřünen biriyimdir. Bende tefsir yazma eğilimi bu tür çalışmalarından sonra oldu.

“Aslında tefsir yazmak gibi zor bir iři kemâle erdikten sonra yapmayı dūřünüyordum. 15 yıl evvel yurtdışından döndükten sonra hanım kansere yakalandı. Eřim kanser olduğunda hem sıkıntıyı unutmak aısından bir meşgalem olsun hem de genç yaşta ben de bu hastalığa yakalanabilirim diye dūřündüm. Tefsir yazmak için okuyanı yararlandıracak kadar bir birikiminin olduğunu dūřünerek bu dünyadan göç etmeden evvel tefsiri yazmaya başladım. Sevdieiniz insanın ölüme doğru yol aldığını gördüğünüzde büyük bir sıkıntı içinde oluyorsunuz. Hayat bu aşamada anlamsızlaşıyor. Bu sebeple kendime bir meşgale olsun istedim. Tefsir yazma fikrim zaten vardı. Bunu öne aldım. Uzun uzadıya yazmamaya gayret ettim. Toplumun her kesiminin anlayabileceği bir tefsir olmasına uğraştım. İsmi hayatla ilişkisi olunca da ictimâi tefsir türünde olduğu anlaşılmış olmaktadır. Kanaatimce en doğru tefsir de budur. Zira tefsirde Kur’ân’ın hedefini gözetecek olursak Kur’ân hidayettir. Dolayısıyla bu yönün öne çıkarılması gerekir.” şimşek, tefsirinin isimlendirme bilgisini “Müslümanların Kur’ân’ı hayattan kopardıkları, hayatta olanların kitabı değil ölülerin kitabı haline getirdikleri bir vakıadır. Tefsirin ismini verirken hayatla bağlantısını vurgulamaya çalıştım. Onun için *Hayat Kaynağı Kur’ân Tefsiri* ismini verdim.” sözleriyle dile getirmektedir. Ancak bu tesmiyenin iddiası konusunda bir endişesi bulunduğunu da ifade etmektedir. Buna göre söz konusu isim/ terkipten “hayat kaynağı benim tefsirimdir” şeklinde bir iddia anlaşılabilir miydi? Bu sorunun cevabını bulmak için yaptığı istişarelerin neticesinde bu endişenin ortadan kalktığını dile getirmektedir. Bu durum müfessirin isim seçerken ierisinden geçtiği süreçlerin ve tesmiyenin iddialarının sorgulanmasına güzel bir örnek olarak verilebilir.

2.4. *Hakk'ın Dâveti Kur'ân-ı Kerîm Meâli ve Tefsîri, (Ömer ÇELİK)*⁷³⁰

Prof. Dr. Ömer Çelik, *Hakk'ın Dâveti Kur'ân-ı Kerîm Meâli ve Tefsîri* ismini taşıyan eseri, her kesimden insanın okuyabileceği ve ihtiyaçlarına cevap vereceği bir tefsir olmasını eserin telifinin ana gayelerinden biri olarak belirtir. Davet ve irşâd maksadıyla kaleme alınan eserin telif sürecini müellif şu şekilde dile getirmektedir: “Kur'ân-ı Kerîm'e olan yakın ilgim İlahiyat Fakültesi birinci sınıfta başlamıştı. Hem İlahiyat dersleri hem fakülte haricinde almış olduğumuz Arapça eğitiminin yanı sıra hafızlık vesilesiyle zihnimde ve kalbimde Kur'ân-ı Kerîm'e, meâl ve tefsirine karşı bir ilgi uyanmıştı. İlahiyat birinci sınıfın başlarında iken Kur'ân'ı anlama ve tefsir etmeye, meâliyle ilgili çalışmalar yapmaya dair gönlüme bir tohum düşmüş oldu. Sonrasında bu düşünce bir daha gönlümden hiç çıkmadı ve zaman geçtikçe toprak altındaki tohum gibi çimlendi. Fakülte sonuna doğru tefsir alanında yüksek lisans yapmaya karar vermiştim. Tefsirde yüksek lisans yapmam da tabii olarak beni bu alana yönlendirmiş oldu. Derslerde okuduğumuz tefsirle ilgili bölümler sürekli zihnimde “Bu tefsiri müfessir ne zaman yazmış, hangi şartlarda yazmış, niçin böyle bir tefsir yazmış, tefsirini neden bu kadar geniş/ dar kapsamlı ele almış?” gibi soruları zihnime getiriyordu.”

“Kuşeyrî'nin Letâifu'l-İşârât'ı gibi bir işârî tefsir okuduğumda müfessiri böyle bir tefsir yazmaya, Kur'ân'a bu açıdan yaklaşmaya neyin sevk ettiğini soruyordum. Hangi tefsirden bir bölüm okursak, zihnimde sürekli müfessiri Kur'ân'ı bu açıdan yazmaya sevk eden şartlar, ihtiyaçlar nelerdir gibi sorular bulunuyordu. Ayrıca o dönemde yazılan tefsirlere bakınca geçmişte her şeyin kaleme alınıp tüketildiği, günümüzde yeni baştan bir tefsir yazmaya ihtiyacın olup olmadığı, her çağa uygun olarak bir tefsir yazmanın gerekip gerekmediği sorularıyla da zihnim meşgul olmuştu. Bunun da ötesinde “İleride bir tefsir kaleme almaya niyet etsem günümüz şartlarında nasıl bir tefsir olurdu, kaç cilt olurdu, hangi açıdan Kur'ân'ı tefsir etmek isterdim, dil ağırlıklı bir tefsir mi olmasını, belâgat ağırlıklı olmasını mı isterim, yoksa Türkiye'de yaşayan biri olarak burada yaşayan insanlara yönelik bir tefsir mi olmasını isterim, yüksek seviyeye hitap eden mi yoksa daha geniş kitlelerin okuyabileceği bir tefsir mi olsun isterim?” tarzındaki soruları kendime sormaktaydım.”

“Mevcut tefsirlerin durumu, onlara insanların ilgi alakası, Elmalılı'nın tefsiri başta olmak üzere mevcut tefsirleri insanların okuma oranı, bu tefsirlere gösterdikleri ilgilerin yoğunluğu gibi problemler üzerine düşünüyordum. Meâller ile tefsirleri insanların ne kadar okuduğu,

⁷³⁰ Ömer Çelik, *Hakk'ın Dâveti Kur'ân-ı Kerîm Meâli ve Tefsîri* (I-V) (Görüşmeci: Fatma Nur Akkiraz, 21 Aralık 2021).

büyük tefsirlerin ne kadar kullanıldığı, hatta okumuş kesimlerin bile bu büyük tefsirleri ne kadar okuyup anlayabildikleri de bu sorunlara dahil edilebilir. Yirmi yıl önce içinde bulunduğum çağda yazılıp çizilenleri bu şekilde takip ediyordum. Bu merak tohumu farkında olmadan içimde büyümüş, dallanmıştı. Bu süreçte yaptığım doktora tezi de Kur'ân-ı Kerim'in muhataplarına dair olup direkt Kur'ân'ın muhtevasına yönelik bir çalışmaydı. Bu tezi yazarken Kur'ân-ı Kerim'i baştan sona okudum, ilgili ayetleri inceledim. Tezimin odak noktası Kur'ân-ı Kerim'in muhataplarına hitâbı ve gerek mümin olsun gerek müşrik ve ehl-i kitap olsun farklı muhataplara karşı hitâbın seyrettiği tavırlardı. Kısacası Kur'ân-muhatap ilişkisi üzerinde çalışmışım. Bu aslında beni Kur'ân'ın muhtevasında yoğunlaşmaya, nasıl bir kitap olduğunu anlamaya, onun hitâb ve mesajlarını muhatapları cihetinden tanımaya yönlendirmiş oldu. Doktorayı bitirdikten sonra Kur'ân-ı Kerim okurken zihnime takılan en önemli konu Kur'ân-ı Kerim'deki meseller yahut temsillerdi. Çok sayıda ayette “meseluhû...” kalıbıyla müminin misali şu, kâfirin misali şudur; kâfirin ameli, müminin ameli, inançları vs. şöyledir, şeklinde temsillere yer verilmektedir. Cenâb-ı Hakk, bu konuları bir taraftan kıssalarla bir taraftan ise temsiller ile anlatmıştır. Bu temsiller Kur'ân'ın mesajını taşıyan çok önemli bir üslup özelliğidir. 2004 yılında Kırgızistan'a giderken bu konulara dair yaklaşık yüz sayfalık notlarımı da yanımda götürüp orada üzerinde çalıştım.”

“Çalışmamı orada belli bir noktaya kadar getirdim ve döndüğüm zaman *Teşbih, Temsil ve Tasvirler Işığında Kur'ân'da İnsan* adıyla yayınladım. Bu tez benim Kur'ân'ın manasıyla, tefsiriyle, anlaşılması ve anlatılmasıyla ilgili zihnimi hep meşgul etmiş oldu. Bununla birlikte yazdığım makaleler hep Kur'ân muhtevasına yönelik oldu. Mesela Kur'ân'da mülk, nûr gibi kavramlar üzerinde durdum. Bu kavramları çalışmam, Kur'ân'a bütüncül bir bakış açısıyla bakmamı sağladı. Ayrıca ilgili ayetlerdeki ilmî yönleri ele alan *Kur'ân Ayetlerinin Bilime Tuttuğu Işık* adlı bilimsel tefsirle alakalı bir çalışmam oldu. İşârî tefsir, benim en çok hoşuma giden ve okuduğum zaman ayrı bir zevk aldığım konulardan biriydi. Bununla ilgili olarak *Rûhu'l-Beyân* tefsirinin tercümesiyle birlikte yaptığım çeşitli çalışmalar genel manada sağladığı tefsir birikiminin yanında ayetlere işârî tefsir yöntemiyle bakma açısından bir katkı sağladı. Yaptığım tüm bu çalışmaların Kur'ân tefsirine yönelik olduğunu sonraki yıllarda anlamış oldum. Aynı zamanda bu çalışmalar zihin dünyamda “Ben bir tefsir yazsam nasıl bir tefsir yazarım?” sorusunu ortaya çıkardı. Bu düşüncelerin biraz irâdî biraz gayr-ı irâdî biraz sevk-i tabii olarak meydana gelen şey olduğunu da söyleyebilirim. O yıllardaki düşüncem şuydu: “Öyle bir tefsir yazayım ki, meâlin ötesinde ama büyük tefsirlerden de kolay okunabilecek bir

tefsir olsun. Bu tefsir, o vakit Türkiye’de 80 milyon insan varsa, mümkün mertebe her ferde ulaşsın, her eve girsin. Okuma yazma bilen, Türkçe bilen herkes benim yazdığım tefsiri okusun.”

Tefsir yazma fikrinin nüvelerinin oluştuğu bu dönemde Süleyman Ateş hocanın tefsirinin yayınlandığını, ancak “Ehl-i Kitâbın cennete girip girmeyeceği” meselesinde Ankara İlahiyat’tan Talat Koçyiğit ile yaptıkları tartışmanın, toplumda ihtilaf ortamının oluşmasına sebep olduğunu dile getirir. Buna göre yazılan bir tefsir büyük kitlelerce okunabildiği gibi büyük tepkilerle de karşılaşabilmektedir. Yine Zeki Duman *Beyânü’l-Hakk* tefsirini o dönemde nüzul sıralamasını esas alarak yazmıştır. *Beyânü’l-Hakk*’ın *Hakk’ın Daveti* ile isim yönünden bir alakası da bulunmaktadır. Tefsirin sebep-i telifini ise şu sözlerle dile getirmektedir: “Kırgızistan’dan döndükten kısa bir süre sonra Profesörlük unvanını aldım. Bunun üzerine Osman Nuri Topbaş Hoca bana “Bir tefsir yazmadan seni profesör olarak addetmem. Ne zaman ki bir tefsir eseri kaleme alırsın işte o vakit seni profesör olarak görürüm.” dedi. Zira akademik unvanların zirvesine ulaşılmıştı. Elbette hepsi Allah rızası için gelinen noktalardı. Fakat bu olay üzerine içimde potansiyel olarak saklı olan ve gün yüzüne çıkmak için bir çıkış arayan tefsir yazma fikri açığa çıkmış oldu. Tefsir yazmaya karar vermek hemen mümkün olmasa da bu fikrin ortaya çıkmasının başlangıcı bahsettiğim bu olayla olmuştur.”

Dönemin tefsir tesmiyesine etkisinin olduğu örneklerden biri olarak karşımıza çıkan *Hakk’ın Daveti* tefsirinin sebep-i tesmiyesini ve telif hikayesini müellif şu ifadelerle dile getirmektedir: “Tefsirin isim koyma sürecinin hakiki manada bir hikayesi bulunmaktadır: Tefsiri yazmaya başladıktan sonra aklıma gelen isimleri bir kenara not ediyordum. Allah Teâlâ’nın Kur’ân-ı Kerîm’i “Nûr” olarak isimlendirmesinden hareketle nûr kelimesinin terkipte yer aldığı isimler dikkatimi çekiyor ve uygun gördüklerimi notlarıma ekliyordum. Nûr merkezli *Çağları Aydınlatan Nûr*, *Îlâhî Nûr’un Yansımaları* gibi bazı isimleri kaydediyordum. O zaman bana kalsa Kur’ân vahyinin bir temsili olan *Nûrun ‘alâ Nûr (Nûr Üstüne Nûr)* ismini koyardım. Zira ilgili ayetteki bu ifade çok hoşuma gidiyordu. Bu ismin aynısı bir başka esere konmuş değildi. Bununla birlikte tefsire isim koyma konusunda ekip arkadaşlarımla mütalaa da ediyordum. İçinde yaşadığımız asırdaki en yeni tefsir anlamına gelen “أَجْدُ التَّفَاسِيرِ فِي عَصْرِنَا” şeklinde Arapça bir isim koymayı dahi düşünmüştüm.”

“Tefsir basım aşamasına geldiğinde isim üzerine daha da yoğunlaşmıştım. İstişarelerde farklı isimler gündeme geliyordu. Kimisi *Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Tefsiri*, kimisi *Kur’ân-ı Kerîm’in Tefsiri* gibi daha klasik isimler önerdi. İstişareye ilk sunduğum isimler *Hakk’ın Nûru*,

Îlâhî Nûr gibi nûr ile ilgili isimlerdi. Dolayısıyla bunun için bir istişare meclisi oluşturdum. Nûr kavramının geçtiği isimleri dönemin dinî-siyasî ortamı sebebiyle listeden kaldırdım. Nûr merkezli isimler kaldırılınca *Son Çağrı, Îlâhî Çağrı, Îlâhî Davet, Mucize Kelam* gibi isimler üzerine istişare ettim. Bu istişarelerde “davet” kavramı üzerine yoğunlaşılarak bu yönde isim önerileri geliştirildi. İstişarelerin sonunda Ra’d 13/ 14. ayetin başında geçen “لَهُ دَعْوَةُ الْحَقِّ” ibaresinden mülhem bir isim olmasına karar verildi. Âyete “Gerçek dua ancak Allah’a yapılır” şeklinde anlam verilmekte idi, ben ise bu ayeti şöyle yorumladım: “Hakk’a davet sadece Allah’ın hakkıdır.” Ben ayetten bunu anlıyorum. Doğrusunu en iyi Allah bilir.”

“Esere isim koyarken sadece Ra’d sûresinin 14. ayetini değil, aynı zamanda çalışmanın muhtevasını, hedeflerini de dikkate aldım. Önceki müfessirlerin tefsirlerini nasıl isimlendirdiklerine de baktım. *Mefâtihu’l-Gayb, Câmi’u’l-Beyân, İrşâdü’l-Akli’s-Selîm, Rûhu’l-Beyân, el-Bahru’l-Muhît* gibi meşhur tefsirlerin isimlerinin tümüne bakarak çok ağır isimler olduğuna kanaat getirdim. Bu isimler hoşuma gitmişti ancak tefsir ile karşılaştırdığımda eserle uyumlu olmadıklarını, esere göre oldukça iddialı isimler olduğunu müşahade ettim. Dolayısıyla bu isimleri kopyalamak gibi bir düşüncem olmadı. Bu durum hem ilgili müfessirlere duyulan saygının bir ifadesi hem de kendi çalışmama daha uygun düşecek bir ismin koyulmasının daha doğru olacağı düşüncesinden kaynaklanmaktaydı. Ardından “*Hakk’a Davet*” ismini düşündüm. Ancak isimde özne bulunmuyordu. “Hakka kim davet edecek?” sorusunu daha sonra “Peygamber/ Kur’ân davet edecek.” şeklinde yanıtladım. Kur’ân’ın bizzat kendisi bir davet ve çağrıdır. Böylece *Hakk’ın Daveti* isminin daha anlamlı buldum.”

“Kur’ân-ı Kerîm Allah’ın kullarına bir davetidir. Netice itibariyle tefsire isim koymak üzere onlarca isim önerisi ve terkip üzerine düşünerek tartışıldı. Nihayetinde *Hakk’ın Daveti Kur’ân-ı Kerîm Meâli ve Tefsiri* ismi kararlaştırıldı. Böylece bu tefsirin meâllerin yetersizliği ile tefsirlerin okunmayı güçleştiren uzunluğu arasında orta yollu, kolay okunabilen, toplumun her bir tabakasına hitap etmesi amaçlanan bir tefsir olması hedeflendi. Bir tefsiri baştan sona bitirmenin nasip olmadığına dair toplumun birçok kesiminden gelen serzenişin cevabının bu tefsir ile giderilmesi umut edildi. *Hakk’ın Daveti* her eve girsin, herkese ulaşsın, düşüncesinden hareket edildi. İsim-müsemmâ-hedef çerçevesinde gayem bu tefsirin Allah’ın bu davetini herkese ulaştırmaktır. Eserimizin hem muhtevayla uyumlu olmasını hem de davet ve irşâd metodunu önemsememizden ötürü ismin buna yansımaları diledim.”

Çelik tefsirde tesmiye olgusuna dair de şunları kaydetmektedir: “Sizin bu tezinizle beraber tefsir isimleri daha ziyade dikkatimi çekmeye başladı. Örneğin Râzî, tefsirini

“*Mefâtihu'l-Gayb*” olarak isimlendirmektedir. *Mefâtihu'l-Gayb*’ın bir diğer ismi *et-Tefsîru'l-Kebîr* olup bu ismi müfessir bizzat kendisi vermemiştir. Bunun gibi tefsirin büyüklüğünü ortaya koyan isimler, müellifin bizzat kendisi tarafından konmuş olmayabilir. Bunun da ötesinde bu tefsirler ile muhtevaları birbirini tutup tutmadığı fikri de insanın üzerine düşündüğü hususlardandır. Özgün ve muhtevalarını yansıtan bir isim olan *Mefâtihu'l-Gayb* isminin ayetlerden mülhem olduğu aşıkardır. Râzî eserinde her ayeti olabildiğince açacak anahtarları da koymuştur; kapıyı da açmıştır. Tefsirimi isimlendirirken aklıma gelmese de Ebû Suûd’un *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*’i de tefsirimin isimlendirmesinde etkili olmuş olabilir.”

2.5. İndirildiği Dönemin Işığında Kur’ân Tefsiri: Tevhit Mesajı, (Hasan ELİK, Muhammed COŞKUN)

İlk baskısı *Tevhit Mesajı: Özlü Kur’ân Tefsiri* ikincisi de *İndirildiği Dönemin Işığında Kur’ân Tefsiri: Tevhit Mesajı* ismi ile yapılan tek ciltlik ilk Türkçe muhtasar tefsir olarak ifade edilebilecek *Tevhit Mesajı*, Prof. Dr. Hasan Elik ile Doç. Dr. Muhammed Coşkun’un birlikte kaleme aldıkları tefsir çalışmasıdır. Kur’ân’ın yeniden anlaşılması bağlamında onun ana konusu olan ve nübüvvet, ahiret gibi sair konuların kendisinde birleştiği birlik/ tevhit ilkesinin temel alınarak yazıldığı tefsir, ismine de yansıdığı üzere, âyetlerin nüzul dönemi dikkate alınarak okunmasını önermektedir. Ancak eserde, okuyucuya olan faydası düşünülerek nüzûl sıralaması değil klasik tefsir yazım tarzı olan Mushaf sıralaması esas alınmıştır. Tefsirin başında lafzî çeviriyi Kur’ân için söz konusu edinmenin yol açtığı sorunlara değinilerek, meâl olgusunun yetersizliğine ve Kur’ân’ın nüzul ve sîret eşliğinde okunmasının gerekliliğine temas edilmektedir.⁷³¹ *Tevhit Mesajı* tefsirinin müelliflerinden Muhammed Coşkun’la yapılan görüşmede, tefsirin yazımına 2008’de kendisi asistan iken başladığını ve yaklaşık 5-6 yıl sürdüğü ifade edilmiştir. Tefsirin ortaya çıkışına dair bazı malumata da değinmektedir. Buna göre, tefsiri yazmadan evvel, yüksek lisans dönemine denk gelen öğretmenlik yıllarında İslam dünyasındaki değişik Kur’ân anlayışlarına dair okumalar yapmış; Fazlurrahman’ı, modernistleri, Kur’âncıları, geleneksel yorumları vs. etraflıca okumuştur. Böylelikle söz konusu anlayışların her birinde bir problemin varlığını tespit etmiştir.

Kur’âncıların doğrudan Kur’ân’ın kendisi ile hareket etmeleri problemleri çözmediği düşünülürken, sünneti ve diğer kaynakları reddetmenin getirdiği sorunlar bir yana esasında çoğunlukla Kur’ân kendi kendini de tefsir etmemektedir. Buna benzer şekilde Fazlurrahman’ın

⁷³¹ Hasan Elik-Muhammed Coşkun, *Tevhit Mesajı: Özlü Kur’ân Tefsiri*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 13-24.

teorisinde de pek çok boşluk göze çarpmaktadır. Ona göre, Muhammed Esed'in o zamanlar revaçta olan meâlinin kelime ve kavramlar üzerinde kulağa hoş gelen, sükseli ve dil oyunlarından oluşan ama okuyucuya bir şey söylemeyen bir yapısı bulunmaktadır. Bu sebeple de okunması zor olduğundan, o dönemde okunması bir meâl bulunmamaktadır. O dönemde doktora derslerinde okuttuğu Taberî tefsirine dair yaptığı sınavın cevaplarını beğenen Hasan Elik Hoca Coşkun'a beraber tefsir yazma fikrinden bahis açar. Hasan hocanın uzun zamandır zihninde bulunan bu fikri gerçekleştirme ortamı artık oluşmuştur. Öğrencisine bir sûreden Kur'ân'ın bir bölümünün tefsirini yapmayı teklif eder ve bu şekilde başlarlar. Zamanla çok değişiklikler olsa da bu çalışmanın başında adındaki "inzâl edildiği dönem" ibaresinde olduğu üzere Kur'ân'ın nüzul şartlarına göre tefsir edilmesi fikri hâkim bir şekilde devam etmiştir."

Başlangıçta Kur'ân'a bakış açılarını belirleyen bu fikir olduğunu düşünür ancak zamanla şunu gördüklerini dile getirir: "Nüzûl şartlarına göre Kur'ân'ı okuyup bambaşka bir Kur'ân üretmek de mümkündür. Yorumu şekillendiren şey tek başına nüzul bilgileri değildir. Ancak bir sözün nerede ve kime söylendiği anlamı belirleyebilmektedir. Örneğin Meryem sûresinde amaç Meryem'in hikayesini anlatmak mıydı? İşte bunun indiği dönemde bir anlamı olmalıydı. Asıl mesele Mekke'de kopan tevhit-şirk kavgasıydı. Müşrikler Peygamber'den (s.a.v) onların ilahlarına da yer vermesini istiyordu. Müşriklerin büyük çoğunluğunun kendi değerleri vardı, bu uğurda savaşa gidiyorlardı. Putlar aynı zamanda bir değerler dünyası, bir kültürdü. Kur'ân'ın söylemi ise bir tevhit manifestosuydu." Bundan hareketle Elik ve Coşkun tefsiri yazarken bu tevhit vurgusunu esas alarak yazmışlardır. Tefsirde nüzul dönemi dikkate alınsa da nüzul sıralamasını esas alarak oluşturulmamıştır. Câbirî'nin (ö. 1431/ 2010) nüzul sıralamasına göre tefsirini kaleme alan İzzet Derveze'ye (ö. 1404/1984) bu hususta bir eleştirisi vardır. Câbirî "Derveze normal bir tefsir yazdı, nüzul sırasına göre bastırdı." demiştir. Hatta Derveze, sıralama karıştığı için Kalem sûresini tefsire koymayı unutmuştur. Coşkun'a göre nüzûl sırasına göre tefsiri basmanın başka birtakım sorunları da mevcuttur.

Nüzûl sıralamasında öncelik sonralık gibi problemlere ek olarak örneğin Bakarâ sûresi inerken başka sûrelerin inip tamamlanması gibi durumlar söz konusu olmaktadır. Nitekim her bir sûreyi nüzul koşullarıyla anlayıp tefsir ettikten sonra Mushaf sıralamasının getirdiği pratikliği ve yerleşmiş düzeni bozmanın bir anlamı yoktur. Coşkun, çalışmanın başından beri tefsirin adının *Tevhit Mesajı* olacağına karar verdiklerini dile getirmektedir. Ayrıca *el-Keşşâf*, *Mefâtihu'l-Ğayb* gibi edebî isimlerin müsemmâsına atıfla konup konmadığını, bu gibi isimlerle müsemmâsının kastedilmesinin de gerekli olmadığı kanısındadır. *Tevhit Mesajı* isimlendirmesi

ise böyle edebî bir kaygı taşımamaktadır. Aynı zamanda içeriğinde de hiçbir edebî, sükseli cümle kurmamaya çalışılmış; basit, anlaşılır ve anlamlı olmasına gayret edilmiştir. Anlamadıkları bir ifadeyle karşılaşmaları halinde sözü evirip çevirmeden bunu kaydederek devam etme yoluna gitmişler, karşıt oldukları bir görüşle karşılaştıklarında ise onunla hesaplaşma yoluna gitmemişlerdir.

Coşkun, sebep-i tesmiye bilgisini özetle şu sözlerle dile getirmektedir: “Tefsirdeki ana vurgu Kur’ân’ın tamamında mevcut olan tevhittir. Bu isimle vurgulamak istenen nokta öne çıkarılmıştır. Hatta buna dair “Her şeyi tevhide bağlıyorsunuz” şeklinde bir eleştiri de almıştık. Her konu bir şekilde tevhit ile öyle ya da böyle ilişkilenebilir. Esas mesele tevhit mesajı, bu da indirildiği dönemin ışığında okununca anlaşılıyor. Dolayısıyla “Tevhit Mesajı” ismindeki tevhit ve mesaj, müsemmâsını en iyi yansıtacak en önemli iki unsurdur. Böylece bu iki kavramı isme taşıdık.” Coşkun’a göre müfessirlerin erken yaşlardan itibaren dil ve söz sanatları ile uğraştıkları için gelişen edebî zevkleri ileri yaşlarda kaleme aldıkları yazılarına ve metinlerine de yansımıştır. *el-Keşşâf*, *Mefâtihu’l-Gayb*, *el-İtkân* gibi isimler bu sebeple oldukça iddialı ve edebî yapıdadır. Mesela *el-İtkân* derken “daha mükemmelinin olmaması” manasında olsa gerektir. Coşkun, elbette günümüzde cüretkârlık olarak okunan bu isimlendirmelerin o dönemde eleştiri konusu edilip edilmediğini bilmediğini ifade etmektedir. Nitekim Mutezilîlerin de Şîîlerin de eserlerinde çok cüretkâr isimler vardır. Ama birbirine oldukça hasım olan âlimler eserlerini bu şekilde isimler üzerinden eleştirmemişlerdir. Varsa da bunlar araştırılmaya değerdir.”

SONUÇ

Tefsir ilminde eser isimlerini araştırma konusu edinen bu çalışma, mukaddimelerin yanı sıra başta en-Nedîm'in (ö. 385/ 995) *el-Fihrist* adlı eserinin “تسمية الكتب المصنفة في تفسير القرآن Kur'ân Tefsirinde Musannef Kitapların İsimlendirilmesi” başlıklı bölümü olmak üzere Süyûtî'nin (ö. 911/ 1505) *Tabakâtü'l-Müfessirîn*'i, Dâvûdî'nin (ö. 945/ 1539) *Tabakâtu'l-Müfessirîn*'i, Ömer Nasuhi Bilmen'in (ö. 1391/ 1971) *Büyük Tefsir Tarihi* adlı Türkçe tabakâtı, Âdil Nüveyhiz'in *Mu'cemü'l-Müfessirîn*'i gibi pek çok kaynağa ek olarak yakın tarihte yapılmış ikincil çalışmalardan da istifadeyle oluşturulmuştur. Tefsir isimlerinin dönemlere göre kronolojik olarak araştırılmasının neticesinde tefsir te'lîfâtının erken dönemde “*Tefsîr, et-Tefsîr, Tefsîru Fülân, Tefsîrû'l-Kur'ân*” gibi eserin yazıldığı ilmi yansıtan sade ve edebî yapıdan uzak genel isimler olduğu gözlemlenmiştir. Tefsir ilminin tedvin döneminden günümüze ulaşan ilk eserlerinden olup İbn Abbas'tan Mücâhid vasıtasıyla gelen rivayetleri içeren *Sahîfetü Alî b. Ebî Talha*'dan (ö. 143/ 760) hareketle erken dönemde tefsirlerde özel adla isimlendirmenin ilk örneği olarak “sahîfe” kelimesinin kullanıldığı söylenebilir. Peşi sıra gelen II. ve III. hicrî asırlarda ise tefsirlerin daha ziyade müellifine nispetle anılmakla birlikte sahîfe kelimesini “kitâb” isminin takip ettiği görülür. Meşhur *Kitabu't-Tefsîr*'ler bunun örnekleri arasında yer alır. Bu dönemde ayrıca *Tefsîrû'l-Kur'ân, Tefsîr-i Kebîr* gibi isimler de görülmektedir.

İlk isimler böyle olmakla birlikte tefsir ilminin tedvin ve tasnif edilmesi ile ortaya çıkan hacimli rivayet ve dirâyet tefsirleri bünyesine İslâmî ilimlerin yanı sıra dil, tarih, coğrafya ve edebiyat gibi çeşitli ilim dallarının bilgilerini de katmıştır. Bunlar tefsir isimlerinde de çeşitliliğe ve estetik güzelliğin gözetilmesine vesile olmuştur. Böylece müfessirlerin tefsir eserlerine özenli isimler seçme gayreti içine girdikleri görülmüştür. Diğer ilim dallarında olduğu gibi tefsir ilminde de câmi kelimesi eserlere isim olarak verilmiştir. Kelimenin “toplayan, bir araya getiren” anlamı sebebiyle kendi alanı ile ilgili bütün hususları içeren başta tefsir olmak üzere çeşitli ilim dallarında yazılan eserlerin ilk ismi bu kelime ile başlamıştır. Hicrî ikinci yüzyıldan itibaren tasnif edilmeye başlanan bu tarz eserlerin sayısı Kâtib Çelebî'nin *Keşfü'z-zunûn*'unda yüz otuz, zeylinde ise yüz sayısını bulduğu tespit edilmiştir. Kelimenin ifade ettiği kök anlamı erken dönem tefsiri için kullanıldığında daha da anlamlı olmaktadır. Câmi kelimesi başta *Câmi'u'l-Beyân* olmak üzere, *Câmi'u't-Te'vîl, Câmiu't-Tefâsîr, et-Tafsîlü'l-Câmi, Câmi'u'l-Esrâr, el-Câmi'u'l-Kebîr* şeklinde tekil formuyla veya *Cevâmi'u't-Tibyân* isminde olduğu haliyle çoğul formuyla karşımıza çıkmaktadır. Bu kelime daha ziyade ansiklopedik mahiyetteki hacimli tefsirlerde kullanılmaktadır.

Henüz klasik döneme gelmeden tefsir eserlerinin seci' uyumu, uzunluk-kısalık, tefsir-te'vîl kavramına yaklaşım, isim-müsemma uyumu gibi pek çok unsuru barındırdığı tespit edilmiştir. Bu minvalde Taberî ve Mâtürîdî'nin tefsirleri örnekliğinde tesmiyede tefsir ile te'vîl kavramlarının kullanımı kendini başat olarak göstermektedir. En çok kullanılan kelimelerden biri de şüphesiz “el-beyân” ve benzer manadaki “et-tebyân” ve “et-tibyân” kelimeleridir. Beyân kelimesi isimlerde *el-Beyân*, *Arâisü'l-Beyân*, *Câmi'u'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, *Câmi'u'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, *Hulâsatü'l-Beyân*, *Mecmau'l-Beyân*, *Rûhu'l-Beyân*, *el-Keşf ve'l-Beyân*, *Nihâyetü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, *Nuğbetü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* gibi farklı izâfet terkipleriyle muzâf veya muzâfun ileyh olarak gelmektedir. Tibyân kelimesi de *Cevâmi'u't-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* veya *Türkçe Tibyân Tefsiri* gibi pek çok şekilde kullanılmıştır. Bunda el-beyân kelimesinin aynı zamanda Kur'ân'ın isimlerinden biri olmasının yanı sıra birçok ayette geçmesi de etkili olmuş olduğu 'görünmektedir.

İlk dönem rivayet nitelikli tefsirlerin ardından dirâyet metoduyla kaleme alınmış ve çeşitlenmenin baş gösterdiği eserlerin isimlendirmelerinde müfessirin edebî zevkini yansıtacak şekilde daha çok estetik değer göze çarpmaktadır. Eser isimlerinde ilk dönemlerden itibaren tefsir-te'vîl eşleşmesiyle birlikte yine ıstılahî anlamına vurgu sadedinde “keşf” kelimesinin ve “keşşâf” vb. türevlerinin sıklıkla kullanıldığı görülür. Nitekim Taberî'de görüldüğü üzere tefsir bir “keşf” faaliyeti olarak kabul edilmektedir. V. Asırda yaşayan ve iyi bir Taberî takipçisi olan Sa'lebî'nin (ö. 427/ 1035) *el-Keşf ve'l-Beyân*'ı da bunun bir örneğidir. es-Sa'lebî *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân* adlı bu eseriyle bir rivayet tefsiri yazsa da özellikle hocası Sülemî'nin etkisiyle de tasavvufî îzahlara da yer vermektedir. Bu dönemde tefsirlerin isimlendirmelerinde estetik değere verilen önem de göze çarpmaktadır. Zira eserin göze hitap eden secili bir isme sahip olduğu fark edilmektedir. Ayrıca tefsirin ismindeki ögeler “el-Beyân, et-Tibyan, el-Keşşâf, el-Îzâh, el-Vâzıh” gibi “tefsir” lafzının bizzat kendisi yahut lugavî manalarından biriyle isimlendirilmesine örnek olarak gösterilebilir.

İlk müstakil eserlerinin bu dönemlerde görüldüğü işârî mahiyetteki tasavvufî tefsirlere de değinmek gerekir. Abdülkerim Kuşeyrî'nin (ö. 465/ 1072) *Letâifü'l-İşârât*'ı bu eserlerdendir. Bu isimde yer alan “latîfe/ letâif” kelimesi tasavvufta “insandaki ilâhî cevher, kelimelerle açıkça anlatılamayan ince ve öz mâna ifade eden” bir terim olup “işâret/ işârât” da “bir mânayı üstü kapalı bir şekilde anlatma” anlamında başka bir tasavvuf terimidir. Nitekim tasavvuf ilmine “işâret ilmi” dendiği de bilinmektedir. İşârî tefsir tamlamasındaki işârî kelimesinin kökü de bu işâret kelimesidir. Tasavvuf ilmine “işâret yahut bâtın ilmi” denmesinin

sebebi ise söz konusu ilmin kelimelerle anlatılması zor olan ve içe yani kalbe doğan ilâhî hakikatleri konu edinmesidir. Mutasavvıfların kanaatine göre bu ilâhî hakikatler birer işâret olup ifade edilmesi halinde aksine daha kapalı bir hal alırlar. İşârî yorumun ileri derecelerinde elde edilen bilgiye de latîfe dendiği gibi “hakikat ve sır” isimleri de verilmiştir. Bu tür bilgilerin bir araya getirildiği tefsir eserleri de bu kelimeler veya bunların çoğul versiyonları ile isimlendirilmektedir. Yine bu dönemde yaşayıp hem Sa’lebî’nin hem de Kuşeyrî’nin hocaları arasında yer alan Ebû Abdîrrahmân es-Sülemî’nin (ö. 412/ 1021) *Hakâiku’t-Tefsîr*’i ile sonraki dönemin mutasavvıflarından Necmeddin Dâye’nin (ö. 654/ 1256) *Bahrü’l-Hakâik*’i bunlara örnek olarak verilebilir.

Dönemin hem isim hem tasnif açısından öne çıkan isimlerinden bir diğeri de yine Sa’lebî’nin öğrencilerinden Vâhidî’dir (ö. 468/1076). Tefsir eseri olarak kaleme aldığı üçlü tefsiri kendinden sonrasına hem bir yazım ve tasnif türü olarak hem de iyi bir isimlendirme örneği olarak yerleşmiştir. Gazzâlî’nin (ö. 505/ 1111) *İhyâ*’da iktisâd, iktisâr ve istiksâ olmak üzere üçlü tasnife tâbi tuttuğu üzere Vâhidî Kur’ân’ın üç katından daha hacimli (istiksâ) *el-Basît fî Tefsîri ’l-Kur’ân*’ı, üç katı hacimdeki (iktisâd) *el-Vasît fî Tefsîri ’l-Kur’ânî ’l-Mecîd*’i ile iki katı hacimdeki daha öz olan (iktisâr) *el-Vecîz fî Tefsîri ’l-Kitâbi ’l-Azîz* adlı tefsirlerini yazmıştır. Tefsir literatüründe ve özellikle işârî tefsirlerde sık kullanılan isimler arasında “te’vîl/ te’vîlât, nûr/ envâr/ tenvir, latîfe/ letâif, kalb/ kulûb” gibi kelimelerin geçtiği ifade edilebilir. *Mecma’u’l-Envâr fî Cemûi’l-Esrâr*, *Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl*, *Envârü’l-Hakâiki’r-Rabbâniyye fî Tefsîri ’l-Letâifi ’l-Kur’âniyye*, *Nûru’l-Kulûb*, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, *Tahkîku’t-Tefsîr fî Teksîri ’t-Tenvîr* bu tefsirlerin bazısıdır. Bilindiği gibi “nûr” kelimesi de Kur’ân’da pek çok ayette geçmekte olup bunlardan bir kısmında Cenâb-ı Hakk bizzat kendini, ilâhî kitaplarını, Kur’ân’ı yahut belirli ayetleri nûr ile isimlendirmekte, bu isimle bir sure de yer almaktadır. Kur’ân’ın diğer isimleri de onu tefsir eden kitapların isimlendirmesini etkileyen başlıca unsurdur. Müfessirler tefsir eserlerinde Kur’ân’ın isimleri olan “tenzîl, furkân, azîm” gibi isim ve sıfatları çokça kullanmışlardır.

Tefsir eser isimlerine genel olarak bakıldığında İskenderânî’nin (ö. 1306/ 1889) tam adıyla *Keşfü’l-Esrâri’n-Nûrâniyyeti ’l-Kur’âniyye fî mâ Yeteallaku bi’l-Ecrâmi’s-Semâviyye ve’l-Arziyye ve’l-Hayevânât ve’n-Nebâtât ve’l-Cevâhiri ’l-Madeniyye* adlı eseri on iki kelimedenden müteşekkil olup tespit edilebilen en uzun isme sahip tefsirdir. Mekkî b. Ebû Tâlib’in (ö. 437/ 1045) *el-Hidâye ilâ Bulûği’n-Nihâye fî İlmi Meâni ’l-Kur’ân ve Tefsîrihî ve Ahkâmihî ve Cümelin min Fünûni Ulûmih* adlı tefsiri on bir kelime ile bu eseri takip etmektedir. Dokuz kelime ile en uzun tefsir isimlerinden biri de İbnü’n-Nakîb el-Makdisî’nin (ö. 698/ 1298) *et-*

Tahrîr ve't-Tahbîr li-Akvâli Eimmeti't-Tefsîr fî Me'âni Kelâmi's-Semûi'l-Basîr'idir. Bunun peşine sekiz kelimeden oluşan *el-Keşşâf an hakâiki Ğavâmizi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl'i* ile Zemahşeri gelebilir. En kısa müstakil tefsir ismine Eşref Cihangir'in (ö. 808/ 1405) *en-Nûr* tefsiri ile *et-Tefsîr* gibi tek kelimeden müteşekkil tefsirler örnek verilebilir. Tefsir eser isimlerinin müellifi ya da takipçileri tarafından kısaltıldığı da görülmektedir. Tunuslu müfessir İbn Âşûr'un (ö. 1393/ 1973) tam ismini *Tahrîrû'l-Mane's-Sedîd ve Tenvîrû'l-Akli'l-Cedîd min Tefsîri'l-Kitâbi'l-Mecîd* şeklinde vermiş ardından *et-Tahrîr ve't-Tenvîr* kısa adını oluşturmuştur. Zemahşeri'nin *el-Keşşâf*'ı ve Râzî'nin (ö. 606/ 1210) *Mefâtihu'l-Ġayb*'ı veya İbnü'l-Müneyyir'in (ö. 683/ 1284) *el-Bahru'l-Kebîr fî Nuhabi't-Tefsîr*'i gibi bazı isimler ise iddialı isimler arasında yerini alarak bazen eleştirilere de konu olmuştur. Örnek olarak Zemahşeri'ye eleştiri ile bilinip Zerkeşî'nin *el-Burhân*'ının kaynakları arasında İbnü'l-Müneyyir'in (ö. 683/ 1284) *el-Bahru'l-Kebîr fî Nuhabi't-tefsîr* olarak isimlendirdiği tefsirinin ismine, adından yola çıkılarak okyanus gibi tuzlu olduğu şeklinde bir eleştiri getirilmiştir. Tefsir eserlerinin müfessirlerine nispetle de anılması yaygındır. Bazen bu kullanımın eserin asıl isminin önüne geçtiği de görülmektedir. Celâleyn tefsiri gibi bazı tefsirlerde ise çeşitli sebeplerle meşhur olan isim asıl ismin yerine geçmiştir. Asıl adı *Tefsîrû'l-Kur'ân* olup *Lübbü't-Tefâsîr* (Tefsirlerin Özü) olarak bilinmekle birlikte müelliflerinin isimlerine nispetle *Tefsîrû'l-Celâleyn* olarak şöhret bulmuştur.

Tefsirler eser isimleri, müellife ve te'lîf edildiği asra dair birtakım ipuçları içermektedir. İlk dönemlerden itibaren müfessirler te'lîf ettikleri tefsirlere munasip düşecek bir isim koyma çabası içerisinde olmuşlardır. Bu isimlerin sebep-i tesmiyeleri yani isimlendirme süreçlerinde etkili olan faktörlere bakıldığında, müfessirin yaşamış olduğu dönemden, içinde bulunduğu ictimâî, kültürel ve siyâsî faktörlere; şahsî birikiminden aidiyet içerisinde olduğu kurumsal kimliklerine kadar çok çeşitli etkiler karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte eserin yazım gayesinden, ortaya çıktığı tarih yahut hikayesine, müfessirin kendi ismi ya da etkilenmiş olduğu bir başka eserin ismine kadar değişik faktörlerin isim seçiminde etmen olduğu görülmektedir. Bununla birlikte müfessirin tefsirinde gözetmiş olduğu metot, eserini vermiş olduğu alt tefsir türü yahut ekolü, eserinde tercih ettiği tefsir tanımının da eser isimlerine yansıdığı aşıkardır. Ayrıca eserin isminin okuyanlara dua mahiyetinde olmasını istemesi, eserin ismini yakın çevresinin önermesi yahut kendi talebi üzerine esere tamamen yabancı başka biri tarafından isim koyulması gibi sebepler de karşımıza çıkmaktadır.

Karşılıklı ekol sistematikleri içerisinde tefsir üretme gayesinin de eser isimlerine etki ettiği görülmektedir. Şîî müfessir Tabersî'nin (ö. 548/ 1154) *Mecme'u'l-Beyân*'ına bu ismi

verirken Ehl-i Sünnet âlimi Taberî'nin *Câmi 'ul-Beyân*'ından etkilendiği, diğer bir eseri olan *el-Kâfi 'ş-Şâf*ı Mu'tezilî müfessir Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* adlı eserinin üzerine kaleme aldığı ihtisar çalışması sebebiyle böyle isimlendirmiştir. Genel kabule göre Beyzâvî *Envâru't-Tenzîl*'de Eş'ârî, Neseфі de *Medârikü't-Tenzîl*'de Maturîdî bir Keşşâf muhtasarı kaleme almıştır. Zemahşerî'nin *el-Keşşâf an Hakâikü 'l-Gavâmizi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*'ine bakıldığında Beyzavî tefsirinin isminde tekrar eden “tenzîl ve te'vîl” ifadelerinin Neseфі'nin (ö. 710/ 1310) *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*'inde bir kelime fazlası ile tekrar ettiği görülmektedir. *Keşşâf*'la bu iki meşhur muhtasarı karşılaştırıldığında Neseфі'nin isim düzeyinde olduğu gibi içerikte de Zemahşerî'yi daha fazla takip ettiği görülmektedir. Tefsir isimlerine müfessirlerin tefsir metotları etki ettiği de bilinmektedir. Zeydiyye mezhebine mensup müfessir İbrahim b. Muhammed b. İsmail el-Emîr'in (ö. 1213/ 1799) *Fethur'r-Rahmân* olarak da isimlendirilen *Mefâtihu'r-Rıdvân fî Tefsîri'l-Kur'ân* adlı eserinin diğer bir ismi de *Mefâtihu'r-Rıdvân fî Tefsîri'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân* olarak karşımıza çıkmaktadır. Tefsirde eklektik bir tefsir yöntemi olan Muhammed b. Ali eş-Şevkânî'nin (ö. 1250/ 1834) tam ismi *Fethü'l-Kadîr el-Câmi Beyne Fenneyi'r-Rivâye ve'd-Dirâye min İlmi't-Tefsîr* şeklinde olan eserinin isminden de tefsir yaklaşımı anlaşılmaktadır.

İbn Bâdîs'in (ö. 1359/ 1940) ders takrirlerinden oluşması sebebiyle tefsirin ortaya çıkma serüvenine de işaret eden *Mecâlisü't-Tezkîr min Kelâmi'l-Hakîmi'l-Habîr* adlı tefsirinin yanı sıra tefsir yöntemi ve tefsire yaklaşımını isme yansıtan Şevkânî'nin tam ismi *Fethü'l-Kadîr el-Câmi Beyne Fenneyi'r-Rivâye ve'd-Dirâye min İlmi't-Tefsîr* şeklinde olan tefsiri ile birlikte nadir ve farklı isme sahip tefsire Hibetullah el-Kıftî'nin (ö. 997/ 1589) *Tefsîrü'l-Kıftî* adıyla meşhur olan eseri örnek verilebilir. Diğer adı *Kalâkıl Tefsiri* olan bu eser, tefsir yazımına başında “kul” ifadesi olan sureleri önceleyerek başlamasından bu isimle anılmıştır. Yine ilginç isimlerden İbn Büdrân'ın (ö. 488/ 1095) *Hadâigu Zât-i Behçe*'si, Ebü'l-Hasan el-Harezmi'nin (ö. 539/ 1144) *Şemârihü'd-dürer*'i ile hurûf-ı mühmele sanatının icra edildiği Feyzî-i Hindî'nin (ö. 1004/ 1595) *Sevâtı'u'l-ilhâm*'ı ile Mahmûd Hamza'nın (ö. 1305/ 1887) *Dürrü'l-esrâr*'ı örnek verilebilir. Ayrıca Kalâkıl adlı bu tefsiri anlaşılсын diye kaleme aldığı tefsir sözlüğü *el-Kümmel ile'l-Kelâmi'l-Mühmel* adlı eseri de zikredilmelidir.

Tefsirine verdiği tesmiye bilgisi mukaddimesinde açıkça söyleyenler olduğu gibi Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*ında görüldüğü üzere şiirle dile getirilen müfessirler de vardır. Kimi müfessirler tefsirlerinde önemli ve ilgi çekici tesmiye bilgisine de yer vermişlerdir. Muhammed b. Ömer Nevevî'nin (ö. 1316/ 1898) *Merâhu Lebîd li-Keşfi Ma'ne'l-Kur'âni'l-Mecîd* isimli eserinin sebab-i tesmiyesi, müellifin eseri bitirdiği zaman düşürdüğü tarih dolayısıyladır. Bu

çalışmanın ortaya çıkmasında da öncü olan Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin (ö. 745/ 1344) tefsirlerine verdiği isimlerin tesmiye sebepleri ve tesmiyeye etki eden faktörleri de zikre değerdir. Ebû Hayyân *el-Bahrü'l-Muhît* adlı tefsirini *en-Nehrü'l-Mâd* adıyla ihtisar ettikten sonra mukaddimesinde bu iki tefsirin isimlerine dair önemli bilgiler verir. Buna göre müfessir Kur'ân okyanusunda yani dil ve belâgat deryasında, iyi yüzücüler/ usta dilciler için geniş hacimli olan *el-Bahr*'ı; onun derinliklerinde boğulma ihtimali olanlar/ dil bilgisi zayıf olanlar için de ondan çağlayan tatlı su mesabesindeki muhtasarı *en-Nehr*'i kaleme almıştır. Bir görüşe göre Ebû Hayyân'ın tefsirini *el-Bahrü'l-Muhît* olarak tesmiye etmesinde memleketi olan Gırnata şehrine duyduğu özlemin etkisi vardır. Zira müfessir bu tefsiri yazdığı Nil nehrinin olduğu Mısır'da ikamet etmekteydi. Bahr-Nehir şeklindeki bir isimlendirme örneği Tecdid dönemi tercüme eserlerinden Şah Muhammed b. Ahmed'in (ö. 1052/ 1642) Necmeddîn-i Dâye'nin *Bahrü'l-Hakâik*'inin Türkçe özeti mahiyetinde olan tefsiri *Nehrü'd-Dekâik*'inde de görülmektedir.

Tefsirlerin birtakım ortak kelimeler kullanılmak suretiyle tesmiye edilmesinin isim-müsemma uyumu çerçevesinde araştırmasının sunulduğu çalışmada önemli bulgulara ulaşılmıştır. Tefsir kitaplarında klişeleşmiş şekilde “*Tefsir, Tenzîl, Te'vîl, Azîm, Azîz, Hakîm, Furkân, Seb'ü'l-Mesânî*” gibi kelime ve kavramların kullanılması adet olmuştur. Birbirinin aynısı isme sahip tefsirler olduğu gibi tefsirlerin büyük bir çoğunluğunun birbirinden ayırt edilmesini sağlayan mümeyyiz tesmiyeleri vardır. Ortak kelimelerin kullanımına bağlı olarak tefsirleri kategorilere ayırmak da mümkün görünmektedir. İşârî tefsir kategorisine dahil edilen tefsirlerde Kur'ân âyetlerinin kabuk manasının ötesine geçip öze inme amacına matuf olacak şekilde işâret/işârât, latife/letâif, hakikat/ hakâik, sır/ esrâr, te'vîl/ te'vîlât, nûr/ envâr gibi kelimelerin sıklıkla tercih edildiği tespit edilmiştir. Kuşeyrî'nin (ö. 465/ 1072) *Letâîfü'l-İşârât*'ı, Sülemî'nin (ö. 412/ 1021) *Hakâiku't-Tefsîr*'i, Necmeddîn Dâye'nin (ö. 654/ 1256) *Bahrü'l-Hakâik*'i bu durumun bariz örnekleri olarak görülmektedir. Ancak bazı tefsirlerin genellemelerin dışında kaldığı da söylenebilmektedir. Söz konusu istisnaya el-Âlûsî'nin (ö. 1270/ 1854) *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Sebi'l-Mesânî*'si verilebilir. Bu ismin istisnaya dahil olmasının eserinde tercih ettiği ismin dönemin yöneticisi tarafından koyulması sebebiyle olduğu söylenebilir.

Esasında isimlendirme probleminin köklü bir tarihi olduğu tespit edilmiştir. Buna göre eşyaya isim verilmesiyle başlayan tesmiye problemi dil bilimin konusu olmuştur. İslam tarihinde tesmiyenin ilk örneklerine ise Kur'ân'ın cem' ve istinsâh faaliyetlerinde İbn Mes'ûd tarafından *Mushâf* olarak adlandırılması hadisesi verilmektedir. Yine klasik eserlerde

isimlendirme bilgisi, ilim talebesinin okuyacakları esere ilişkin ön bilgi mesabesindeki ruûs-ı semâniyyenin bir unsuru addedilmiştir. Zira bir eserin ismi onu mana bakımından kuşatır, muhtevâsını ve kapsam alanını büyük oranda belirtme görevini üstlenir. Tefsirde sebab-i tesmiye olgusu çok yönlü bir disiplin olarak karşımıza çıkmaktadır. Teşekkül, sistemleşme, tekâmül, tahkik, tecdid ve çağdaş dönem olmak üzere altı dönem olarak incelenen tefsir telifâtına genel hatlarıyla baktığımızda müfessirlerin tefsir eserlerine verdikleri isimlerin muhtevâsı ile uyumlu olduğu görülmektedir. Örneğin Suyûtî, salt rivâyet tefsiri olarak bilinen *ed-Dürrü'l-Mensûr fî Tefsîr bi'l-Me'sûr* adlı eserin ismi müsemâmâsını tam olarak ortaya koymaktadır. Bu eserle Süyûtî, nakille (me'sûr) yapılan tefsirden serpilmiş incileri okuyucuya sunmaktadır. Yine spesifik bir alana ait tefsirlerde aynı veya benzer isimlerin kullanıldığı saptanmıştır. Örneğin ahkâmü'l-Kur'ân disiplinine dahil olan bütün kitaplar Kurtubî'nin (ö. 671/ 1273) *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*'ı hariç *Ahkâmü'l-Kur'ân* ismiyle tesmiye edilmiştir.

Tefsirlerin müellifleri tarafından eserlerinde verilen isimlendirme bilgisi yani sebab-i tesmiye terkinin son dönemde yapılan çalışmalarda öne çıkarılması önemlidir. Ancak bu kavramın yeni bir kullanım olmadığı, klasik dönemden itibaren farklı alanlarda yazılmış eserlerde sebab-i tesmiye terkinin zikredildiği görülmektedir. Klasik dönemde sebab-i tesmiye kavramının kullanım alanına bakıldığında yer, zaman, fırka, mezhep ve ilim dallarının yanı sıra eser adlarının isimlendirme sebeplerine dair bilgiler bu başlık altında yer almaktadır. Bu çalışmada yeni bir araştırma alanı olarak sunulan bu teklif doğrulanmakta ve söz konusu kavramın tarihsel seyir içerisindeki örnekleri üzerinden daha derinlikli çalışmaları beklediği düşünülmektedir. Bu konunun tefsir telif geleneklerinden olan hâşiye ve ihtisar yazımının isimlendirmeye etkileri açısından sürdürülmesi önemlidir. Ayrıca tefsir sahasında kaleme alınmış tam olmayan tefsir eserleri ile ulûmu'l-Kur'ân'a dair yazılan eserlerin isimleri de incelenme konusu edilmelidir. Nitekim tefsir alanındaki birikim bizlere tesmiyede bir geleneğin teşekkül etmiş olduğunu göstermektedir. Bu geleneğin daha detaylı incelenmesi alana önemli katkılar sunacaktır. Bilhassa tefsir literatüründe sebab-i te'lif konusu, müfessirlerin tefsir tanımlarının tasniflere yansıyan yönleri araştırılmaya değerdir.

KAYNAKÇA

- Abacı, Harun. *Kur'ân'ın Anlam Farklılaşmasına İ'râb'ın Etkisi -Âlûsî Tefsiri Örneği-*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi. Doktora Tezi. 2015.
- Ağırkaya, Güven. *Ettafeyyîş'in Himyânu'z-Zâd İlâ Dâri'l-Me'âd Adlı Tefsiri ve Hâricî Yorumları*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi. Doktora Tezi. 2019.
- Akkiraz, Mustafa Talha. "Osmanlı Tefsirciliğinde Bir Telif Yöntemi Olarak Telhis". İstanbul: Marmara Üniversitesi. Yüksek Lisans Tezi. 2019.
- Akpınar, Ali. "Tefsîrül-Celâleyn". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM Yayınları. 2011.
- Algar, Hamid. "Feyz-i Kâşânî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 1995.
- Alpaydın, Mehmet Akif. "Bir Osmanlı Müfessiri ve Tefsiri: Gurâbzâde Ahmed Efendi ve Zübedü Âsârîl-Mevâhib ve'l-Envâr'ı". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10. 2016: 271-275.
- Altıkulaç, Tayyar. "İbnü'l-Bârî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 1999.
- , "Mehdevî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları. 2003.
- Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd Şükrü. *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*. Beyrut: Dâru İhyâ-i't-Türâsî'l-Arabî. 1985.
- Amrîsarî, Senâullah. *Tefsîrül-Kur'ân bi-Kelâmi'r-Rahmân*. thk. Abdülkâdir el-Arnâûd. Riyâd: Dâru's-Selâm. 2002.
- Arslan, Ahmet Turan. "Askerî. Ebû Hilâl". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 1991.
- Arslan, Sami. "İslâm Kitap Literatüründe "Şerhi Meşrûha Bağlamak: Kitap İsimlerinde Secî". *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 14. 2019: 125.
- , *Bilgiyi İstinsahla Çoğaltmak: Osmanlı İlim Kamuoyunda Bilginin Dolaşımı İznik Medresesi-Süleymaniye Medreseleri Dönemi*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi. Doktora Tezi. 2019.
- , "Kitap Kültürü Terminolojisine Bir Katkı: Sebeb-i Tesmiye", *Kitap Kültürü Konuşmaları I*. (16.02.2022) <https://yazmaeserler.fsm.edu.tr/Yazma-Eserler-Uygulama-ve-Arastirma-Merkezi-Konusmalar-Kitap-Kulturu-Konusmaları-Kitap-Kulturu-Konusmaları-I>. (16.02.2022).
- Arvas, Hamdullah. "Kelâm'da "Ta'lim-i Esmâ": Dil Teorileri Bağlamında İlâhî Mânaların İsimlendirilmesi Meselesi". *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 18. 2. 2020: 500.
- Aslan, Osman. *Tantavî Cevherî Örneğinde Bilimsel Tefsir*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi. Yüksek Lisans Tezi. 2006.
- Ateş, Süleyman. "Hakâiku't-Tefsîr". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 1997.
- , "Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri" Görüşmecisi: Fatma Nur Akkiraz. Şubat 2022.
- Atik, Necmi. "Elmalılı'nın "Hak Dini Kur'ân Dili" Adlı Tefsiri'nin Mukaddimesi'nin Edisyon Kritiği". *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 6. 2016: 99-131.
- , "Elmalılı'nın Kendi El Yazması ile Türkçe İbâdet Konusundaki Makâlesi". *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 6. 2016.
- Aydın, Atik. *İbn Cerîr et-Taberî'nin Kur'ân Anlayışı ve Te'vil Tercihleri*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi. 2004.
- , Taberî'nin Kur'ân Anlayışı ve Te'vil Tercihleri. *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1. 2010: 271-272.
- Aydın, İsmail. "Meânî'l-Kur'ân". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları. 2019.
- Bağcı, Selâmi. *Cemâleddin el-Kâsîmî'nin Mehâsinü't-Te'vil Adlı Tefsiri ve Bilimsel Açısından Değerlendirilmesi*. Konya: Selçuk Üniversitesi. Yüksek Lisans Tezi. 2004.
- Baktır, Mustafa. "Mahmûd Hamza". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları. 2003.
- Baş, Erdoğan. "Muhammed b. Ömer Nevevî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 2007.
- Başkan, Ömer. *Tefsirin Bilgi Alanlarından Biri Olarak Anlamı Etkileyen Kıraat Farklılıklarının Tevcîhi: el-Muharreru'l-Vecîz Örneği*. İstanbul: Rağbet Yayınları. 2015.
- Bayrakçı, Nizamettin. *Taberî Tefsiri Mukaddimesinin Kur'ân İlimleri Açısından İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi. 2010.
- Baysal, Sıddık. *Ebu'l-Berekât En-Nesefî'nin Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vil Adlı Eserinde Tefsir-Te'vil İlişkisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi. Doktora Tezi. 2015.
- Beğavî, Hüseyin b. Mes'ûd. *Me'âlimü't-Tenzîl Tefsîru'l-Beğavî*. thk. Muhammed Abdullah en-Nemr vd. Riyad: Dâr Tayyibe. 1989.
- Beyzâvî, Nâsiruddîn. *Risâle fî Mevzûâtı'l-ulûm ve Ta'ârîfihâ*. thk. Abbas Muhammed Hasan Süleyman. Beyrut: Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye. 1996.

- , *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl Tefsîru'l-Beyzâvî*. thk. Muhammed Abdurrahman Mar'aşlı. Beyrut: Dâr-u İhyâ et-Türâs el-Arabî. 1998.
- Bikâî, Ebû'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer. *Nazmü'd-dürer fî Tenâsübi'l-âyyât ve's-Süver*. Kâhire: Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî. 1984.
- Bilgin, Mustafa. "Hak Dini Kur'an Dili". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 1997.
- Birgören, Hamdi. "Mecmeu'l-Bahreyn Neresidir?". *Kesit Akademi Dergisi* 7. 2021: 594.
- Bırışık, Abdülhamit. "İbnü'n-Nakî el-Makdisî". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 2000.
- , "Tefsir". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 2011.
- Bulut, Ali. *Erken Dönem Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Açısından Değerlendirilmesi*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi. Doktora Tezi. 2009.
- Büyük, Enes. *Tefsir'in Mahiyeti Sorunu Tanımı. İşlevi ve İlişkili Olduğu İlimler*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi. Doktora Tezi. 2018.
- , "Mâtürîdî'nin Tefsir-Te'vîl Ayrımı ve Bunun Te'vîlât'taki Pratik Değeri Üzerine Bir İnceleme". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23.1. 2019: 218-220.
- Câdû, Abdülaziz. *eş-Şeyh Tantâvî Cevherî: Dirâse ve Nusûs*. Kâhire: Dârü'l-Maârif. 1980.
- Cemil, Ebû Anza Alâ. *el-Beyzâvî ve Cuhûduhu'l-Belâğîyye fî Dav'i Tefsîrihi: Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*. Gazze: Câmîatü'l-İslâmiyye. Yüksek Lisans Tezi. 2015.
- Cerrahoğlu, İsmail. "İbn Kesîr ve Tefsiri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/1. 1982: 67.
- , "Abdullah b. Mes'ûd". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 1988.
- , *Tefsir Tarihi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları. 1988.
- , "Câmi'u'l-beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'an". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 1993.
- , "Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 1995.
- , *Tefsir Usûlü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 2016.
- Cevâdî, Abdullah et-Taberî el-Âmûlî. *Tesnîm fî Tefsîri'l-Kur'an*. Beyrût: Dârü'l-İsrâ. ts.
- Cevherî, Tantâvî. *el-Cevâhîr fî Tefsîri'l-Kur'an*. nşr. Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhu. Mısır: Mültekâ Ehli'l-Eser. 1932.
- Coşkun, Ahmet. "et-Tahrîr ve'Tenvîr". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 2010.
- Coşkun, Muhammed. *Tefsirin İlk Çağları*. İstanbul: İFAV Yayınları. 2019.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf. *Mu'cemu't-Ta'rîfât*. thk. Muhammed Sadîk el-Mînşâvî. Dârü'l-Fadîle. 1983: 1/ 23.
- Çağrıçı, Mustafa. "Gazzâlî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 1996.
- Çelebi, İlyas. "Klasik Bir Kelam Problemi Olarak İsim-Müsemma Meselesi". *İLAM Araştırma Dergisi* 3. 1998: 103.
- , "İsim-Müsemma". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 2000.
- Çelik, Ahmet. *el-Âlûsî'nin Rûhu'l-Me'ânî İsimli Eserinde "İşârî Tefsir"*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi. Doktora Tezi. 1996.
- , "Rûhu'l-Meânî". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 2008.
- Çelik,Ömer. *Hakk'ın Daveti Kur'an-ı Kerim Meâli ve Tefsiri*. İstanbul: Erkam Yayınları. 2013.
- , "Hakkın Dâveti Kur'an-ı Kerim Meâli ve Tefsiri". Görüşmecî: Fatma Nur Akkiraz. 21 Aralık 2021.
- Çetin, Abdurrahman. "Vâhidî". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 2012.
- Çiçek, Mehmet; Yazıcı, Burhan. "Edirnevî'nin Tabakâtü'l-Müfessirîn Adlı Eserinin Tefsir Tabakat Literatüründeki Yeri". *Sakarya Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22. 2020: 130.
- Çollak, Fatih; Akpınar, Cemil. "Bedreddin Gazzî". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 1996.
- Dağdeviren, Alican. "Âlûsî ve Rûhu'l-Meânî'si". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9. 2011.
- Dâmir, Abdülaziz b. Abdurrahman. "Anâvîn Kütübî't-Tefsîr". *Mecelletü Tibyân li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye*. 2017: 442-443.
- Danacı, Sibel. "Son Dönem Müfessirlerinden Vehbe b. Mustafa ez-Zuhaylî'nin et-Tefsîru'l-Münîr Adlı Eserinin Kaynak ve İçerik Açısından Tanıtım ve Değerlendirilmesi". *Çankırı Karatekin Üni. Dergisi* 11. 2020: 463.
- Dayf, Şevki. "Semâ". *el-Mu'cemü'l-vasît*. Mısır: Mektebetü's-Şuruku'd-Düveli. 2011.
- Demirci, Muhsin. *Tefsire Giriş*. İstanbul: İSAM Yayınları. 2013.
- , *Tefsir Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV)Yayınları. 2014.
- , *Tefsir Tarihi*. İstanbul: İFAV Yayınları. 2016.
- , *Tefsir Usulü*. İstanbul: İFAV Yayınları. 2017.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir". Görüşmecî: Fatma Nur Akkiraz. Yazılı. Ocak 2022.
- Durmuş, İsmail. "Mukaddime". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 2006.

- Düzenli, Yaşar. *Şihâbuddîn Sühreverdî ve Nuğbetü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kurân Adlı Eserinin Tevbe Süresine Kadar Tahkîki*. İstanbul: Marmara Üniversitesi. Doktora Tezi. 1994.
- Ebû Zeyd, Bekr b. Abdullah. *Mu'cemu'l-Menâhî'l-Lafziyyeti ve Fevâidi fî'l-Elfâz*. Riyad: Dâru'l-Âsime . 1996.
- Efendioğlu, Mehmet. “Saîd b. Mansûr”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 2008.
- Elhût, Mücahit. *Lütfullah el-Erzurûmî'nin “Râmûzu't-Tahrîr ve't-Tefsîr”*. *Adlı Eserinin 1-60 Varakları Arası Edisyon Kritik*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi. Doktora Tezi. 2019.
- Eliaçık, R. İhsan. *Nuzûl Sırasına Göre Yaşayan Kur'ân Türkçe Meal/Tefsir*. İstanbul: İnşa Yayınları. 2011.
- Endelûsî, Ebû Hayyân. *en-Nehrü'l-mâd mine'l-bahr*. thk. Ömer el-Es'ad Beyrût: Dâru'l-cil. 1995.
- , *el-Bahrü'l-Muhît fî't-Tefsîr*. thk. Sıdkı Muhammed Cemil. Beyrut: Dâru'l-Fikr. 2010.
- Endelûsî, İbn Atiyye. *el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*. thk. Abdüsselam Abdüşşâfi Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye. 2001.
- Endülûsî, Ebu Hayyân Muhammed b. Yusuf. *Bahrü'l-muhît*. thk. Sıdkı Muhammed Cemil. Beyrut: Daru'l-Fikr. 2000.
- , *en-Nehrü'l-mâd mine'l-Bahrî'l-muhît*. thk. Ömer el-Es'ad. Beyrut: Daru'l-Cil. 1995.
- Erdem, İdris. *İbn 'Atiyye'nin “el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz” Adlı Eserinin Dil Özellikleri*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi. Doktora Tezi. 2014.
- Erdoğan, Mehmet. “Şah Veliyyullah”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 2010.
- Eroğlu, Ali. “Ali b. Muhammed Hâzin”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 1998.
- , *Müfessir Bağavi Hayatı ve Tefsirindeki Metodu*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi. Doktora Tezi. 1987.
- Eroğlu, Muhammed. “Muînüddin İcî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 2000.
- Ersöz, İsmet. “Elmalılı Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri”. *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) Yayınları. 1993.
- , “Hulâsatü'l-beyân”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 1998.
- Esnemez, Hüseyin. *Müfessir İsmail el-Hîrî ve el-Kifâye fî't-Tefsîr Adlı Eseri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi. Yüksek Lisans Tezi. 2008.
- Fencafîrî, Muhammed b. Tâhir. *Neylû's-Sâirîn fî Tabakâti'l-Müfessirîn*. thk. Ebu'l-Yemân Muhammed Tayyib Tâhirî. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye. 2004.
- Ferâhidî, Halîl b. Ahmed. “Ketb”. *Kitâbu'l -Ayn*. thk. Mehdi el-Mahzûmî ve İbrahim es-Sâmerrâî. Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl. t.s..
- Feyzî, Ebu'l-Feyz. *Sevâtü'u'l-İlhâm fî Tefsîri Kelâmi'l-Meliki'l-Allâm*. thk. Mürtezâ Âyetullah Şîrâzî. Kum: Merkezü't-Tahkîk li'l-Ulûmî'l-İslâmiyye. 1996.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *Cevâhiru'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Reşîd Rıza el-Kabbânî. Beyrut: Dâr-u İhyâi'l-Ulûm. 1990.
- , *İhyâu Ulûmî'd-Dîn*. Beyrut: Dâru İbn Hazm. 2005.
- Görener, İbrahim. “Hîrî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 1998.
- Görmez, Mehmet. “Sâgânî. Radiyyüddin”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 2008.
- Gürbüz, Zeynal. *Ali b. İbrahim b. İsmail el-Gaznevî ve Tefsirdeki Metodu*. Samsun: On Dokuz Mayıs Üniversitesi. Yüksek Lisans Tezi. 2019.
- Haliloğlu, Hasan. “Adudüddîn İcî'nin Tefsirdeki Metodu ve Tefsirinin Kaynakları”. *Ağrı İslâmî İlimler Dergisi* 2. 2018: 94.
- Hamad, Muhammed b. İbrahim. *Mustalahât fî Kütübî'l-Akâid*. Riyad: Daru İbn Huzeyme. 2005.
- Hamad, Abdullah Hıdr. *el-Kifâye fî't-Tefsîr bi'l-Me'sûr ve'd-Dirâye*. Beyrut: Dâru'l-Kalem. 2017.
- Hamdi Yazır, Elmalılı Muhammed. *Hak Dini Kur'ân Dili*. Haz. Asım Cüneyd Köksal. Murat Kaya. İstanbul: YEK Yayınları. 2021.
- Hamza, Mahmûd b. Muhammed. *Dürü'l-Esrâr fî Tefsîri'l-Kur'ân bi'l-Hurûfi'l-Mühmele*. thk. Üsâme Abdülaziz Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye. 1971.
- Hârisî, Bedriye. *Halef Ahmed. et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân li'l-Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî Min Evveli Sûreti'l-Vâkıa İlâ Nihâyeti Sûreti'n-Nâs*. Suud: Câmia Ümmî'l-Kurâ. Vizâratü't-Ta'lîmî'l-Âlî. Yüksek Lisans Tezi. 2010.
- Hasan Han, Siddîk. *Fethu'l-Beyân fî Makâsî'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. İbrahim el-Ensârî. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye. 1992.
- Hayta, Ufuk. “Hayatı ve Eserleriyle Abdülmecîd B. Şeyh Nasûh Tosyevî ve Cevâhiru'l-Kur'ân ve Zevâhiru'l-Furkân Adlı Tefsir Risâlesinin İlmî Değeri”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16. (2007): 354.
- Hudayr, Abdulkerim. *et-Talik alâ Tefsîri'l-Celâleyn*. <https://shamela.ws/book/23842/620>.

- İşıcık, Yusuf. “Kur’ânda Temel İki Kavram: Te’vil ve Müteşabih”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13. 2002. 25.
- , *Kur’ânı Anlamada Temel Bir Problem Te’vil*. İstanbul: Esra Yayınları. 1997.
- İbn Kesîr, Ebû’l-Fidâ. *Tefsîrû’l-Kur’ânî’l-Azîm Tefsîru İbn Kesîr*. thk. Sâmi b. Muhammed es-Selâme. Riyâd: Dâru Tayyibe. 1999.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânu’l-Arab*. Beyrut: Dar-u Sadır. t.s..
- İbnü’l-Cevzî, Ebû’l Ferec. *Zâdu’l-Mesîr fî İlmi’t-Tefsîr*. Beyrut: Dâr-ı İbn Hazm. 1974.
- İsnevî, Cemaleddin. “Dirase”. *Metailu’l-Envâr fî Tahrîri’l-Cevâmî’ ve’l-Fevârik*. thk. Nasruddin Ferid Muhammed Vasil. Kahire: Daru’s-Şurûk. 2007.
- İnalçık, Halil, “V. Beynelmîlel Onomastik İlimler Kongresi”. *Belleten Dergisi* 20, 78, (1956): 223-236.
- İyibilgin, Orhan. *Ayntâbî’nin Tercüme-i Tibyan Tefsirinin Muhteva ve Metod Bakımından Değerlendirilmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi. Doktora Tezi. 2008.
- Kafes, Mahmut. “Ebû Hayyân el-Endelûsî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 1994.
- Kallek, Cengiz. “İbnü’l-Münzir en-Nisâbüri”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 2000.
- Kandemir, M. Yaşar. “Bakî b. Mahled”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 1991.
- , “Ebû Zer el-Herevî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 1994.
- , “Câmi’”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 1993.
- Kara, Yakup & Fazlıoğlu. Ş. “Umûm-Husûs Bağlamında Harf-i Ta’rifin Anlam Yelpazesi”. *Şarkiyat Mecmuası - Journal of Oriental Studies* 37. 2020.
- Karabey, Turgut. “Tarih Düşürme”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 2011.
- Karadeniz, Osman. “İbn Berrecân”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 1999.
- Karakaya, Takyettin. *Gazzâlî’nin İşârî Tefsir Metodu*. Bursa: Uludağ Üniversitesi. Yüksek Lisans Tezi. 2016.
- Kâsimî, Muhammed Cemâluddîn Saîd. *Tefsîrû’l-Kâsimî Mehâsinü’t-Te’vil*. thk. Muhammed Bâsıl ‘Uyûnu’s-Sûd. Beyrût: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye. 2003.
- Kasım, Muhammed Ahmed. *Ulumi’l-Belâğa: el-Bedi ve’l-Beyân ve’l-Meânî*. Trablus: el-Müessesetü’l-Hadîse li’l-Kitâb. 2003.
- Kâşânî, Feyz. *Kitâbu’s-Sâfî fî Tefsîri’l-Kur’ân*. thk. Muhsin el-Hüseynî el-Emînî. Tahran: Dâru’l-Kütübî’l-İslâmiyye. 1419.
- Kâtip Çelebî, Mustafa b. Abdullah. *Keşfü’z-Zünûn ‘an Esmâi’l-Kütüb ve’l-Fünûn*. thk. Mehmet Şerefettin Yaltkaya Beyrut: Dâr-u İhyâi’t-Türâsî’l-Arabî. 1941.
- Kaya, Ali. “Ömer Nesefî’nin et-Teysîr fî’t-Tefsîr Adlı Tefsirinde Münâsebâtü’l-Kur’ân”. *Uluslararası Orta Asya’dan Anadolu’ya İslâmî İlimler Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. ed. Murat Şimşek vd. Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları. 2021.
- Kaya, Mesut. “el-Bahru’l-Muhîr Tefsiri Hakkında Yapılmış Akademik Araştırmalar: Bir Literatür İncelemesi - Türkiye, Arap Dünyası ve Batı Ölçeğinde-”. *Amasya İlahiyat Dergisi* 17. 2021: 336.
- , “Osmanlı İlim Geleneğinde Şerh ve Hâşîye Yazıcılığı Ahmed el-Karamânî’nin Tefsiri/Zemahşerî Şerhi Örneği”. *Marîfe Dini Araştırmalar Dergisi* 15/1. 2015.
- , *Taberî Tefsiri’nin Kaynakları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları. 2022.
- Kaya, Murat. “XIX ve XX. Asırda Osmanlı’da Mutasavvıf Müfessirler”. *Tasavvuf: İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* 13. 29. 2012.
- Keskin, Hasan. “Müfessir el-Kirmânî’nin Hayatı. İlmi Şahsiyeti ve Eserleri”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1. 207.
- Kılıç, Hulusî. “Câmi’”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 1993.
- Kırca, Celal. “Mecmeu’l-Bahreyn”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları. 2003.
- Kiraz, Celil. “Envârü’t-Tenzîl Eleştirileri ve Tahlili”. *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Kâdî Beyzâvî*. ed. Mustakim Arıcı. İstanbul: İSAM Yayınları. 2017.
- Kirmânî, Tâcülkurrâ Mahmûd b. Hamza. *Ğarâibü’t-tefsîr ve Acâibü’t-Te’vil*. thk. Şimrân Sirkâl Yûnus el-İclî. Beyrût: Müessesetü Ulûmi’l-Kur’ân. 1983.
- Koca, Ferhat. “Fahreddin İbn Teymiyye”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 1999.
- Kocabıyık, İbrahim. Ebû Hayyân ve el-Bahru’l-Muhîr Adlı Tefsiri. *APJIR- Academic Platform Journal of Islamic Research* 3. (2019): 205.
- Koç, Mehmet Akif. ed.. *Kur’ân İlimleri ve Tefsir Tarihi*. Ankara: Grafiker Yayınları. 2021.
- , *Tefsir El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları. 2015.
- Koçkuzu, Ali Osman. “İbn Şâhin”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 1999.
- Koçyiğit, Hikmet. “Müfessirleri Tefsir Yazmaya Sevk Eden Amiller”. *Kafkas Üniversitesi Dergisi*. 10. 2012: 108.
- , “Ortak Sûre İsimleri”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/2. (2012): 46.

- , "Tefsir Kitaplarının İsimlerine Dair". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3. 2015: 101.
- Köse, Saffet. "İbnü'z-Ziyâ el-Mekkî". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 2000.
- Kurtuluş, Rıza. "Keşfü'l-Esrâr". *TDV İslam Asiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları. 2002.
- Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevâzin b. Abdülmelik. *Tefsîru'l-Kuşeyrî Letâifu'l-İşârât*. thk. Abdüllatif Hasan Abdurrahman, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye. ts..
- Luveyhik, Şelvâh b. Avvad el-Matîrî. *el-Kifâye*. Suudi Arabistan: Medine İslam Üniversitesi Kur'an ve İslam Araştırmaları Fakültesi. Doktora Tezi. 19.
- Maden, Şükrü. "Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl Literatürü ve Literatür Değerlendirmesi". ed. Mustakim Arıcı *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Kâdî Beyzâvî*. İstanbul: İSAM Yayınları. 2017.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Te'vîlât'ül-Kur'ân*. thk. Ahmed Vanlıoğlu. İstanbul: Dâru'-Mizân et-Türkiye. 2005.
- Mâverîdî, Ebû'l-Hasan. *en-Nüket ve'l-Uyûn*. thk. Seyyid b. Abdülmaksûd b. Abdürrahîm. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye. 1992.
- Mehdevî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr. *et-Tahsil li-Fevâ'idî Kitâbi't-Tafsîli'l-Câmi' li-'Ulûmi't-Tenzîl*. thk. Muhammed Ziyâd Muhammed Tâhir Şa'bân vd. Katar: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şuûnu'l-İslâmiyye. 2014.
- Mehdî, Cevde Muhammed. *el-Vâhidî ve Menhecühû fî't-Tefsîr*. Kâhire: el-Meclisü'l-A'lâ li's-Şuûni'l-İslâmiyye-Vizâratü'l-Evkâfi'l-Mısıriyye. 1991.
- Mertoğlu, M. Suat. "Tefsir Tarihinde Dikkatlerden Kaçan Bir Eser: Üdfüvî'nin el-İstîğnâ fî ulûmi'l-Kur'ân'ı ve Eserin Mukaddimesi ile Fâtîha Sûresi Tefsirinin İlmî Neşri". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 25. 2011: 63-64.
- , "Tefsîrü'l-Menâr". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 2011.
- , "Üdfüvî. Muhammed b. Ali". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 2012.
- Meybûdî, Ebû'l-Fadl Reşîdüddin. *Keşfü'l-Esrâr ve 'Uddetü'l-Ebrâr*. nşr. Ali Asğar Hikmet. Tahran: Müessesetü İntişârât Emir Kebîr. 1382.
- Mollaibrahimoğlu, Süleyman. "İbnü'l-Müneyyir". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 2000. 21/156-157.
- Muhtar, Ömer Ahmed. "Müsemma". *Mu'cemü'l- Lügati'l-Arabiyyeti'l-Muâsıra*. Kahire: Âlemü'l-Kütüb. t.s.
- Mukâtil b. Süleyman. *Tefsîrû Mukâtil b. Süleyman*. Beyrût: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî. 2002.
- Mustafa, Hüseyin. *Kutbüddîn-i Şîrâzî'nin Fetûh'ul-Mennân Fî Tefsîri'l-Kur'ân İsimli Eserinin Tahlil ve Tahkiki Bakara Sûresi 63-101 Ayetleri Arası*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi. Yüksek Lisans Tezi. 2021.
- Nedîm, Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. thk. İbrâhim Ramazan Beyrût: Dâru'l-Marife. 1997.
- Nefise, Nadiye bt. İbrahim.. *Akvâlü Hüseyin b. el-Fadl fî't-Tefsîr*. Riyad: Camiatu'l-İmâm Muhammed b. Suud el-İslamiyye.Yüksek Lisans Tezi. 2005.
- Nesefî, Ebû Hafs. *et-Teysîr fî't-Tefsîr*. thk. Mâhir Edîb Habbûş. Beyrut: Dâru'l-Lübâb. 2019.
- Nesefî, Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmud. *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*. thk. Yusuf Ali Budeyvi. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib. 1998.
- Nevevî, Muhammed b. Ömer. *Merahu Lebîd li Keşfi Ma'ne'l-Kur'ânî'l-Mecîd*. thk. Muhammed Emin es-Sannavî. Beyrut: Dâru'l Kütübil İlmiyye. 1996.
- Nisâbü'rî, Ebû Muhammed. *Garâibü'l-Kur'ân ve Regâibü'l-Furkân*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye. 1996.
- Nisâbü'rî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Vâhidî. *el-Vasît fî Tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Adil Ahmed Abdülmersûd. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye. 1994.
- Nüveyhiz, Âdil. *Mu'cemü'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm ve hattâ'l-Asri'l-Hâdir*. Beyrut: Müessesetü Nüveyhizi's-Sekafiyye. 1983.
- Okumuş, Mesut. "Gazâlî'nin Kur'ân Anlayışı ve Çok Boyutlu Tefsir Telakkisi Üzerine". *Diyanet İlmî Dergi* 47. 3. 2011: 37-40.
- Okuyan, Mehmet. "Necmeddîn-i Dâye". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 2006.
- Oral, Murat. "Tefsir Usulü Açısından İbn Kesir Mukaddime'sinin Değerlendirilmesi". *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 2. 2018: 21.
- Öz, Mustafa. "Bahranî. Hâşim b. Süleyman". *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları. 2020.
- Özcan, Azmi. "Muhammed Ali Lâhûrî". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 2020.
- Özcan, Esat. "Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî ve et-Tibyan fî tefsîri'l-Kur'ân Adlı Tefsirinin Tanıtım ve Tahlili". *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6. 2. 2019: 260.
- Özdeş, Talip. *Mâtürîdî'nin Tefsir Anlayışı*. İstanbul: İnsan Yayınları. 2003.
- Özek, Ali. "el-Keşşâf". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları. 2022.
- Özel, Ahmet. "Ali el-Kârî". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 1989.
- , "İbnü'n-Nakkâş". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 2000.
- , "Muâfâ en-Nehrevânî". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 2020.

- Özkan, Halit. “Tîbî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 2012.
- Öztürk, İbrahim. *Dışmetinlerin Kurmacaya Etkisi: Bir Muâdele-i Sevda*. Ankara: İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi. Yüksek Lisans Tezi. 2017.
- Öztürk, Mustafa. “Medârikü’t-tenzîl ve haķâ’ıķu’t-te’vîl”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları. 2003.
- , “Sehl et-Tüsterî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 2009.
- , “Tefsîrû’l-Kur’âni’l-azîm”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 2011.
- Râzî, Fahrreddîn. *Tefsîru’l-Fahri’r-Râzî el-Meşhûr bi’t-Tefsîri’l-Kebîr ve Mefâtîhu’l-Gayb*. Beyrût: Dâru’l-Fikr. 1981.
- Res’ânî, İzzeddin Abdürrâzık b. Rızkullah. *Rumûzu’l-Kunûz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-Azîz*. thk. Abdülmelik b. Abdullah b. Duheş. Mekke: Mektebetü’l-Esedî li’n-Neşr ve’t-Tevzî’. 2008.
- Rıza, Reşîd. *Tefsîrû’l-Kur’âni’l-Hakîm*. Kâhire: Dâru’l-Menâr. 1947.
- Sa’lebî, Ahmed Ebû İshâk. *el-Keşf ve’l-Beyân Tefsîru’s-Sa’lebî*. thk. Ali b. Âşûr Ebû Muhammed. Beyrut: Dâru’l-İhyâ et-Türâs el-Arabî. ts..
- İbnü’s-Sââtî, Muzafferüddîn. *Mecmau’l-Bahreyn ve Matlau’n-Neyyireyn*. thk. İlyas Kaplan Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye. 2005.
- Safedî, Ebû’l-Berekât. *Keşfü’l-Esrâr ve Hetkü’l-Estâr*. thk. Bahattin Dartma. İstanbul: TDV Yayınları. 2021.
- Sarbagyşov, Buzurmankul. *Senâullah Pânîpatî ve et-Tefsîru’l-Mazharî İsimli Tefsirindeki Metodu*. İstanbul: Marmara Üniversitesi. Doktora Tezi. 2019.
- Sa’lebî, Ebû İshak Ahmet b. İbrahim. *el-Keşfü ve’l-Beyân an Tefsîri’l-Kur’ân*. thk. heyet. Cidde: Dâru’t-Tefâsir. 2015.
- Sıcak, Ahmet Sait. *Kur’ân Tefsirinde Öznellik*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları. 2017.
- Süyûtî, Celâleddîn. *Tabakâtü’l-Müfessirîn*. nşr. Ali Muhammed Ömer. Kâhire: Mektebetü Vehbe. 1976.
- , *el-İtkân fî Ulûmi’l-Kur’ân*. thk. Mustafa Şeyh Mustafa. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle. 2008.
- Sülemî, Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin. *Hakâiku’t-Tefsîr Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîz*. thk. Seyyid İmran Ebû Hafs. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye. 2001.
- Sülün, Murat. *Kur’ân Kılavuzu: Mutlak Gerçeğin Sesi*. İstanbul: Ensar Neşriyat. 2013.
- , *Tefsîr ve Otoriteleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları. 2017.
- Şahin, İskender. “Cevâhîru’l-Kur’ân Ekseninde Gazzâlî’nin Kur’ân’ı İşari Okuma Yöntemine Bir Bakış”. *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 6. 2018: 245.
- Şahinoğlu, M. Nazif. “Alâüddeve-i Simnânî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 1989.
- Şevabike, Ahmed Mahmud Halil. *Ğurerü’l-Beyan min Sûreti Yusuf (a.s.) fî’l-Kur’ân*. Amman. Daru’l-Faruk. 2010.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *Fethü’l-Kadîr el-Câmi’ Beyne Fenneyi’r-Rivâye ve’d-Dirâye min İlmi’t-Tefsîr*. thk. Yusuf el-Ğûş. Beyrut: Dâru’l-Ma’rife. 2007.
- Şimşek, Sait. “Hayat Kaynağı Kur’ân Tefsiri”. Görüşmecî: Fatma Nur Akkiraz. Video Kaydı. 16 Ağustos 2022.
- Şükür, Alaaddin. “Abdülbâkî et-Tebrîzî’nin “Tefsîru’l-Kur’âni’l-Mecîd” Adlı Eserindeki Metodu”. *İslam Bilimleri Araştırma Dergisi* 6. 2018: 6-7.
- Taberî, İbn Cerîr. *Câmi’u’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*. thk. Abdullah b. Abdü’l-Muhsin et-Türkî. Kâhire: Dâru’l-Hicr li’t-Tibâ’a ve’n-Neşr. 2008.
- Tabersî, Eminü’l-İslâm el-Fazl. *Mecme’u’l-Beyân fî Tefsîri’l-Kur’ân*. thk. Ahmed Ârif ez-Zeyn. Tahran: Matbaatü’l-İrfân. 1333.
- Tantâvî, Arafat b. *el-Menhecî’t-Te’sîlî li Dirâseti’t-Tefsîri’t-Tahlîlî*. 6-7. <https://shamela.ws/book/756/6#p101.02.2023>.
- Tayfur, Sabğatullah. *Siddîk Hasan Hân ve Tefsîri Fethu’l-Beyân*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi. Doktora Tezi. 2018.
- Temizer, Aydın. “İlk Dönem Dilbilimsel Tefsir Literatürüne Dair Bir Analiz -Garîbu’l-Kur’ân Örneği-”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 2018: 37-50.
- Tehânevî, Muhammed A’lâ b. Alî. *Keşşâfû Istilâhâtî’l-Fünûn ve’l-Ulûm*. thk. Refik el-Acem- Ali Dehrûc. Beyrût: Mektebe Lübnan Nâşirûn. 1996.
- Tiryaki, Mehmet Zahit. “Ruûs-ı Semâniyye Kavramına Mukayeseli Bir Yaklaşım”. *Süreklilik ve Değişim Arasında Düşünce ve Hayat*. mlf. Adem Başpınar-Murat Şentürk. İstanbul: Yedirenk Yayınları. 2010.
- Topaloğlu, Bekir. “Nûr”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM Yayınları. 2007.
- , “Te’vilâtü’l-Kur’ân”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 2012.
- , *Ebû Mansûr el-Mâtürîdî Te’vilât’ül-Kur’ân’dan Tercümeler*. İstanbul: İmam Ebû Hanîfe ve İmam Mâtürîdî Araştırma Vakfı. 2003.
- Toptaş, Mahmut. *Kur’ân-ı Kerîm Şîfa Tefsîri*. İstanbul: Cantaş Yayınları. 1993.

- Türer, Osman. “Latîfe”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları. 2003.
- Türker, Ömer. *Mukâtil b. Süleyman’ın Kur’ân’ı Te’vil Yöntemi*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi. Yüksek Lisans Tezi. 1999.
- Uludağ, Süleyman. “İşâret”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 2001.
- , “Kâşânî. Abdürrezzâk”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları. 2022.
- , “Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 2010.
- Ünsal, Hadiye. “Ebü’l-Hasen el-Vâhidî’nin Hayatı. Eserleri ve Tefsir Tarihindeki Yeri”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13. 2013: 147-150.
- Yağmur, Oğuzhan Şemseddin. *Zemahşerî’nin Kur’ân’ı Yorumlama Yöntemi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi. Doktora Tezi. 2019.
- Yavuz, Ömer Faruk. “Gazâlî ve İlmî Tefsir”. *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31. 2011.
- Yavuz, Yusuf Şevki; Avcı, Casim. “Ebü’l-Ferec İbnü’l-Cevzî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 1999.
- , “Beyzâvî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 1992.
- , “Te’vil”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 2012.
- Yerinde, Âdem. “Cemaleddin Mehmed Münşî ve Nezîlü’-Tenzîl İsimli Tefsiri”. *Osmanlı Döneminde Tefsir*. ed. Hidayet Aydar. İstanbul: Ensar Neşriyat. 2018.
- , “Mecâzü’l-Kur’ân”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları. 2003.
- , “Muhammed Osman el-Mirganî Sûfî Kişiliği ve Tefsirciliği”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18. 2008: 12.
- , “Muhammed Osman Mirgânî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları. 2020.
- , “Münşî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 2006.
- Yılmaz, Hasan Kâmil. “Şehâbeddin Sühreverdî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 2010.
- Yılmaz, Musa Kazım. “Mecmau’l-Beyân”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları. 2003.
- Yolcu, Mehmet. “İlk Dönem Tefsir Kitapları ve Müellifleri”. *İstanbul Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6. 2015: 95.
- Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer b. Muhammed b. Ahmed el-Havârizmî. *el-Keşşâf an Hakâiki’t-Tenzîl ve Uyûni’l-Ekâvîl fî Vücûhi’t-Te’vîl. nşr. Halil Memun Şeyha*. Beyrut: Dâru’l-Ma’rife. 2009.
- , *el-Keşşâf*. thk. Mustafa Hüseyin Ahmed. Beyrut: Daru’r-Reyyan li’t-Türas. 1987.
- Zürkânî, Muhammed Abdulazim. *Menahilü’l-İrfan*. Kahire. el-Fenniyyetü’l-Müttetide. t.s..
- Zuhaylî, Vehbe. *et-Tefsîru’l-Münîr fî’l-Akîde ve’ş-Şerîa ve’l-Menhec*. Dimeşk: Dâru’l-Fikr. 2003.